

YAKUT STEPLERİNDEN ADRIYATİK'E

TÜRKÇENİN ANLAMI

15 YILLIK **Kitap Fuarı** 2025
"Kağıttan d nvaların kesfi"

Ortak
Bir
T rk
D nyası
İ in
Tarih

B

KOCAELİ
 Y K     R
BELEDİYESİ
CALI INCA OLUYOR

E-ISBN: 978-625-95191-6-6
© Kocaeli Büyükşehir Belediyesi
Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları: 66

Yayın Sahibi

Doç. Dr. Tahir Büyükakın
Kocaeli Büyükşehir Belediye Başkanı

Genel Koordinatör

Dr. Hayri Baraçlı

Yayın Kurulu

Doç. Dr. Ali Yeşildal
Murat Yavuz
Adil Yıldırım

Editör

Yusuf Genç

Hazırlayanlar

Ahmet Ö. Şevki
Furkan Bayram
Ayşenur M. Bayraktaroğlu

Danışma Kurulu

Saadettin Acar
İsmail Kılıçarslan
Yusuf Genç

Yayıma Hazırlayan

Umay Melike Yıldırım

Harita Editörü

Kübra Naz Özdemir

Son Okuma

Hüseyin Bulut

Tasarım

Emin Sönmez

Kapak

Esad Dağlı

Kocaeli Büyükşehir Belediye Başkanlığı

Karabaş Mah. Salim Dervişoğlu Cad. No:80 41040 İzmit / Kocaeli
T: 0262 318 10 00
www.kocaeli.bel.tr

Baskı ve Cilt

Semih Ofset
2. Matbaacılar Sitesi Maltepe 34010
Zeytinburnu/İstanbul

© Bu kitabın tüm yayın hakları Kocaeli Büyükşehir Belediyesine aittir.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. İzinsiz çoğaltılamaz ve basılamaz.
Bu eserdeki yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

**KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ'NİN KÜLTÜR HİZMETİDİR.
PARA İLE SATILMAZ.**

Kocaeli – 2025

YAKUT STEPLERİNDEN ADRIYATİK'E

TÜRKÇENİN ANLAMI

ORTAK BİR TÜRK DÜNYASI İÇİN TARİH

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	21
TEFHİM.....	23

BÖLÜM 1

COĞRAFYANIN DİLİ, DİLİN COĞRAFYASI

A. TÜRKÇE KONUŞULAN HER YER.....	31
TÜRK TARİHİNİ ANLAMAK.....	35
TÜRK TARİHİNİ ANLAMADAN TÜRK	
DÜNYASINI ANLAMAK MÜMKÜN DEĞİLDİR.....	36
BAŞLANGIÇ: ZAMAN VE COĞRAFYA.....	37
DÖNÜŞÜMÜN VE SÜREKLİLİĞİN TARİHİ.....	38
TÜRKLERİN ANAYURDU VE İLK TÜRK HALKLARI.....	39
Anayurt Tartışmaları: Nerede Başladı?.....	39
Tieleler: En Eski Türki Halk.....	39
Hunlar: Türk Tarihinin İlk Büyük İmparatorluğu.....	40
Batı Hunları ve Avrupa'ya Açılış.....	41
Ak Hunlar ve Tabgaçlar.....	41
Hunların Mirası.....	41
GÖKTÜRKLER: TÜRK ADIYLA TARİHE ÇIKIŞ.....	42
Bumin Kağan ve Kuruluş.....	42
İpek Yolu ve Diplomasi.....	43
Doğu ve Batı Göktürkleri.....	43
II. Göktürk Kağanlığı ve Diriliş.....	43
Orhun Yazıtları: Türklerin Kendi Sesinden Tarih.....	44
Göktürklerin Kültürel Mirası.....	44
UYGURLAR: TÜRK MEDENİYETİNİN YENİ YÜZÜ.....	45
Kutluk Bilge Kül Kağan ve Devletin Kuruluşu.....	45
Maniheizm ve Budizm: Arayışla Geçen Yıllar.....	46
Yazı, Edebiyat ve Kültür.....	46
Çin ve Orta Asya İlişkileri.....	47

<i>Uygurların Dağılışı ve Kırgızların Darbesi</i>	47
<i>Uygur Mirası</i>	48
KARAHANLILAR: İSLAMİYET’LE BULUŞMA VE TÜRK’ÜN TÜRK OLDUĞU GÜN.....	48
<i>Yeni Ufuk: Bozkırdan Medeniyete</i>	48
<i>İlk Müslüman Türk Devleti</i>	49
<i>İslamiyet ve Türk Kültürü Arasındaki Uyum</i>	49
<i>Kutadgu Bilig ve Dîvânü Lügati’t-Türk: Medeniyetin İlk Anıtları</i>	50
<i>Büyük Türk Medeniyetine Doğru</i>	50
<i>İslamiyet’in Getirdiği İvme</i>	51
BÜYÜK SELÇUKLULAR VE ANADOLU’NUN YURT HALİNE GELMESİ.....	52
<i>Oğuz Boyları ve Selçuk’un İzinde</i>	52
<i>Horasan’dan İran’a, İran’dan Dünyaya</i>	52
<i>Selçuklu Medeniyetinin Temelleri</i>	52
<i>Malazgirt Zaferi: Anadolu’nun Kapıları</i>	53
<i>Anadolu’nun Türkleşmesi: Türklüğün Kurulması</i>	53
<i>Bizans’tan Türk Yurduna</i>	54
ANADOLU SELÇUKLULARI: KÜÇÜK ASYA’DA BÜYÜK MEDENİYET.....	54
OSMANLILAR: TÜRK-İSLAM MEDENİYETİNİN ZİRVESİ.....	55
<i>Söğüt’ten Dünyayı Aydınlatan Çerağ</i>	55
<i>Devletin Kuruluşu ve İstikamet</i>	55
<i>Dünya İmparatorluğuna Yükseliş</i>	56
<i>Kanuni Devri ve Pax Ottomana</i>	56
<i>Osmanlı Medeniyetinin Unsurları</i>	57
<i>Osmanlı’nın Mirası</i>	57
MODERN TÜRK DÜNYASI: DAĞILMADAN DİRİLİŞE.....	58
<i>İmparatorluktan Ulus Devletlere</i>	58
<i>Milli Mücadele ve Yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu</i>	59
<i>Sovyetler Altındaki Türk Halkları</i>	59
<i>İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası</i>	60
<i>Sovyetlerin Çöküşü ve Bağımsız Türk Cumhuriyetleri</i>	60
<i>Türk Diasporası ve Küresel Boyut</i>	61
<i>Modern Çağda Ortaklık Arayışları</i>	61
<i>Dağılmadan Diriliş: Sürekliliğin Hikâyesi</i>	61
TARİHİN KENDİSİ OLAN BÜYÜKLÜK.....	63
İSLAM ÖNCESİ AVRASYA’DA TÜRK DEVLETLERİ VE TOPLULUKLARI.....	64
İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ.....	67
SELÇUKLULAR VE ATABEYLİKLER.....	68
ANADOLU’DA KURULAN	

BİRİNCİ DÖNEM BEYLİKLERİ.....	69
ANADOLU'DA KURULAN İKİNCİ DÖNEM BEYLİKLERİ.....	70
DİĞER TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ.....	72
HİNDİSTAN'DAKİ TÜRK DEVLETLERİ.....	73
OSMANLI DEVLETİ.....	73
HANLIKLAR DÖNEMİ.....	73
BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİ (20. VE 21. YÜZYILLAR).....	75
RUSYA FEDERASYONU İÇİNDE ÖZERK TÜRK CUMHURİYETLERİ.....	76
TÜRKÇENİN TARİHİ.....	81
“DİLDE BİR TARİH, TARİHTE BİR DİL”.....	81
DİLLER VE TÜRKÇE: KÖKEN VE KAPSAM.....	82
DİLBİLİMSEL SINIFLANDIRMALAR.....	83
TÜRKÇENİN YAPISI: EKLEMELİ DİL, UYUM VE DAYANIKLILIK.....	83
TÜRKÇENİN TARİHİ DÖNEMLERİ.....	85
ZAMANLA KONUŞAN DİL.....	85
ÖN DÖNEM (ALTAY DÖNEMİ): KÖKLER VE İHTİMALLER.....	87
EN ESKİ TÜRKÇE: TARİH ÖNCESİ YANKILAR.....	88
İLK TÜRKÇE: YAZIYLA İLK TEMAS.....	89
ESKİ TÜRKÇE (6.-11. YÜZYILLAR): ORHUN'UN YANKISI.....	90
<i>Göktürkçe: Taşa Kazınan Kimlik</i>	90
<i>Uygurca: İnançların ve Kültürlerin Dili</i>	91
ORTA TÜRKÇE (11.-16. YÜZYILLAR):	
ORTAKLIK VE ÇEŞİTLİLİK.....	92
<i>Doğu Türkçesi: Bilgiğin ve Edebî Zarafetin Dili</i>	92
<i>Batı Türkçesi: Halkın Dilinden İmparatorluğun Diline</i>	93
<i>Kuzey Türkçesi: Bozkırın ve Sözlü Geleneğin Dili</i>	94
YENİ TÜRKÇE (16. YÜZYIL-20. YÜZYILIN BAŞI):	
OSMANLI'NIN SANAT DİLİ.....	94
B. TÜRKÇE KONUŞAN HERKES	97
TÜRKÇENİN TÜRK DÜNYASINDAKİ STRATEJİK VE KÜLTÜREL ROLÜ.....	99
YAŞATICI UNSUR: TÜRKÇE VE MİRASI.....	101
<i>Karahanlılar ve İslami Türkçenin Doğuşu</i>	101
<i>Oğuz Geleneği ve Dede Korkut</i>	102
<i>Destanlar ve Halk Hafızası</i>	102
<i>Divan ve Tasavvuf Geleneği</i>	102
<i>Modern Dönem ve Yaşayan Dil</i>	102
STRATEJİK BOYUT: ORTAK DİLİN JEOPOLİTİK İŞLEVİ.....	103
<i>Bağımsızlık Sonrası Ortak Dil Arayışları</i>	103

<i>Medya, İletişim ve Ortak Kamusal Alan</i>	104
<i>Eğitim, Öğrenci Değişimi ve Ortak Zemin</i>	105
<i>Jeopolitik Merkezlerde Dilin Rolü:</i>	
<i>Fergana Havzası Örneği</i>	105
KÜLTÜREL BOYUT: HAFIZA, SANAT VE EDEBİYAT.....	106
<i>Ortak Destanlar: Tarihi Dille Yaşatmak</i>	106
<i>Ortak Atasözleri ve Deyimler: Dilin Ahlak Atlası</i>	107
<i>Şiir, Tasavvuf ve Sanatın Ortak Dili</i>	107
<i>Müzik, Türküler ve Şarkılar: Sözün Melodiye Dönüşmesi</i>	108
<i>Dilin Hafızayı Diriltici Rolü</i>	108
GÜNÜMÜZDE ORTAK DİLİN ÖNÜNDEKİ	
ENGELLER VE FIRSATLAR.....	109
<i>Lehçe Çeşitliliği ve Karşılıklı Anlaşılabilirlik</i>	110
<i>Siyasi Sınırlar ve Jeopolitik Çekişmeler</i>	110
<i>Sosyoekonomik Farklılıklar</i>	110
<i>Dijital Çağın İmkânları</i>	111
<i>Eğitim ve Kültürel Diplomasi</i>	111
SONUÇ: STRATEJİK VE KÜLTÜREL BİR KÖPRÜ.....	112
BALKANLARDA TÜRKÇE.....	117
BALKANLARDA TÜRKÇE VE OSMANLI MİRASI.....	118
BALKAN TÜRKLERİNDE KİMLİĞİN DİLİ.....	119
<i>Bulgaristan Türkleri</i>	119
<i>Yunanistan (Batı Trakya) Türkleri</i>	119
<i>Kosova ve Makedonya Türkleri</i>	119
<i>Romanya (Dobruca)</i>	120
<i>Bosna-Hersek</i>	120
<i>Karadağ</i>	120
<i>Arnavutluk</i>	120
<i>Sırbistan (Sancak)</i>	120
TÜRKÇE VE KÜLTÜREL MİRAS.....	120
TÜRKÇENİN MİLLİ KİMLİĞİ	
KORUYUCU GÜCÜ.....	122
KÜLTÜREL ŞİFRE: MEVLİD-İ ŞERİF.....	123
MEVLİD OKUMA ÇEŞİTLERİ.....	125
<i>Düğün Mevlidleri</i>	125
<i>Cenaze Mevlidleri</i>	125
<i>Kandil Mevlidleri</i>	125
<i>Doğum ve Sünnet Mevlidleri</i>	126
<i>Kadın Mevlidleri</i>	126
<i>Bir Direniş Biçimi Olarak Mevlid</i>	126
MÜSLÜMAN TÜRKÇE.....	128

TÜRKÇENİN KORUYUCU MEKÂNLARI: TEKKELER.....	128
<i>Camilerde Türkçenin Rolü</i>	129
<i>Medreselerde Eğitim Dili Olarak Türkçe</i>	130
<i>Tekkelerde Türkçe İlahi ve Nefesler</i>	130
<i>Vakfiyeler ve Arşiv Belgelerinde Türkçe</i>	130
<i>Türkçenin Dinî Musikiye Katkısı</i>	130
TASAVVUF ÇEVRELERİNDE TÜRKÇE.....	131
<i>Bektâşilik ve Türkçe Nefesler</i>	131
<i>Halvetî ve Rufâî Zikirlerinde Türkçe</i>	132
<i>Nakşibendî Sohbetlerinde Türkçe</i>	132
<i>Tasavvufî Musiki ve Türkçe</i>	132
<i>Tekkeler: Dilin Hafıza Mekânları</i>	133
<i>Yasaklar Döneminde Tekkelerde Türkçe</i>	133
EK.....	134
TEKKELERDE VE DERGÂHLARDA TÜRKÇE.....	134
<i>Harabati Baba Tekkesi (Kalkandelen, Makedonya)</i>	134
<i>Prizren Halvetî Tekkesi (Kosova)</i>	134
<i>Elbasan ve Kruya Tekkeleri (Arnavutluk)</i>	135
<i>Üsküp Rufâî Tekkesi (Kuzey Makedonya)</i>	135

BÖLÜM 2

KÜLTÜREL SÜREKLİLİK VE ORTAK HAFIZA

A. TÜRKÇEYİ YAŞATAN HER ŞEY.....	139
TEK BİR TÜRK DÜNYASI MASALI.....	143
MASALLARIN ORTAK DİLİ: AYNI SÖZLE BAŞLARIZ.....	145
ORTAK MOTİFLER VE KAHRAMAN TİPLERİ.....	147
1. <i>Fakir ama Zeki Kahraman: Keloğlan ve Benzerleri</i>	147
2. <i>Kurnaz ve Kötücül Tip: Köse</i>	148
3. <i>Aile İçi Kötülük: Üvey Ana</i>	148
4. <i>İyiliğin ve Cesaretin Simgesi: En Küçük Oğul / Şehzade</i>	149
5. <i>Olağanüstü Yardımcılar</i>	149
BİRER FELSEFE METNİ OLARAK MASALLAR.....	149
<i>Ortak Mantık ve İşlev</i>	151
<i>Kültürel Anlam</i>	151
MASAL-DESTAN-EFSANE SÜREKLİLİĞİ.....	151
MASAL ANLATICILARI:	
ORTAK GELENEĞİN TAŞIYICILARI.....	152
ORTAK EDEBİYATIN İLK HALKASI.....	154
TEK MASAL, TEK HAFIZA, TEK RÜYA.....	155
ORTAK ATASÖZLERİ VE DEYİMLER.....	158
BİR'DEN BİR'E, BİR'DEN BİRLİĞE: AYNI HİKMET.....	159

ATASÖZLERİNDE ORTAK DEĞERLER	161
DEYİMLERDE ORTAK İMGELER	161
TASAVVUFİ HİKMETLER VE ATASÖZLERİ	162
<i>Yesevî'den Yunus'a: Hikmetin Atasözüne Dönüşümü</i>	162
<i>Yunus Emre'nin Sözü, Halkın Deyişi</i>	162
<i>Ortak Kültürel Kod: Hikmet ve Özlü Söz</i>	163
<i>İrfani Sözün Devamlılığı</i>	163
<i>Tasavvufî Çerçeve'de Atasözlerinin İşlevi</i>	163
ORTAK İLETİŞİM DİLİNE KATKI	163
SONUÇ: TEK SÖZ, TEK HAFIZA	164
KÜLTÜREL HAFIZANIN AKTARIMINDA BİLMECELER	168
BİLMECENİN KAPSAMI VE İŞLEVİ	169
<i>Eğlence İşlevi</i>	169
<i>Kültürel Kodlama İşlevi</i>	170
<i>Sosyal Etkileşim İşlevi</i>	170
<i>Estetik ve Şiirsellik İşlevi</i>	170
TARİHSEL SÜREÇ: BİLMECENİN KÖKENİ VE YAZILI İZLERİ	171
<i>Divânı Lugâtî't-Türk'te Bilmeceler</i>	171
<i>Anadolu'daki Erken Kayıtlar</i>	171
<i>Çağdaş Derlemelerden Örnekler</i>	172
ORTAK MOTİFLER VE KÜLTÜREL KODLAR	172
<i>Yumurta: "Küçük Ev"</i>	172
<i>Yıldız: "Yaprağı Olmayan Ağaç"</i>	173
<i>Zaman: "Ayaksız Koşar"</i>	173
BİLMECENİN RİTÜELİ VE İCRA BİÇİMLERİ	174
<i>Tek Bir Bilmecenin Hafızası</i>	176
KÜLTÜREL AKTARIMDA NİNNİLER	180
NİNNİNİN TANIMI VE İŞLEVLERİ	182
<i>Kültürel Aktarım</i>	182
NİNNİNİN TARİHSEL İZLERİ	183
<i>Türk Kültüründe İlk İzler</i>	183
<i>Kaşgarlı Mahmud ve Divânı Lugâtî't-Türk</i>	183
<i>Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri</i>	183
<i>Modern Dönemde Derlemeler</i>	184
<i>Günümüzde Ninni Geleneği</i>	184
ORTAK MOTİFLER VE KÜLTÜREL KODLAR	185
TÜRK DÜNYASINDAN NİNNİ ÖRNEKLERİ	185
<i>Anadolu Ninnileri</i>	185
<i>Azerbaycan Ninnileri</i>	186
<i>Kazak Ninnileri</i>	186
<i>Kırgız Ninnileri</i>	187
<i>Türkmen Ninnileri</i>	187

Özbek Ninnileri	187
Uygur Ninnileri	188
Tatar ve Nogay Ninnileri	188
SÖZLÜ ŞİİRİN AYNI SESİ: DEYİŞME/ATİŞMA/MEYDAN	192
ANADOLU'DAKİ DEYİŞME TÜRLERİ	194
Taşlama Deyişmeleri (Atışmalar)	194
Muamma Deyişmeleri	194
Dinî-Tasavvufi Deyişmeler	194
Aşk Deyişmeleri	194
Tekerlemeler veya Mizahi Deyişmeler	194
ORTA ASYA'DAKİ AYTİŞ TÜRLERİ	195
Batır Aytışı	195
Sosyal Eleştiri Aytışları	195
Genç-Yaşlı Aytışları	195
DEYİŞMENİN TANIMI VE İŞLEVLERİ	195
Sanatsal İşlev	196
Eğlence İşlevi	196
TARİHSEL ARKA PLAN	198
Divânu Lugâti't-Türk'te İzler	198
Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki Arkaik İzler	199
Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri	199
Çağdaş Dönemde Deyişme ve Aytış	199
ORTAK MOTİFLER VE KÜLTÜREL KODLAR	200
Mizah ve Taşlama	200
Toplumsal Eleştiri	200
Dinî-Tasavvufi Öğeler	201
TEK BİR DESTAN DÜNYASI VE ORTAK SEMBOL HAFIZASI	203
DESTANLARDAKİ SEMBOLİZMİN KÖKENİ	205

BÖLÜM 3

ORTAK TÜRK KANONU ARAYIŞI

A. TÜRKÇENİN KURULDUĞU HER ŞEY	211
TÜRK DÜNYASINDA EDEBİYAT KANONU VE ORTAK HAFIZA	215
KANON KAVRAMI VE TÜRK DÜNYASINDA ÖNEMİ	215
KANONUN TARİHSEL SERÜVENİ	216
TÜRK DÜNYASI EDEBİYATINDA KANONLAŞMA	
SÜRECİ: KLASİKLERDEN ÇAĞDAŞA	218
Kurucu Metinler: Destanlar ve İlk Yazılı Belgeler	218
Orta Çağ Klasikleri: İslami Dönem ve Ortak Eserler	219
Modernleşme Dönemi ve Milli Uyanış	220
Çağdaş Dönem: Romanın Yükselişi ve Kanonlaşma	220

BİR KANON KURMAK İÇİN: DEVLET,	
AKADEMİ, YAYINEVLERİ VE HALK.....	221
<i>Devlet ve Resmî İdeoloji</i>	221
<i>Akademi ve Bilimsel Kanon</i>	222
<i>Yayınevleri ve Kültürel Kurumlar</i>	222
<i>Halk ve Okur Tercihi</i>	222
ORTAK HAFIZA BOYUTU: DİL, KİMLİK, TARİH VE MİTLER.....	223
KANONUN BİRLEŞTİRİCİ İŞLEVİ VE GELECEĞE DÖNÜK PERSPEKTİF ..	225
BÜTÜN TÜRKÇE KONUŞAN HALKLARIN ORTAK KİMLİK HARİTASI.....	227
“ORTAK TÜRK KANONU”	229
<i>İlk Metinler</i>	229
<i>Kurucu Metinler</i>	229
<i>Milli Uyanış ve Modernleşme Metinleri</i>	230
<i>Çağdaş Kanon: Roman ve Şiir</i>	230
“ORTAK TÜRK KANONU” İÇİN BİR TEKLİF:	
KURUCU METİNLER, KLASİKLER, MODERNLER, ÇAĞDAŞLAR.....	236
KURUCU METİNLER.....	238
KLASİKLER.....	239
MODERNLER.....	243
ÇAĞDAŞLAR.....	246
B. TÜRKÇEYİ YAŞATAN HER ŞEY	251
TÜRKÇE, TÜRKLERİ YAPTI, TÜRKLER DE TÜRKÇEYİ YAPTI.....	255
TÜRK DÜNYASI ORTAK KANONU	255
ORHUN YAZITLARI	261
MÜELLİFLER VE DİKİLİŞİ.....	261
ESERİN ADI VE YAZILIŞI.....	261
İÇERİK VE YAPI.....	262
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER	262
ÖNEMİ	262
NÜSHALARI VE KEŞİF TARİHİ.....	262
ORHUN YAZITLARI’NIN TÜRK DÜNYASINDAKİ YAYILMA SERÜVENİ ..	263
KUTADGU BİLİĞ, YUSUF HAS HÂCİB.....	266
MÜELLİF.....	266
ESERİN ADI VE YAZILIŞI.....	266
İÇERİK VE YAPI.....	266
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER	267
ÖNEMİ	267
NÜSHALARI.....	267
KUTADGU BİLİĞ’İN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ.....	268
DÎVÂNU LÜĞÂTİ’T-TÜRK, KAŞGARLI MAHMÛD	272
MÜELLİF	272

ESERİN ADI VE YAZILIŞI.....	272
İÇERİK VE YAPI.....	273
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER.....	273
ÖNEMİ.....	273
NÜSHALARI.....	274
<i>DÎVÂNU LÜGÂTİ’T-TÜRK</i> ’ÜN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ.....	274
<i>SİYASETNÂME</i> , NİZÂMÜLMÜLK.....	278
MÜELLİF.....	278
ESERİN ADI VE YAZILIŞI.....	278
İÇERİK VE YAPI.....	278
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER.....	279
ÖNEMİ.....	279
NÜSHALARI.....	279
<i>SİYASETNÂME</i> ’NİN YAYILMA SERÜVENİ.....	280
<i>DÎVÂN-I HİKMET</i> , HOCA AHMED YESEVÎ.....	284
MÜELLİF.....	284
ESERİN ADI VE YAZILIŞI.....	284
İÇERİK VE YAPI.....	284
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER.....	285
ÖNEMİ.....	285
NÜSHALARI.....	285
<i>DÎVÂN-I HİKMET</i> ’İN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ.....	286
<i>ATEBETÜ’L-HAKAYIK</i> , EDİB AHMET YÜKNEKÎ.....	290
MÜELLİF.....	290
ESERİN ADI VE YAZILIŞI.....	290
İÇERİK VE YAPI.....	290
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER.....	291
ÖNEMİ.....	291
NÜSHALARI.....	291
<i>ATEBETÜ’L-HAKAYIK</i> ’IN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ.....	292
<i>KISÂSÜ’L-ENBİYÂ</i> , RABGÜZÎ.....	296
MÜELLİF.....	296
ESERİN ADI VE YAZILIŞI.....	296
İÇERİK VE YAPI.....	296
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER.....	297
ÖNEMİ.....	297
NÜSHALARI.....	297
<i>KISÂSÜ’L-ENBİYÂ</i> ’NİN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ.....	298
<i>KİTÂB-I DEDE KORKUT</i>	302

MÜELLİF	302
ESERİN ADI VE YAZILIŞI	302
İÇERİK VE YAPI	302
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER	303
ÖNEMİ	303
NÜSHALARI	303
<i>KİTÂB-I DEDE KORKUT</i> 'UN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ	304
<i>DÎVÂN VE RİSÂLETÜ'N-NUSHİYYE</i> , YUNUS EMRE	308
MÜELLİF	308
ESERLERİ	308
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER	309
İÇERİK VE TEMA	309
ÖNEMİ	309
YUNUS EMRE <i>DÎVÂN</i> 'IN VE <i>RİSÂLETÜ'N-NUSHİYYE</i> 'NİN YAYILMA SERÜVENİ	310
OĞUZ KAĞAN DESTANI	314
ESER VE NÜSHALARI	314
İÇERİK VE YAPI	314
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER	315
ÖNEMİ	315
OĞUZ KAĞAN DESTAN'I'NIN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ	315
<i>SALTUKNÂME</i> , SARI SALTUK	320
MÜELLİF/DERLEYİCİ	320
ESERİN ADI VE YAZILIŞI	320
İÇERİK VE YAPI	320
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER	321
ÖNEMİ (TÜRKÇE AÇISINDAN)	321
NÜSHALARI	321
SARI SALTUK'UN KİŞİLİĞİ VE SARI SALTUN KÜLTÜ	321
<i>SALTUKNÂME</i> 'NİN VE SARI SALTUK KÜLTÜNÜN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ	322
<i>MUHAKEMETÜ'L-LÜGATEYN</i> , ALİ ŞİR NEVÂÎ	326
MÜELLİF	326
ESERİN ADI VE YAZILIŞI	326
İÇERİK VE YAPI	327
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER	327
ÖNEMİ	327
NÜSHALARI	327
<i>MUHAKEMETÜ'L-LÜGATEYN</i> 'İN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ	328

DİVÂN, FUZÛLÎ.....	332
MÜELLİF.....	332
ESERLERİ.....	332
DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER.....	333
ÖNEMİ.....	333
FUZÛLÎ DİVÂN'NIN VE FUZÛLÎ İSMİNİN	
TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ.....	333
C. TÜRKÇENİN YAŞATTIĞI HERKES	337
AYRI COĞRAFYALARDA AYNI HAFIZA: TÜRK DİASPORASI.....	341
AVRUPA TÜRKLERİ: ÇİFTE STANDARTLAR ARASINDA	
VARLIK MÜCADELESİ.....	343
<i>Almanya'daki Türkler: Entegrasyon Söylemi, Asimilasyon Pratiği</i>	343
<i>Fransa, Hollanda ve Belçika'daki Türkler</i>	345
<i>Avusturya'daki, İsviçre'deki ve Kuzey Avrupa'daki Türkler</i>	345
<i>Stratejik Bir Güç Olarak Avrupa Türkleri</i>	346
BALKANLARDAKİ TÜRKLER: TARİHÎ YURTTAN	
DİASPORA HAFIZASINA.....	346
<i>Bulgaristan Türkleri: Asimilasyonun En Ağır Yüzü</i>	347
<i>Batı Trakya Türkleri: Antlaşmaların Çiğnendiği Azınlık</i>	347
<i>Kosova Türkleri: Küçük Ama Etkili Bir Topluluk</i>	348
<i>Kuzey Makedonya Türkleri: Üsküp'ten Gostivar'a Türk Kültürü</i>	348
<i>Bosna-Hersek Türkleri: Osmanlı Mirasının İzleri</i>	349
<i>Romanya Dobruca Türkleri Ve Moldova Gagavuzları</i>	349
<i>Arnavutluk'taki, Karadağ'daki ve Sırbistan'daki Türkler</i>	349
<i>Balkan Türklerinin Ortak Hafızası</i>	350
ESKİ SOVYET COĞRAFYASI TÜRKLERİ:	
SÜRGÜN, BASKI VE YENİDEN VAROLUŞ.....	350
<i>Kırım Tatarları: 1944 Sürgününün Acısı</i>	351
<i>Kuzey Kafkasya Türkleri: Sürgünlerle Dağılmış Halklar</i>	351
<i>Sibirya Türkleri: Uzak Coğrafyada Kimlik Direnci</i>	351
<i>Azerbaycan Türkleri ve Güney Kafkasya</i>	352
<i>Devlet Destekli Asimilasyon ve Baskı Politikaları</i>	353
<i>Ortak Hafıza: Acılarla Yoğrulmuş Bir Diaspora</i>	353
ORTA DOĞU'DAKİ TÜRKLER: SAVAŞLARIN, SINIRLARIN VE	
KİMLİK MÜCADELESİNİN GÖLGESİNDE.....	354
<i>Irak Türkmenleri: Kerkük'ten Telafer'e Kimlik Mücadelesi</i>	354
<i>Suriye Türkmenleri: İç Savaşın Unutulan Halkı</i>	355
<i>İran Türkmenleri: Horasan'ın Kadim Halkı</i>	355
<i>Güney Azerbaycan Türkleri: Tebriz'den Urmiye'ye Direnen Kimlik</i>	356
<i>Ortak Hafıza ve Stratejik Önemi</i>	357
ORTA ASYA'DAKİ TÜRK DİASPORALARI:	
GÖÇ, EKONOMİK ZORUNLULUK VE KÜLTÜREL BAĞLAR.....	357

<i>Rusya'daki Orta Asya Türkleri: Yeni Bir "İşçi Diasporası"</i>	357
<i>Türkiye'deki Orta Asya Diasporası: Kültürel Yakınlık ve Uyum</i>	358
<i>Güney Kore, Japonya ve Uzak Doğu'daki Orta Asya Türkleri</i>	358
<i>Avrupa'daki Orta Asya Diasporası</i>	359
<i>Orta Asya İçindeki Göçler: İç Diaspora</i>	359
<i>Devlet Politikaları ve Diaspora</i>	359
AMERİKA KITASINDAKİ TÜRK DİASPORALARI:	
ATLANTİK'İN ÖTESİNDE KİMLİK ARAYIŞI	360
<i>Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Türkler: Eğitim, Ticaret ve Kimlik</i>	360
<i>Kanada'daki Türkler</i>	361
<i>Latin Amerika'daki Osmanlı Göçmenleri: Unutulmuş Bir Diaspora</i>	361
AVUSTRALYA VE UZAK DOĞU'DAKİ TÜRKLER:	
DÜNYANIN EN UZAK KÖŞELERİNDE VARLIK MÜCADELESİ	363
<i>Avustralya'daki Türkler: "Küçük Anadolu"nun Yeni Yurdu</i>	363
<i>Japonya'daki Türkler</i>	364
<i>Güney Kore'deki Türkler</i>	364
<i>Çin'deki ve Malezya'daki Türkler</i>	365
<i>Ortak Hafıza ve Kimlik</i>	365
ORTAK HAFIZA VE KÜRESEL DİASPORA TÜRKLERİ:	
DAĞINIKLIKTAN BİRLİĞE	366

BÖLÜM 4

TÜRKÇENİN GELECEĞİ, ORTAK ALFABE

TÜRK DÜNYASI İÇİN BİR ORTAK DİL TEKLİFİ: TÜRKİYE TÜRKÇESİ	373
TÜM LEHÇELER, TÜM AĞIZLAR: TEK BİR TÜRKÇE	375
<i>Sovyet Dönemi ve Ayrışmanın Derinleşmesi</i>	377
<i>Alfabe Değişiklikleri</i>	377
<i>Ortak Bilinçten Uzaklaştırma</i>	378
<i>Edebî ve Kültürel Direniş</i>	378
<i>Stalin ve Alfabe Politikası</i>	379
<i>Kiril Alfabesinin Farklı Versiyonları</i>	379
TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN GÜCÜ VE AVANTAJLARI	383
<i>Konuşur Sayısı ve Yaygınlık</i>	384
<i>Kültürel Üretim Gücü</i>	384
<i>Bilim ve Eğitim Dili Potansiyeli</i>	385
<i>Uluslararası İmkânlar ve Prestij</i>	386
<i>Anlaşılabilirlik ve Öğrenilebilirlik Kolaylığı</i>	386
ORTAK ALFABE VE YAZI DİLİ	387
<i>Tarihî Süreç</i>	387
<i>Günümüzde Yeniden Latinizasyon</i>	388

<i>Türkiye Türkçesinin Rolü</i>	388
ALFABE KRONOLOJİSİ VE ORTAK YAZI ARAYIŞLARI.....	389
KARŞILIKLI ETKİLEŞİM VE ZENGİNLEŞME.....	390
<i>Azerbaycan Türkçesinden Örnekler</i>	390
<i>Orta Asya Lehçelerinden Türkiye Türkçesine Yansımalar</i>	391
<i>Ortak Deyim ve Atasözleri</i>	391
<i>Tarihî Edebiyat Yoluyla Etkileşim</i>	392
<i>Günümüzden Somut Örnekler</i>	392
BÜYÜK TÜRKÇE İÇİN BİR GELECEK PERSPEKTİFİ.....	393
<i>Türk Devletleri Teşkilatı ve Kurumsal Boyut</i>	393
<i>Ekonomik ve Diplomatik Avantajlar</i>	393
<i>Dijital Çağ ve Ortak Türkçe</i>	394
<i>Genç Kuşak ve Ortak Gelecek</i>	394
TÜRK DÜNYASI İÇİN ORTAK TERMİNOLOJİ	
GELİŞTİRMENİN İMKÂNLARI.....	399
ORTAK KELİMELERDEN ORTAK TERİMLERE.....	400
NEDEN ORTAK TERMİNOLOJİ?.....	401
<i>Stratejik Boyut</i>	404
<i>Ortak Terminoloji İnşasında Yöntemler</i>	405
<i>Ortak Köklerden Türetim</i>	406
<i>Türkçe Eklerle Standardizasyon</i>	406
<i>Yeni Alanlarda Eş Zamanlı Üretim</i>	407
ORTAK TERİM ÖNERİLERİ: İLKELER VE ÖRNEKLER.....	408
<i>Bilişim ve Teknoloji Alanı</i>	408
<i>Havacılık ve Uzay Bilimleri</i>	409
<i>Eğitim ve Bilim Alanı</i>	409
<i>Tip ve Sağlık Alanı</i>	410
<i>Hukuk ve Sosyal Bilimler</i>	410
<i>Günlük Hayat ve Popüler Kültür</i>	410
KURUMLAR VE ÇALIŞMALAR.....	411
<i>Ahmet Yesevi Üniversitesi</i>	412
<i>Uluslararası Türk Akademisi</i>	412
<i>Türk Devletleri Teşkilatı</i>	412
ZORLUKLAR VE FIRSATLAR.....	414
GELECEK PERSPEKTİFİ.....	415
<i>Ortak Dijital Terminoloji Veri Tabanı</i>	415
<i>Medya ve Yayıncılık Desteği</i>	416
SONUÇ.....	417
KAYNAKÇA.....	421

Türkçe eserlerin yazıldığı ve okunduğu ana şehirler

TAKDİM

Kaşgarlı Mahmud, bundan bin yıl önce *Divânu Lügâti't-Türk*'te şöyle der: “Türk dilini öğreniniz, çünkü Türklerin töresi uzun sürecektir.” Bu söz Türkçe'nin bir varlık ve süreklilik mührü olduğunu gösterir. Binlerce yıldır bozkırın rüzgarıyla savrulan, dağların yankısıyla çoğalan, denizlerin ufkuyla derinleşen sesimizdir Türkçe. Her kelimesi, atalarımızın nefesinden süzülüp bugüne ulaşan bir hatıradır. Türkçe, bağımsızlığımızın teminatı, ruhumuzun ebedî yurdudur.

Yakut steplerinden Adriyatik kıyılarına kadar uzanan bu büyük coğrafya, farklı lehçelerle, farklı aksanlarla da olsa aynı sesi taşımaktadır: Türkçe'nin sesi. Bizleri bir araya getiren, sınırların ötesinde birbirimize bağlayan işte bu sestir. Türklük bilinci, önce sözde; bağımsızlık şuuru, önce dilde doğmuştur.

Bu yıl 15'sini düzenlediğimiz Kocaeli Kitap Fuarı'nın teması olan “Anadolu Mayası”, tam da bu gerçeğe işaret etmektedir. Anadolu, farklı kültürleri, inançları ve coğrafyaları tek bir ruhun potasında birleştiren eşsiz bir mayadır. Prof. Dr. Yalçın Koç'un ifade ettiği gibi, “Anadolu mayasının esası birliktir.” Bu birliğin en büyük taşıyıcısı ise Türkçedir. Çünkü bizi biz yapan, bizi ayakta tutan, bizi geleceğe taşıyan en kuvvetli maya, dilimizin öz suyudur.

Bugün Türk dünyasının dört bir yanında konuşulan lehçeler, aslında tek bir kökten doğan dallardır. O dalları yeniden birbirine yaklaştırmak, ortak alfabe çalışmalarıyla ve ortak terminoloji arayışlarıyla mümkündür. Alfabe birliği, gönüllerin ve zihinlerin aynı istikamete yönelmesidir. Bu da ortak bir Türk dünyasının hayalini gerçeğe dönüştürecektir.

Elinizdeki eser, bu büyük yolculuğun sözlü ve yazılı hafızasına bir davettir. Türkçe'nin tarihini, coğrafyasını, kültürünü ve geleceğini bütün boyutlarıyla kavramaya çağıran bir kapıdır. Kitap Fuarımız da tıpkı bu eser gibi, Anadolu mayasının özü olan birlik şuurunu diri tutan bir mekteptir.

İnanıyorum ki, Türkçe'nin sesiyle yoğrulmuş bir millet olarak bizler, bu birlik mayasını geleceğe taşıyacak; diliyle dirilen, kültürüyle kök salan, bağımsızlığıyla yükselen bir medeniyeti hep birlikte daha ileriye taşıyacağız.

Kocaeli Kitap Fuarı vesilesiyle, bu anlamlı çalışmayı Türk dünyasına ve bütün okurlara armağan etmekten onur duyuyor, emeği geçenlere şükranlarımı sunuyorum.

Sözlerimi, Türkçe'nin ebedi bir emanet olduğunu hatırlatarak tamamlamak isterim: Türkçe bizim evimizdir, yurdumuzdur, geleceğimizdir.

Bu evin çatısı gökyüzü kadar geniş, temeli Orhun yazıtları kadar sağlam, ruhu Yunus Emre'nin ilahileri kadar derindir.

Hep birlikte bu evi koruyacak, büyütecek, gelecek nesillere emanet edeceğiz.

Doç. Dr. Tahir Büyükakın

Kocaeli Büyükşehir Belediye Başkanı

TEFHİM

Aslında bu büyük toplamın nihayetinde iki soru var elimizde: ‘Türkçe ne ile yapıldı’ ve ‘Türkçe ile ne yapıldı?’

Elinizde tuttuğunuz bu eserde göreceğiniz bütün tarihsel süreç bilgisi, meselemizin sadece teknik boyutu. Kaynakçadan da takip edilebileceği üzere bu çalışma hazırlanırken yoğun bir şekilde faydalandığımız oldukça geniş bir literatürümüz var. Akademik üretim oldukça kıymetli. Elbette eksiksiz değil. Ama dikkatleri çekmek istediğimiz yer, Türkçenin fizik yapısı değil, metafizik ağırlığıdır.

Titiz endişesi ve samimi gayretiyle Yalçın Koç Hocanın kastını tekrar edebiliriz; Türkçe yalnızca bir iletişim aracı değil, ‘düşünceyi kuran bir imkandır.

Elbette, ‘Türkçe ne ile yapıldı’ büyük sorusunun bir reçete cevabı yok. Sadece hissedilebilir bir şey o. Meşhur rivayetteki “Viyana’ya nasıl gittik” sorusuna Yahya Kemal’in verdiği “Mesnevi okuyarak” cevabını düşünürsek karşı karşıya olduğumuz zorluğu anlamak kolaylaşacaktır.

Kendi aleyhine bile olsa tereddüt etmeyen bir adaletle yapıldı Türkçe. Ayırım yapmayan bir samimiyetle. Aynılığı, varlığın mütemmim cüzü haline getirmiş merhametle.

Türkçenin, yalnızca gramer ve sözlük düzeyinde anlaşılabilir bir uzayı olmadığını, bu çalışma vesilesiyle ifade edelim. Onun varlık, düşünce ve dünya ilişkisini, sadece ruhunu duyarak fark edebiliriz. Yani dil, sadece kelimelerden veya kurallardan ibaret değil, bizzat varlığın düzenlenişinden doğan bir yapıdır. Bu durumda Türkçenin ‘Türkçe Düşünmekle’ olan doğrudan ilişkisinin altını çizmeliyiz. Türkçenin çekilmediği her yerin ‘vatan’ olduğu vurgusu da bununla ilgilidir.

Farklı iklimler geçmiş, farklı coğrafyalara yayılmış, farklı alfabeler kullanmak zorunda kalmış uzunca planlanmış bir düşünce olan Türkçe, Asya’dan

Rumeli'ye kadar tüm Türk yurdunun birlikte katılıp incelttiği, birlikte çalışıp yücelttiği bir düşüncedir Türkçe. Ve onun mayasının karıldığı asıl yer de doğrudan Anadolu olmuştur.

İkinci sorumuz, ilki kadar zor değil elbette: 'Türkçe ile ne yapıldı?' Binlerce cevabı olan bu büyük soruya yine Türkçenin ruhunu ifade edecek tek bir cevap verebiliriz; Selimiye yapıldı.

* * *

Elinizde tuttuğunuz bu çalışmada, Türkçenin tarihini, coğrafyasını, kültürel sürekliliğini ve geleceğe dair imkânlarını tek bir eserde ana hatlarıyla ele almayı amaçladık. Bütün serüveni eksiksiz biçimde ele aldığımızı söylemek, her şeyden önce Türkçenin binyılı aşan oluşma evresine haksızlık olacaktır. Malumu olduğu üzere Türk dilinin tarihi, bin beş yüz yılı aşan yazılı mirasla, ondan da eskiye dayanan sözlü gelenekle şekillenmiştir. Bu devasa birikimi bütün ayrıntılarıyla kapsayacak bir eserin, ancak geniş bir akademik kurulun, farklı ülkelerden uzmanların katılımıyla, uzun yıllar sürecektir bilimsel yöntemlerle hazırlanabileceği açıktır. Bizim yaptığımız, bu büyük hedefin öncesinde, bütünlüğü gösterecek bir harita sunma gayretidir.

Bu kitap hazırlanırken üç temel amacı göz önünde bulundurduk. Her şeyden önce toplam bir tablo sunmaya çalıştık. Türkçenin tarihî dönemlerini, coğrafi yayılımını, kültürel hafızadaki izlerini ve diasporadaki varlığını bir bütün halinde sunmak istedik. Çalışmanın bölümleri bu nedenle tarih, coğrafya, kültürel süreklilik, ortak hafıza, diaspora ve gelecek perspektifi etrafında yapılandırıldı. Böylece okuyucunun parçalı bilgiler yerine genel bir "Türkçe haritası" görebilmesi hedeflendi.

İkinci amaç ise, ortak hafızayı görünür kılma çabası oldu. Masallar, destanlar, atasözleri, bilmeceler, ninniler ve halk şiiri gibi kültürel formlar üzerinden Türk dünyasının müşterek aynılığını vurguladık. Kazak bozkırında söylenen bir destanla Balkanlar'daki bir ninninin aynı kökten beslendiğini göstermeye çalıştık.

Son çabamız ise, bir 'Ortak Türk Kanonu' tartışmasına vesile olmak. Kitabın ayırt edici yanlarından biri, yalnızca geçmişi anlatmakla kalmayıp, geleceğe dair bir teklif de sunmasıdır. Elbette sunduğumuz seçki nihai değildir; ama daha kapsamlı bir kanon çalışmasına öncülük edebileceğine inanıyoruz. Bu kitap, o yöndeki daha geniş katılımlı çabalara tetikleyici bir adım olmayı amaçlamaktadır.

Çalışmayı hazırlarken kapsayıcılık açısından dengeyi gözetmeye gayret ettik. Bir yandan dilin tarihini, kültürel kodlarını ve coğrafi yayılımını mümkün olduğunca geniş biçimde yansıtmak istedik; öte yandan konuda yüzeysel kalmamak için seçici davranmak zorunda kaldık. Bu yüzden elinizde tuttuğunuz bu çalışma, anlaşılacağı üzere, Türk dünyasının tüm eserlerini veya bütün topluluklarını eksiksiz şekilde kapsama iddiasında bulunmuyor. Türk lehçeleri arasında kimi konular yalnızca işaret edilmekle yetinildi; bazı coğrafyalar ise hacim sınırlılığı nedeniyle kısa biçimde ele alınamadı. Bu eksiklikleri açıkça ifade etmeyi doğru buluyoruz. Çünkü bizim hedefimiz “kusursuz bir külliyyat” sunmak değil; gelecekteki daha kapsamlı çalışmalara zemin hazırlamaktır.

Türkçenin geleceğine dair iyimserliğimizi güçlü bir umuda dönüştürebiliriz. Bugün yeniden yapılandırılan Türk Devletleri Teşkilatı, ortak alfabe, ortak terminoloji, ortak yayın ve kültürel projeler konusunda önemli girişimlerde bulunuyor. Bu çabaların önümüzdeki yıllarda kurumsallaşarak gelişeceğine ve Türk dünyasının eksik bıraktığı kültür atlasını tamamlayacağına inanıyoruz.

Elinizdeki kitap, Türkçenin serüvenini bütün boyutlarıyla izlemek isteyenler için hızlı bir anlam haritası ve aynı zamanda yeni sorulara, yeni araştırmalara vesile olacak bir çağrı olarak görülmelidir. Çalışmanın en değerli yanlarından biri de yalnızca geçmişi anlatmakla kalmayıp, geleceğe dair “birlik, müşterek hafıza ve kanon” fikrini gündeme taşımasıdır.

Dileğimiz, bu kitabın Türkçeyi bütüncül şekilde görmek isteyen herkes için yeni ufuklar açması ve daha geniş ölçekli çalışmalar için bir başlangıç işlevi görmesidir.

Kitabın bütününde şu temel iddia ortaya çıkmaktadır: Türkçe, binlerce yıllık tarihiyle yalnızca geçmişi anlayanın değil, geleceği kurmanın da anahatarıdır. Bu kitap -tüm kusurlarıyla birlikte- Türkçenin büyük serüvenini tek bir harita üzerinde göstermek, ortak hafıza ve ortak kanon fikrine işaret etmek amacıyla hazırlandı.

Eksiklikler bize aittir; anlam ve kıymet ise Türkçenin kendisine.

Yusuf Genç
Editör

YAKUT STEPLERİNDEN ADRIYATİK'E

TÜRKÇENİN ANLAMI

ORTAK BİR TÜRK DÜNYASI İÇİN TARİH

BÖLÜM 1

COĞRAFYANIN DİLİ DİLİN COĞRAFYASI

A.
TÜRKÇE
KONUŞULAN
HER YER

“Türk milleti, diliyle vardır.
Türkçe, Türk milletin hem hafızası
hem kimliğidir.”

Mehmet Kaplan

TÜRK TARİHİNİ ANLAMAK

“Türk milleti, Türkçe düşündüğü ve konuştuğu sürece vardır.”

“Tarih” ile “geçmiş” arasındaki farkı anlamakla başlamak zorundayız. İradesi ve niyeti olan canlıların tarihi vardır. Nesnenin tarihi değil, geçmişi olur. Tarih’i geçmişten ayıran en önemli fark, geçmişe değil geleceğe yönelik olmasıdır. Dolayısıyla Türk tarihinden söz ederken bir ‘gelecek beyanı’ ortaya koymayan her cümle, canlı bir şey üzerine yapılmış konuşma değil, arkeolojik bir kazı çalışması sayılmalıdır. Tam bu sebeple tarihi, geleceğe ilişkin bir irade beyanı olarak okumak gerekmektedir.

Türk tarihini anlamak, yalnızca bir akademik uğraş yahut tarih merakının tatmini değildir; aynı zamanda bugün milyonlarca insanın kimliğini, kültürünü ve geleceğini kavrayabilmenin ön şartıdır. Türk dünyası dediğimiz büyük coğrafya, Adriyatik kıyılarından Yakut steplerine, Orhun vadilerinden Hindistan içlerine, Anadolu yaylalarından Rusya bozkırlarına dek uzananengin bir sahadır. Bu sahada farklı lehçeler konuşulmuş, çeşitli hayat biçimleri yaşanmış, nice devletler kurulmuş, zengin edebiyatlar vücuda getirilmiştir. Yüzeyde birbirinden ayrı görünen bu çeşitliliklerin ardında ise, binlerce yıl boyunca süregelen müşterek bir tarihsel yürüyüş, kesintisiz bir hafıza ve derin bir birlik duygusu yatmaktadır.

“Tarih” ile “geçmiş” arasındaki farkı anlamakla başlamak zorundayız. İradesi ve niyeti olan canlıların tarihi vardır. Nesnenin tarihi değil, geçmişi olur. Tarih’i geçmişten ayıran en önemli fark, geçmişe değil geleceğe yönelik olmasıdır. Dolayısıyla Türk tarihinden söz ederken bir ‘gelecek beyanı’ ortaya koymayan her cümle, canlı bir şey üzerine yapılmış konuşma değil, arkeolojik bir kazı çalışması sayılmalıdır. Tam bu sebeple tarihi, geleceğe ilişkin bir irade beyanı olarak okumak gerekmektedir.

Türk halklarının
neden Adriyatik'ten
Çin Seddi'ne kadar
yayıldığını, neden
farklı dinler ve
kültürlerle temas
ettiğini, neden farklı
lehçeler konuştuğunu
anlamak için tarihi
süreci kavramak
gerekir. Türk tarihi,
dağınık görünen
parçaların aslında
tek bir bütünün farklı
yansımaları olduğunu
gösterir.

Türk tarihini bilmek, aslında hem kendimizi hem de birbirimizi yeniden tanımaktır. Bugün Kazak bozkırında at süren bir çocukla, Anadolu'da bağlama çalan bir genç, Kırım'da bahçesinde nar toplayan bir kadın, Hakasya'da destan anlatan bir aksakal... Bunların hepsi aynı tarihsel kökün farklı dallarıdır. Kökün ne olduğunu bilmeden, dalların birbirine nasıl bağlı olduğunu anlamak mümkün değildir. İşte Türk tarihi, bu ortak kökün adıdır.

Her milletin bir hafıza atlası vardır. Bu atlas, coğrafyaları birbirine bağlayan yollar, şehirler, devletler ve kültürler üzerinden kurulur. Türk milletin hafıza atlası, göç yolları ve imparatorluklarla çizilmiştir. Hunların Avrupa içlerine kadar uzanan akınları, Göktürklerin Orhun vadisinde kurduğu ilk büyük imparatorluk, Uygurların şehirleşmiş kültürü, Karahanlıların İslam'la buluşup bütün hikâyeyi muazzam bir medeniyetin taşıyıcılığına dönüştürmesi, Selçukluların Anadolu'ya taşıdığı yeni merkez, Osmanlıların üç kıtaya uzanan imparatorluğu... Tüm bu halkalar bir zincirin parçalarıdır. Zincirin tamamını görmek, ancak Türk tarihini bir bütün olarak anlamakla mümkündür.

Tarih, yalnızca geçmişte yaşanmış olayların kronolojik bir sıralaması değildir. Tarih, bugün yaşayan toplumların hafızasında var olan değerlerin geleceğe yönelik yeniden örgütlenmesidir. Türk dünyasının bugün sahip olduğu potansiyel yakınlık, kültürel benzerlik ve toplumsal refleksler, doğrudan bu uzun tarihsel serüvenin ürünüdür. Anadolu'da bir annenin çocuğuna anlattığı masalla, Yakutistan'da bir yaşlının söylediği destan arasında görülen ortak motifler, binlerce yıllık ortak tarihin -her şeye rağmen silinememiş- hafızadaki izleridir.

TÜRK TARİHİNİ ANLAMADAN TÜRK DÜNYASINI ANLAMAK MÜMKÜN DEĞİLDİR

Bugün "Türk dünyası" denildiğinde, yalnızca bağımsız cumhuriyetler değil; özerk bölgeler, diaspora

toplulukları ve tarih boyunca varlığını sürdüren azınlıklar da kastedilmektedir. Asimilasyon baskısına maruz kalanlar da dahil olmak üzere, 250 milyonu aşkın insanın Türk dillerinden birini konuştuğu tahmin edilmektedir. Böylesine geniş ve çeşitli bir topluluğun ortak kurumlar etrafında birleşmesini, ortak alfabe tartışmalarını ve kültürel projelerde buluşmasını anlamak için, öncelikle Türk tarihine bütüncül bir bakış geliştirmek gerekir. Zira bugünün birliği ve dayanışması, ancak tarihin derin kökleriyle anlamını bulur.

Tarihi bilmeden bugünü konuşmak, zemini olmayan bir bina yapmak gibidir. Türk halklarının neden Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar yayıldığını, neden farklı dinler ve kültürlerle temas ettiğini, neden farklı lehçeler konuştuğunu anlamak için tarihî süreci kavramak gerekir. Türk tarihi, dağınık görünen parçaların aslında tek bir bütünün farklı yansımaları olduğunu gösterir.

BAŞLANGIÇ: ZAMAN VE COĞRAFYA

Türk tarihinin başlangıcı nereye dayanır? Bu sorunun tek bir cevabı yoktur. Çin kaynaklarında görülen Tiele ve Hun kavimleri, Altaylar ve Orhun vadisi etrafında yaşayan topluluklar... “Türk” adını ilk defa Göktürkler döneminde yazıtlarda görürüz. Coğrafya olarak ise Orta Asya bozkırları, Türk tarihinin beşiğidir. Bu geniş bozkır, yalnızca bir yaşam alanı değil, aynı zamanda bir tarih üretme mekânıdır. Bozkırın hareketli hayatı, Türk halklarının hem göçebe hem de savaşçı hem de imparatorluk kurucu bir karakter kazanmasına yol açmıştır.

Zaman bakımından da Türk tarihinin kökleri milattan önceki çağlara kadar gider. Hunların, hatta onlardan önceki proto-Türk boylarının Çin'in kuzeyindeki varlığı, bu sürekliliğin göstergesidir. Dolayısıyla Türk tarihini anlamak, yalnızca milattan sonra kuru-

“Türk” adını ilk defa Göktürkler döneminde yazıtlarda görürüz. Coğrafya olarak ise Orta Asya bozkırları, Türk tarihinin beşiğidir. Bu geniş bozkır, yalnızca bir yaşam alanı değil, aynı zamanda bir tarih üretme mekânıdır.

lan devletlerden başlamak değildir; çok daha derinlere, bozkırın kadim kültürlerine inmektedir.

DÖNÜŞÜMÜN VE SÜREKLİLİĞİN TARİHİ

Türk tarihini, bir bakıma değişimlerle sürekliliklerin iç içe geçtiği bir serüven olarak görmek mümkündür. Zamanın akışı içinde yaşanan dönüşümler, coğrafyaları çeşitlendirmiş, lehçeleri farklılaştırmıştır. Bununla birlikte ortak değerler, kahraman tipleri, devlet kurma geleneği, atlı kültür, aile yapısı ve toplumsal örgütlenme biçimleri büyük ölçüde korunmuştur. Göktürklerin kurduğu siyasi düzen ile Osmanlıların imparatorluk yapısı arasında bin yılı aşan mesafeler vardır; fakat her ikisinde de görülen devlet anlayışı, hükümdarlık sembolleri ve boy teşkilatlanmaları aynı kökten beslenir.

Türk tarihi, yalnızca savaşların ve göçlerin tarihi değildir; aynı zamanda kültürlerin kaynaşmasının, yeni medeniyetlerin doğuşunun da tarihidir. Uygurların yazılı kültürü, Karahanlıların İslam'la sentezi, Selçukluların İran ve Anadolu'daki yeni merkezleri, Osmanlıların üç kıtada kurduğu medeniyet... Hepsi, Türk tarihinin farklı aşamalarında yaşanan büyük dönüşümlerdir.

Türk tarihini bilmek, bugünü anlamak içindir. Bugün bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasında kurulan iş birlikleri, ortak dil ve kültür projeleri, ortak kurumların inşası hep tarih bilinciyle beslenir. Çünkü geçmişte ortak olanın farkına varıldığında, gelecekte de ortak olmanın zemini güçlenir.

Bir milletin geleceği, geçmişini ne kadar bildiğiyle doğrudan ilişkilidir. Türk tarihi, yalnızca geçmişte kalmış bir hatıra değil, bugün yaşayan bir gerçekliktir. Coğrafyaları, dilleri, kültürleri birbirine bağlayan bir köprüdür.

Kısacası, Türk tarihini anlamak bir tercih değil, bir zorunluluktur. Bu, yalnızca tarihçilerin değil, bütün

Türk dünyasının meselesidir. Çünkü tarih, geleceğin pusulasıdır. Geçmişin izlerini takip eden milletler, geleceğin yolunu daha güvenle çizer. Türk tarihi de bize bu güveni, bu birliği, bu ortak geleceği vaat eder.

TÜRKLERİN ANAYURDU VE İLK TÜRK HALKLARI

Anayurt Tartışmaları: Nerede Başladı?

Türk tarihini kronolojik bir bütünlük içinde anlamaya çalışırken ilk sorumuz şudur: Türkler nerede ortaya çıktı? Bu soruya verilen cevaplar farklıdır. Kimileri Altay Dağları'nı, kimileri Ötüken vadisini, kimileri de Orta Asya bozkırlarının bütününe işaret eder. Ancak tarihî kaynakları ve arkeolojik verileri yan yana koyduğumuzda şu gerçek belirir: Türklerin tarih sahnesine çıktığı coğrafya, **Orta Asya bozkırlarıdır**. Altaylardan Tanrı Dağları'na, Orhun vadisinden Yenisey boylarına kadar uzanan bu geniş bölge, yalnızca bir yaşam alanı değil; aynı zamanda bir tarih üretme mekânıdır.

Orhun Yazıtları'nda geçen "Ötüken" kelimesi boşuna değildir. Burası, Türklerin kendilerini "devlet kurma kudretiyle" tanımladıkları merkezdir. Çin kaynaklarında da "Türklerin ülkesi" olarak tanımlanan bu bölge, tarih boyunca Türk devletlerinin siyasi ve kültürel kalbi olmuştur. Dolayısıyla Türklerin anayurdu dediğimizde, yalnızca coğrafi bir alanı değil; bir hafıza mekânını, bir "tarihî bilinç" sahasını kastediyor oluruz.

Tieleler: En Eski Türkî Halk

Türk tarihine dair ilk kayıtlar Çin yıllıklarında karşımıza çıkar. Burada *Tiele* ya da *Gaoche* olarak anılan topluluk, birçok araştırmacı tarafından en eski Türkî halklardan biri sayılır. Tielelerin milattan önceki yüzyıllarda bugünkü Moğolistan ve çevresinde yaşadığı, göçebe hayvancılıkla geçindiği bilinir. Çinlilerle

yaptıkları savaşlar, onların hem askerî kudretini hem de hareketliliğini göstermektedir.

Tieleler, yalnızca bir boy değil; geniş bir federasyondur. İçlerinde farklı kabileleri barındırıyor, kimi zaman Çin hanedanlarıyla ittifak kuruyor, kimi zaman da isyan ediyorlardı. Bu yönüyle Tieleler, sonraki Türk devletlerinin federatif yapısının ilk habercileridir. Onların dil ve kültür bakımından Türk oldukları yönündeki kanaat hem dilbilimsel ipuçlarına hem de Çin kaynaklarının aktardığı geleneklere dayanır.

Joo-Yup Lee'nin de belirttiği gibi, Tieleler doğrudan Göktürklerin ataları sayılmasa bile, Türk kimliğinin erken biçimlerinin görüldüğü bir topluluk olarak kabul edilir. Bu bakımdan Tieleler, Türk tarihinin giriş kapısıdır.

Hunlar: Türk Tarihinin İlk Büyük İmparatorluğu

Tielelerden sonra tarih sahnesini sarsan en büyük güç Hunlardır. Çin kaynaklarında “Xiongnu” adıyla geçen Hunlar, milattan önce 3. yüzyılda Asya'nın en güçlü devletlerinden birini kurdular. Başkentleri Ordos bölgesinde olan Hunlar, Çin Seddi'nin yapılmasına neden olacak kadar büyük bir tehdit haline geldiler.

Hunların en önemli hükümdarı Mete Han'dır. Onun döneminde Hunlar, Orta Asya'nın neredeyse tamamını hâkimiyet altına almış, Çin'i vergiye bağlamış, batıda Aral gölüne kadar uzanmışlardır. Hunların askerî örgütlenmesi, onluk sistem üzerine kurulmuştu. Bu sistem, daha sonra Göktürklerden Osmanlılara kadar uzanan bütün Türk devletlerinde görülecek bir modelin ilk örneğidir.

Hunların önemi sadece askerî zaferlerinde değil, aynı zamanda devlet kurma geleneğini başlatmalarında yatar. Tarihçiler, Hunları “ilk Türk imparatorluğu” olarak niteler. Çünkü onların siyasi örgütlenmesi, toplumsal yapısı, atlı kültürü ve göçebe düzeni, daha sonraki bütün Türk devletlerinin prototipi olmuştur.

Joo-Yup Lee'nin
de belirttiği gibi,
Tieleler doğrudan
Göktürklerin ataları
sayılmasa bile,
Türk kimliğinin
erken biçimlerinin
görüldüğü bir
topluluk olarak kabul
edilir. Bu bakımdan
Tieleler, Türk tarihinin
giriş kapısıdır.

Batı Hunları ve Avrupa'ya Açılış

Hunların tarihi yalnızca Çin'le yaptıkları mücadelelerden ibaret değildir. Hunların bir kolu batıya göç etmiş, Hazar bozkırlarına ve oradan da Avrupa içlerine kadar ilerlemiştir. Attila önderliğindeki Avrupa Hunları, Roma İmparatorluğu'nu dize getiren en büyük güçlerden biri oldu. 5. yüzyılda Galya ve İtalya'ya kadar ulaşan Hun akınları, Avrupa tarihinde derin bir iz bıraktı.

Jean-Paul Roux, Hunların bu seferlerini “Avrupa'nın hafızasına kazınmış büyük bir korku” olarak tanımlar. Ancak mesele yalnızca korku değildir; Hunlar sayesinde Türkler, ilk defa Avrupa tarihinde merkezi bir aktör haline gelmişlerdir. Attila'nın adı, yalnızca yıkım değil; aynı zamanda Türklerin dünya tarihindeki varlığının bir simgesidir.

Ak Hunlar ve Tabgaçlar

Hunların farklı kolları arasında Ak Hunlar (Eftalitler), özellikle Orta Asya ve Orta Doğu tarihinde önemli bir rol oynadı. 5. yüzyılda İran ve Hindistan'a doğru yayılan Ak Hunlar, Sasani İmparatorluğu ile büyük mücadelelere girdi. Hindistan'a yaptıkları seferler, Türklerin Güney Asya'ya açılan ilk adımları oldu. Öte yandan Çin'in kuzeyinde kurulan Tabgaçlar da Hun mirasını taşıyan bir Türk boyu olarak karşımıza çıkar.

Hunların Mirası

Hunlar dağıldıktan sonra geriye yalnızca bir siyasi yapı değil; güçlü bir kültürel miras kaldı. Göçebe hayat, atlı savaş düzeni, onluk sistem, federatif boy teşkilatı... Bütün bunlar daha sonraki Göktürk, Uygur, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde görülecek temel unsurlardır.

Hunlar, aynı zamanda Türklerin dünya tarihine açılışının da ilk adımıdır. Onların Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan hareketliliği, Türk tarihini yalnızca bölgesel bir tarih olmaktan çıkarıp evrensel bir serüven

Jean-Paul Roux,
Hunların bu seferlerini
“Avrupa'nın
hafızasına kazınmış
büyük bir korku”
olarak tanımlar.
Ancak mesele
yalnızca korku
değildir; Hunlar
sayesinde Türkler, ilk
defa Avrupa tarihinde
merkezi bir aktör
haline gelmişlerdir.

haline getirmiştir.

GÖKTÜRKLER: TÜRK ADIYLA TARİHE ÇIKIŞ

Hunların ardından Orta Asya bozkırlarının siyasi dengesi değişti. 6. yüzyılda, Altay Dağları'nın eteklerinde demircilikle uğraşan bir boy, kısa sürede tarih sahnesine damga vurdu. Bu boy, Çin kaynaklarında "T'u-küe" diye geçen ve bizim bugün "Türk" dediğimiz topluluktur. İşte Göktürkler, ilk kez "Türk" adını devletin resmi adı haline getiren topluluk oldular.

Bu durum yalnızca bir siyasi gelişme değil, aynı zamanda tarihî bir dönüm noktasıdır. Çünkü ilk defa "Türk" adıyla tanımlanan bir devlet hem kendisini hem de ardıllarını belirleyecek bir kimlik kazandırmıştır. "Türk" kelimesinin anlamı konusunda farklı görüşler vardır: "güç, kuvvet" diyenler olduğu gibi "miğfer" ya da "türemek" kökünden geldiğini öne sürenler de vardır. Ancak tartışmasız olan şey şudur: 6. yüzyıldan itibaren "Türk" adı, yalnızca bir boyu değil; bütün bir medeniyet ufkunu temsil etmeye başlamıştır.

Bumin Kağan ve Kuruluş

Göktürklerin kurucusu Bumin Kağan'dır. Başlangıçta Juan-juanlara bağlı bir demirci boy iken, kısa sürede güçlenen Göktürkler, 552'de bağımsızlıklarını ilan ederek Orhun vadisinde ilk büyük Türk kağanlığını kurdular. Bumin Kağan, yalnızca bir isyan lideri değil, aynı zamanda "Türk kağanı" unvanını taşıyan ilk hükümdardır.

Bumin'in ölümünden sonra yerine geçen kardeşi İstemi Kağan, batıya yönelerek Ceyhun (Amuderya) nehrine kadar olan topraklarda hâkimiyet kurdu. Böylece Göktürkler, kısa sürede hem doğuda Çin sınırlarından hem de batıda Bizans'a kadar uzanan geniş bir coğrafyanın hâkimi oldular.

İpek Yolu ve Diplomasi

Göktürklerin başarısının bir nedeni, Orta Asya'nın en önemli ticaret yolu olan İpek Yolu'nu denetim altına almalarıydı. Bu yol, Çin'den çıkan ipeğin Orta Asya üzerinden İran'a ve oradan Bizans'a taşındığı küresel bir ticaret hattıydı. Göktürkler, bu hattı kontrol ederek hem ekonomik güç kazandılar hem de diplomatik aktör haline geldiler.

Nitekim Bizans İmparatorluğu ile Göktürkler arasında doğrudan diplomatik ilişkiler kurulmuştur. İpek ticaretinde Sasanilere karşı Bizans'la ittifak yapan Göktürkler, Avrasya'nın doğu ve batı ucunu birbirine bağlayan kilit bir rol üstlendiler. Bu durum, Türklerin yalnızca göçebe savaşçılar değil, aynı zamanda dünya ticaretinin merkezinde duran bir siyasi güç olduklarını da gösterir.

Doğu ve Batı Göktürkleri

Göktürk Kağanlığı kısa sürede Avrasya'nın en geniş imparatorluklarından biri haline geldi. Ancak bu geniş coğrafya, beraberinde parçalanmayı da getirdi. 6. yüzyılın sonlarına doğru devlet Doğu Göktürkleri ve Batı Göktürkleri olarak ikiye ayrıldı.

- Doğu kanadı, Orhun ve Ötüken merkezliydi ve Çin ile doğrudan temas halindeydi.
- Batı kanadı ise İstemi Yabgu'nun idaresinde, Aral gölü ve Hazar çevresinde geniş bir hâkimiyet sahasına ulaştı.

Parçalanmaya rağmen Göktürkler, Türk adını ve kültürünü Avrasya'nın dört bir yanına taşımışlardı.

II. Göktürk Kağanlığı ve Diriliş

7. yüzyılın ortalarında Göktürkler Çin'in baskısı altında zayıfladı ve devlet yıkıldı. Ancak bu, Türk tarihindeki ilk "diriliş" hareketine de zemin hazırladı. 682'de Kutlug Kağan (İlteriş) önderliğinde bağımsızlık yeniden ilan edildi ve II. Göktürk Kağanlığı kuruldu.

Bu dönemin en önemli simaları Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tigin'dir. Onların yanında devletin başveziri Tonyukuk, hem askerî hem de siyasi dehasıyla imparatorluğun güçlenmesini sağlamıştır.

Orhun Yazıtları: Türklerin Kendi Sesinden Tarih

Göktürklerin en büyük mirası, hiç kuşkusuz Orhun Yazıtlarıdır. 8. yüzyılda Orhun vadisine dikilen bu taş anıtlar, yalnızca bir hatıra değil; Türk milletinin kendi eliyle yazdığı ilk tarih belgesidir. Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk adına dikilen yazıtlar hem siyasi öğütler hem de Türk kimliğinin temel değerlerini içerir.

Orhun Yazıtlarında en sık tekrarlanan ifadelerden biri, “Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam” sözüdür. Bu cümle, Türk devlet adamlarının millet bilincini nasıl kavradıklarını ve görevlerini hangi fedakârlık anlayışıyla yerine getirdiklerini gösterir. Yazıtlarda Türk milletine sürekli öğüt verilir: Birlik olun, töreyi koruyun, yabancıya boyun eğmeyin. Bu metinler yalnızca edebî birer anıt değil; aynı zamanda Türk kimliğinin ilk anayasa belgesi sayılabilecek nitelikte metinlerdir. Bugün hâlâ “Türk kimliği nedir?” sorusuna cevap aranırken Orhun Yazıtlarına dönülmesi boşuna değildir.

Orhun Yazıtlarında en sık tekrarlanan ifadelerden biri, “Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam” sözüdür. Bu cümle, Türk devlet adamlarının millet bilincini nasıl kavradıklarını ve görevlerini hangi fedakârlık anlayışıyla yerine getirdiklerini gösterir. Yazıtlarda Türk milletine sürekli öğüt verilir: Birlik olun, töreyi koruyun, yabancıya boyun eğmeyin.

Göktürklerin Kültürel Mirası

Göktürkler, yalnızca siyasi bir imparatorluk değil, aynı zamanda kültürel bir hafıza inşa ettiler. Onların mirası şöyle özetlenebilir:

- **Türk adıyla devlet kurma** bilinci.
- **Orhun Yazıtları** ile yazılı edebiyatın temelleri.
- **Töre** kavramı ile hukuk düzeni.
- **Onluk askerî teşkilat** ile disiplinli ordu.
- **Bozkır kültürünün** imparatorluk ölçeğinde örgütlenmesi.

Göktürklerin bıraktığı bu miras, sonraki bütün Türk devletlerinin yapı taşını oluşturdu. Selçuklular da Osmanlılar da bu mirası farklı biçimlerde sürdürdüler.

Göktürk Kağanlığı, 8. yüzyılın ortalarında Çin baskısı, iç çekişmeler ve Kırgız saldırılarıyla zayıfladı ve yıkıldı. Ancak bıraktıkları miras, yalnızca Türk tarihinin değil, dünya tarihinin de bir parçası oldu.

Joo-Yup Lee'nin ifadesiyle, Göktürkler "Türk kimliğinin politik sahnede ilk büyük tezahürü"dür. Jean-Paul Roux ise onları "bozkır imparatorluklarının en bilinçlisi" olarak niteler. Çünkü onlar, yalnızca güçle hükmetmediler; aynı zamanda tarihe yazı bıraktılar.

Joo-Yup Lee'nin ifadesiyle, Göktürkler "Türk kimliğinin politik sahnede ilk büyük tezahürü"dür. Jean-Paul Roux ise onları "bozkır imparatorluklarının en bilinçlisi" olarak niteler. Çünkü onlar, yalnızca güçle hükmetmediler; aynı zamanda tarihe yazı bıraktılar.

UYGURLAR: TÜRK MEDENİYETİNİN YENİ YÜZÜ

Göktürk Kağanlığı'nın 8. yüzyıl ortalarında yıkılmasıyla Orta Asya bozkırlarında bir güç boşluğu doğdu. Bu boşluğu dolduran topluluk, Uygurlar oldu. Çin kaynaklarında "Hui-hu" olarak anılan bu halk, aslında Göktürklerin ardıydı. Uygurlar da tıpkı Göktürkler gibi boylar konfederasyonuna dayanıyordu, ancak bir farkla: onlar, göçebe hayatın yanında yerleşik kültüre de daha fazla önem verdiler.

746'da Ötüken'de Göktürklerin yerine geçen Uygurlar, kısa sürede güçlü bir imparatorluk haline geldiler. 744/746-840 yılları arasında hüküm süren Uygur Kağanlığı, bozkır tarihinin en önemli dönemeçlerinden biridir.

Kutluk Bilge Kül Kağan ve Devletin Kuruluşu

Uygur Kağanlığı'nın kurucusu Kutluk Bilge Kül Kağan'dır. Onun önderliğinde Karluk ve Basmlı boylarıyla ittifak yapan Uygurlar, Göktürklerin mirasını devraldı. 744'te Göktürk Kağanlığı'nın sona ermesiyle Uygur Kağanlığı resmen tarih sahnesine çıktı.

Devletin merkezi yine Ötüken'di, fakat Uygurların siyasi karakteri Göktürklerden daha farklıydı. Onlar

yalnızca savaşı değil, aynı zamanda yerleşik düzen ve kültürel üretim konusunda da atılım yapan bir toplumdur.

Maniheizm ve Budizm: Arayışla Geçen Yıllar

Uygurların en önemli özelliklerinden biri, Göktürklerden farklı olarak yeni dinlerle tanışmaları ve onları benimsemeleridir. 8. yüzyılda Maniheizm'i devlet dini haline getirdiler. Maniheizm, et yemeyi yasaklayan, ışık ve karanlık düalizmine dayalı bir inanç sistemiydi. Bu din, Uygurların yaşam biçimini doğrudan etkiledi: savaşı karakterleri törpüledi, toplumsal sorunlara yol açtı.

Daha sonraki yüzyıllarda Budizm de Uygur toplulukları arasında yaygınlaştı. Bu durum, Uygurların dini hoşgörü ve kültürel sentez kabiliyetini artırdı. Bugün elimizde bulunan Uygur metinleri, Budist sutraların ve Maniheizm dualarının Türkçe tercümeleridir.

Yazı, Edebiyat ve Kültür

Uygurların en büyük katkılarından biri, yazı kültürünü geliştirmeleridir. Göktürklerin Orhun alfabelerinden sonra, Uygurlar Soğd kökenli yeni bir alfabe benimsediler. Bu alfabe, daha sonra Karahanlılar, Selçuklular ve hatta Osmanlılar döneminde kullanılan yazı geleneklerini etkiledi.

Uygur alfabesiyle yazılmış dini ve edebî eserler, Türk kültür tarihinde bir dönüm noktasıdır. Budist hikâyeler, Maniheizm duaları, ahlaki öğütler, tıp ve astronomi metinleri, Uygur yazılı kültürünün çeşitliliğini gösterir. Jean-Paul Roux'un ifadesiyle, "Uygurlar, Türklerin yalnızca savaşı bir kavim olmadığını, aynı zamanda kültür ve medeniyet kurucusu bir millet olduğunu kanıtladılar."

Göçebe bozkır düzeninden farklı olarak, Uygurlar şehirleşmeye önem verdiler. Turfan, Beşbalık, Kansu

Uygurların en büyük katkılarından biri, yazı kültürünü geliştirmeleridir. Göktürklerin Orhun alfabelerinden sonra, Uygurlar Soğd kökenli yeni bir alfabe benimsediler. Bu alfabe, daha sonra Karahanlılar, Selçuklular ve hatta Osmanlılar döneminde kullanılan yazı geleneklerini etkiledi.

ve Kaşgar gibi merkezler, Uygur kültürünün geliştiği şehirlerdi. Burada ziraat, ticaret ve zanaat gelişti.

Özellikle Turfan bölgesinde ortaya çıkarılan freskler, el yazmaları ve mimari kalıntılar, Uygur sanatının zenginliğini gözler önüne serer. Renkli duvar resimleri, Budist tapınakları ve yazma eserler, Uygurların estetik dünyasını bugüne taşıyan en önemli belgelerdir.

Çin ve Orta Asya İlişkileri

Uygurlar, Çin ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. Hatta 8. yüzyılda Tang hanedanına karşı çıkan isyanların bastırılmasına yardım etmişlerdir. Bu ilişkiler, Uygurlara hem siyasi hem de kültürel prestij kazandırdı. Çin kaynaklarında Uygurlar hem savaşçı hem de medeni bir topluluk olarak tasvir edilmiştir.

Öte yandan Uygurlar, yalnızca Çin’le değil, Orta Asya’daki diğer halklarla da yoğun temas halinde oldular. Karluklar, Kırgızlar ve Tibetlilerle olan ilişkileri, bozkır siyasetinin karmaşık yapısını yansıtır.

Uygurların Dağılışı ve Kırgızların Darbesi

Uygur Kağanlığı 840 yılında büyük bir darbe aldı. Yenisey Kırgızlarının saldırısı sonucu başkentleri Karabalğasun düştü. Bu yenilgi, Uygur devletinin sona ermesine yol açtı. Ancak Uygur halkı tamamen yok olmadı; farklı bölgelere göç ederek varlıklarını sürdürdüler:

- Bir kısmı **Kansu Uygurları** olarak Çin’in kuzeybatısına yerleşti.
- Bir kısmı **Turfan Uygurları** olarak Doğu Türkistan’da kültürlerini sürdürdü.
- Diğer gruplar ise batıya doğru göç ederek Türk dünyasının farklı bölgelerine dağıldılar.

Uygur Mirası

Uygurların önemi, yalnızca bir imparatorluk kurmalarında değil, aynı zamanda kültürel miraslarında yatar. Onların Türk tarihine bıraktığı miras şu başlıklarda özetlenebilir:

- **Yazılı edebiyatın gelişimi:** Uygur metinleri, Türk dilinin edebî potansiyelini gösteren ilk geniş külliyatı oluşturdu.
- **Alfabe mirası:** Uygur alfabesi, Türk yazı geleneğinin sonraki yüzyıllarına damga vurdu.
- **Şehirleşme ve ticaret:** Uygurlar, bozkır kültürünü şehir kültürüyle birleştiren ilk Türk halkı oldular.
- **Sanat ve estetik:** Freskler, minyatürler ve edebî metinler, Türk sanatının inceliğini ortaya koydu.

Göktürkler Türk adını tarihe yazmışlarsa, Uygurlar Türk kültürünü medeniyet ölçeğine taşımışlardır. Onlar, Türklerin yalnızca kılıçla değil, kalemle de tarih yazabileceğini kanıtlamışlardır. Bu nedenle Uygur dönemi, Türk tarihinin en yaratıcı ve dönüştürücü ilk dönemlerinden biri olarak değerlendirilir.

KARAHANLILAR: İSLAMİYET'LE BULUŞMA VE TÜRK'ÜN TÜRK OLDUĞU GÜN

Yeni Ufuk: Bozkırdan Medeniyete

Türk tarihi, dönüşümlerin ve sürekliliklerin tarihidir. Hunlardan Göktürklerle, Göktürklerden Uygurlara kadar geçen dönem, daha çok bozkırın askerî ve siyasi dinamizmiyle şekillendi. Ancak 10. yüzyıldan itibaren Türk tarihine damgasını vuran yepyeni bir dönem açıldı: İslamiyet'in kabulü.

Bu süreç, yalnızca bir inanç değişikliği değil; aynı zamanda Türklerin dünya tarihindeki rolünü köklü biçimde dönüştüren bir medeniyet hamlesidir. İslamiyet, Türklerin var olan töresel ve kültürel kodlarıyla birleşerek yepyeni bir sentez doğurdu. Bu sentez hem

Göktürkler Türk adını tarihe yazmışlarsa, Uygurlar Türk kültürünü medeniyet ölçeğine taşımışlardır. Onlar, Türklerin yalnızca kılıçla değil, kalemle de tarih yazabileceğini kanıtlamışlardır. Bu nedenle Uygur dönemi, Türk tarihinin en yaratıcı ve dönüştürücü ilk dönemlerinden biri olarak değerlendirilir.

Türk tarihinin hem de İslam medeniyetinin en güçlü damarlarından birini oluşturdu. Bu açıdan İslam'la tanışma, Türk tarihi açısından arayışla geçen yüzyılların ardından tamamlanma sürecinin kendisi oldu.

İlk Müslüman Türk Devleti

İslamiyet'i devlet dini olarak kabul eden ilk Türk devleti Karahanlılardır. 10. yüzyılın ortalarında Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasıyla birlikte, Karahanlılar tarih sahnesinde yeni bir kimlikle ortaya çıktılar.

Satuk Buğra Han'ın Müslüman oluşu, yalnızca kişisel bir tercih değil, aynı zamanda toplumsal bir dönüm noktasıdır. Onun örnekliliğiyle birlikte Türk boyları arasında İslamiyet hızla yayıldı. Bu, Türk tarihinin yönünü değiştiren en önemli gelişmelerden biridir. Artık Türkler yalnızca bozkırın savaşçıları değil; İslam dünyasının yeni kurucu unsurları haline gelmiştir.

Karahanlılar, bu yeni kimlikle Orta Asya'da güçlü bir devlet kurdular. Başkentleri Balasagun ve Kaşgar, kısa sürede İslam kültürünün merkez şehirlerinden biri haline geldi.

İslamiyet ve Türk Kültürü Arasındaki Uyum

Türklerin İslamiyet'i kabulü, dıştan dayatılmış bir dönüşüm değil, içten gelen bir uyumun sonucu olarak görülmelidir. Türklerin eski inanç sistemi olan Gök Tanrı inancı, tek tanrılı yapısıyla İslamiyet'e yakın bir zemin hazırlamıştı. Töre anlayışı, adalet ve istişareye dayalı siyaset anlayışı, İslam'ın değerleriyle birleştğinde büyük bir sentez ortaya çıktı.

Jean-Paul Roux'nun dikkat çektiği gibi, "Türkler İslamiyet'i yalnızca kabul etmediler, onu yeni bir enerjiyle canlandırdılar." Gerçekten de İslamiyet, Türkler eliyle yeni bir dinamizm kazandı; Türkler de İslamiyet sayesinde evrensel bir medeniyetin taşıyıcısı oldular.

Jean-Paul Roux'nun dikkat çektiği gibi, "Türkler İslamiyet'i yalnızca kabul etmediler, onu yeni bir enerjiyle canlandırdılar." Gerçekten de İslamiyet, Türkler eliyle yeni bir dinamizm kazandı; Türkler de İslamiyet sayesinde evrensel bir medeniyetin taşıyıcısı oldular.

Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lüğati't-Türk: Medeniyetin İlk Anıtları

Karahanlılar döneminde yalnızca siyaset değil, kültür de yeni bir evreye girdi. Bu dönemde yazılan iki eser, Türk-İslam sentezinin en parlak örnekleridir:

- ***Kutadgu Bilig***: Yusuf Has Hâcib tarafından yazılan bu eser hem bir siyasetname hem de bir ahlak kitabıdır. Devletin nasıl yönetilmesi gerektiğini, hükümdarın adalet ve hikmetle nasıl davranması gerektiğini anlatır. İslam'ın değerleriyle Türk töresini birleştiren bu eser, Türk-İslam siyaset düşüncesinin temel taşlarından biridir
- ***Dîvânu Lüğati't-Türk***: Kaşgarlı Mahmud tarafından 11. yüzyılda kaleme alınan bu eser, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmıştır. Ancak amacı sadece dil öğretmek değildir; aynı zamanda Türklerin kültürünü, atasözlerini, şiiirlerini ve dünyaya bakışlarını kayıt altına alır. *Dîvân*, Türklerin İslam dünyasında kendilerini tanııtma ve meşrulaştırma çabasının en somut göstergesidir.

Bu iki eser, Türklerin İslamiyet'i yalnızca kabul etmekle kalmayıp, aynı zamanda onu kendi kültürel kimlikleriyle yoğurarak özgün bir medeniyet inşa ettiklerini gösterir.

Büyük Türk Medeniyetine Doğru

Karahanlılarla başlayan bu süreç, kısa sürede genişledi. Türkler yalnızca Orta Asya'da değil, İran'da, Hindistan'da, Anadolu'da ve Orta Doğu'da yeni devletler kurarak İslam dünyasının merkezine yerleştiler.

- **Gazneliler**: Sultan Mahmud'un Hindistan seferleriyle İslam'ın doğuya yayılmasını sağladılar.
- **Büyük Selçuklular**: Abbasi hilafetini koruyarak İslam dünyasının siyasi lideri oldular.
- **Anadolu Selçukluları**: Türkleri Anadolu'ya taşıyarak burayı kalıcı bir yurt haline getirdiler.

Böylece Türkler, İslam medeniyetinin en önemli taşıyıcı gücü haline geldiler. İslamiyet, Türkler eliyle hem doğuya hem batıya taşındı; Türkler de İslamiyet sayesinde evrensel bir misyon kazandılar.

İslamiyet'in Getirdiği İvme

Türklerin İslamiyet'i kabulü, büyük Türk medeniyetinin inşası için en önemli ivme olmuştur. Çünkü:

- 1. Evrensel Kimlik:** Türkler artık yalnızca bozkırın halkı değil; İslam dünyasının evrensel kimliğini taşıyan bir millet haline geldiler.
- 2. Kültürel Zenginlik:** İslam'ın bilim, felsefe ve sanat mirası, Türklerin dinamizmiyle birleşti. Medreseler, camiler, saraylar, şehirler Türk-İslam kültürünün yeni yüzünü oluşturdu.
- 3. Siyasi Liderlik:** Türkler kısa sürede İslam dünyasının siyasi liderliğini üstlendiler. Gaznelilerden Selçuklulara, Selçuklulardan Osmanlılara uzanan çizgi, bu liderliğin kesintisiz bir şekilde sürdüğünü gösterir.
- 4. Medeniyetin Taşıyıcılığı:** İslam medeniyetinin altın çaığında Türkler hem bilim adamı hem devlet kurucu hem sanatçı hem savaşçı olarak en ön safta yer aldılar.

Türklerin İslamiyet'le tanışması, Türk tarihinin en büyük kırılma noktalarından biridir. Ancak bu kırılma, bir kopuş değil; bir sentez doğurmuştur. Bozkırın töresiyle İslam'ın adalet anlayışı birleşmiş, ortaya yepyeni bir medeniyet çıkmıştır.

Bu nedenle Türklerin İslamiyet'i kabulü, yalnızca bir din değişikliği değil; büyük Türk medeniyetinin inşasında tartışmasız en önemli ivmedir. Karahanlılardan Osmanlılara kadar süren bu süreç, Türklerin tarihteki en güçlü kimliklerini kazanmalarını sağlamıştır.

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE ANADOLU'NUN YURT HALİNE GELMESİ

Oğuz Boyları ve Selçuk'un İzinde

Türklerin İslam'la tanışmasından sonra tarih sahnesine çıkan en önemli topluluklardan biri Oğuzlardır. Oğuz boyları, Orta Asya'nın batısında geniş bozkırlara yayılan ve kalabalık nüfuslarıyla dikkat çeken bir Türk topluluğuydu. Bu boylardan biri, Selçuk Bey'in önderliğinde tarihî bir dönüşüm başlattı.

Selçuk Bey, 10. yüzyıl sonlarında Cend bölgesinde Müslüman oldu ve Oğuzların büyük bir kısmı da onun ardından İslamiyet'i kabul etti. Onun adıyla anılan Selçuklu hanedanı, kısa sürede yalnızca Türk tarihinin değil, İslam dünyasının da en güçlü siyasi aktörlerinden biri haline geldi.

Horasan'dan İran'a, İran'dan Dünyaya

Selçukluların yükselişi, Horasan'da başladı. Buradan İran'a yayılan Selçuklular, kısa sürede Gaznelilerin mirasını devralarak büyük bir siyasi güç kazandılar. 1040'ta Gaznelilerle yapılan Dandanakan Savaşı, Selçukluların bağımsız bir imparatorluk haline gelmesinin dönüm noktası oldu.

Bu zaferin ardından Selçuklular, yalnızca Horasan'ı değil, bütün İran coğrafyasını hâkimiyet altına aldılar. Abbasi halifesinin koruyuculuğunu üstlenerek İslam dünyasının siyasi liderliğini fiilen ele geçirdiler. Böylece Türkler, İslam medeniyetinde yeni bir dönemin baş aktörü haline geldiler.

Selçuklu Medeniyetinin Temelleri

Büyük Selçuklular, yalnızca siyasi fetihler yapmadılar; aynı zamanda kalıcı bir medeniyet inşa ettiler.

- **Nizamiye Medreseleri:** Vezir Nizâmülmülk'ün öncülüğünde kurulan bu medreseler, yalnızca dini ilimlerin değil, felsefe, matematik, astronomi

gibi akli ilimlerin de öğretildiği merkezlerdi. Bağdat, Nişabur, Rey ve İsfahan'daki Nizamiye medreseleri, İslam dünyasının ilk "üniversiteleri" sayılabilir.

- **Adalet ve Teşkilat:** Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme* adlı eseri, devletin nasıl adaletle yönetilmesi gerektiğini gösteren bir başyapıttır. Bu eser hem Türk töresinin hem de İslam'ın siyaset anlayışının birleşimini yansıtır.
- **Sanat ve Mimari:** Selçuklular döneminde camiler, medreseler, kervansaraylar ve saraylar inşa edildi. Tuğla işçiliği, çini süslemeler, kubbe ve minare geleneği bu dönemde gelişti.

Böylece Büyük Selçuklular hem siyasi hem kültürel açıdan İslam dünyasının merkezine oturdular.

Malazgirt Zaferi: Anadolu'nun Kapıları

Selçuklu tarihinin dönüm noktalarından biri, hiç kuşkusuz 1071 Malazgirt Zaferidir. Sultan Alparslan komutasındaki Selçuklu ordusu, Bizans İmparatoru Romen Diyojen'in ordusunu mağlup ederek Anadolu'nun kapılarını Türkler için açtı.

Malazgirt, yalnızca bir savaş zaferi değil; tarihî bir eşikti. Çünkü bu zaferle birlikte Türkler, Anadolu'yu kalıcı bir yurt olarak benimsemeye başladılar. Daha önce pek çok kavmin gelip geçtiği bu coğrafya, artık Türklerin yeni vatanı haline gelecekti.

Anadolu'nun Türkleşmesi: Türklüğün Kurulması

Malazgirt Zaferi'nin ardından Oğuz boyları Anadolu'ya akın etti. Selçuklular, fetihlerle birlikte Anadolu'da yeni şehirler kurdular, eski şehirleri yeniden imar ettiler. Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum gibi şehirler Türk-İslam kültürünün merkezleri haline geldi.

Anadolu'da yalnızca askerî fetih yapılmadı; aynı zamanda kültürel bir fetih gerçekleşti. Ahiler, dervişler,

âlimler, ozanlar Anadolu'ya yerleşerek burayı yeni bir medeniyetin beşiği haline getirdiler. Yunus Emre'den Hacı Bektâş-ı Velî'ye, Mevlânâ'dan Ahi Evran'a kadar pek çok isim, Anadolu'yu yalnızca bir toprak parçası değil, bir ruh ve kültür yurdu haline getirdi.

Bizans'tan Türk Yurduna

Anadolu, Malazgirt'ten sonra kısa sürede büyük bir dönüşüm yaşadı. Daha önce Bizans hâkimiyetinde olan topraklar, Selçuklu idaresi altında Türk-İslam kimliğiyle yeniden şekillendi. Kiliseler camiye çevrildi, medreseler açıldı, Türkçe halk arasında yaygınlaştı.

Jean-Paul Roux'nun dikkat çektiği gibi, “Malazgirt, yalnızca bir kapı açmak değil, aynı zamanda yeni bir kimlik inşa etmektir.” Gerçekten de Anadolu, bu tarihten itibaren Türk tarihinin kalbi haline geldi.

ANADOLU SELÇUKLULARI: KÜÇÜK ASYA'DA BÜYÜK MEDENİYET

Büyük Selçukluların mirasını devralan Anadolu Selçukluları, 12. ve 13. yüzyıllarda Anadolu'yu bir medeniyet merkezine dönüştürdüler.

- **Kervansaraylar:** Anadolu'yu boydan boya saran kervansaraylar, ticaretin güvenliğini sağladı. Bu yapıların görkemi, Anadolu Selçuklu mimarisinin gücünü yansıtır.
- **Medreseler ve Camiler:** Sivas Gök Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese, Konya Alâeddin Camii, Anadolu Selçuklu sanatının şaheserlerindendir.
- **Kültür ve Tasavvuf:** Mevlânâ'nın Konya'da ortaya koyduğu düşünce, yalnızca Anadolu'yu değil bütün İslam dünyasını etkiledi. Yunus Emre'nin şiirleri, Türkçenin derinliklerini tasavvufla yoğurdu.

Anadolu,
Malazgirt'ten sonra
kısa sürede büyük
bir dönüşüm yaşadı.
Daha önce Bizans
hâkimiyetinde olan
topraklar, Selçuklu
idaresi altında Türk-
İslam kimliğiyle
yeniden şekillendi.
Kiliseler camiye
çevrildi, medreseler
açıldı, Türkçe halk
arasında yaygınlaştı.

Anadolu Selçukluları, Anadolu'yu Türk yurdu haline getirmenin yanı sıra, burayı İslam medeniyetinin de merkezi yaptılar.

Büyük Selçuklular ve onların Anadolu'daki mirası olan Anadolu Selçukluları, Türk tarihinin en önemli dönemeçlerinden birini temsil eder. Bu dönem, Türklerin İslam dünyasının liderliğini üstlendiği, aynı zamanda Anadolu'yu ebedî bir yurt haline getirdiği dönemdir.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi, tarihin yönünü değiştirdi. Bundan sonra Türk tarihi, yalnızca Orta Asya bozkırlarının değil; aynı zamanda Anadolu'nun, yani bugünkü Türkiye'nin tarihi haline geldi.

OSMANLILAR: TÜRK-İSLAM MEDENİYETİNİN ZİRVESİ

Söğüt'ten Dünyayı Aydınlatan Çerağ

13. yüzyıl sonlarında Anadolu, Moğol istilalarının ve Selçuklu Devleti'nin çözülüşünün gölgesinde parçalanmış bir coğrafyaydı. Bu ortamda küçük Türkmen beylikleri ortaya çıktı. İşte bu beyliklerden biri, Söğüt ve Domaniç yöresinde uç bölgesinde yaşayan Osmanogullarıydı. Kurucuları Osman Bey, kısa sürede gaza ideolojisini ve İslam'ın cihat anlayışını benimseyerek Bizans'a karşı fetih hareketlerine girişti.

Bu hareket, yalnızca bir sınır boyu mücadelesi değil; Türk tarihinin yeni bir evresinin başlangıcıydı. Osmanlı Beyliği, kısa sürede diğer Türkmen boylarının desteğini alarak büyüdü ve 14. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun en güçlü siyasi odağı haline geldi.

Devletin Kuruluşu ve İstikamet

Orhan Bey döneminde Osmanlılar, Bursa'yı fethederek ilk defa kalıcı bir başkent kazandılar. Bursa, Osmanlı kimliğinin “şehirli” niteliğini güçlendirdi. Ardından Rumeli'ye geçilerek Türk tarihinin yönü

kalıcı biçimde değişti: Artık Türkler, yalnızca Anadolu'nun değil; Balkanların da unsuru haline gelmişti.

Rumeli'ye geçen ilk Türk dervişleri, ahi teşkilatları, gaziler ve kolonizatör Türkmenler, yeni fethedilen topraklarda köyler, zaviyeler, camiler kurarak Osmanlı'nın toplumsal temellerini attılar. Böylece Osmanlı, sadece bir fetih gücü değil; aynı zamanda bir medeniyet taşıyıcısı olarak sahneye çıktı.

Dünya İmparatorluğuna Yükseliş

Osmanlıların dünya imparatorluğu haline gelişi, 15. yüzyılda II. Murad ve özellikle Fatih Sultan Mehmed ile zirveye ulaştı. 1453'te İstanbul'un fethi, yalnızca Bizans'ın sonunu değil, aynı zamanda Orta Çağ'ın kapanıp Yeni Çağ'ın açılışını simgeler.

İstanbul, Türk-İslam dünyasının yeni başkenti oldu. Sultan Mehmed, yalnızca bir fatih değil; aynı zamanda bir kültür ve bilim hamisi idi. Medreseler kurdu, felsefe tartışmalarını teşvik etti, sanatkârları ve âlimleri İstanbul'a davet etti. Böylece Osmanlı, bir dünya başkenti inşa etti.

Kanuni Devri ve Pax Ottomana

16. yüzyıl, Osmanlıların dünya düzeni kurduğu yüzyıldır. Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi ile halifeliğin Osmanlılara geçmesi, Türklerin yalnızca siyasi değil; dini liderliği de üstlenmelerini sağladı.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu, üç kıtaya yayılmış bir cihan gücü haline geldi. Viyana kapılarından Yemen'e, Cezayir'den Basra Körfezi'ne kadar uzanan bu imparatorluk, yalnızca askerî fetihlerle değil; aynı zamanda hukuk ve adalet düzeniyle ayakta kaldı.

Kanuni'nin çıkardığı kanunnameler, şeriat ile örfün birleşimini temsil eder. Bu düzen, yüzyıllar boyunca Osmanlı toplumunun ve tüm dünyanın istikrarını

İstanbul, Türk-İslam dünyasının yeni başkenti oldu. Sultan Mehmed, yalnızca bir fatih değil; aynı zamanda bir kültür ve bilim hamisi idi. Medreseler kurdu, felsefe tartışmalarını teşvik etti, sanatkârları ve âlimleri İstanbul'a davet etti. Böylece Osmanlı, bir dünya başkenti inşa etti.

sağladı. “Pax Ottomana” diye adlandırılan bu dönem, Balkanlardan Orta Doğu’ya kadar geniş bir coğrafyada barış ve düzenin simgesi oldu.

Osmanlı Medeniyetinin Unsurları

Osmanlı’yı yalnızca fetihler üzerinden anlamak eksik olur. Onun asıl büyüklüğü, kurduğu medeniyet düzeninde yatar:

- **Mimarî:** Mimar Sinan’ın camileri (Süleymaniye, Selimiye) yalnızca ibadet mekânı değil; Osmanlı estetiğinin dolayısıyla insanoğlu estetiğinin zirvesidir.
- **Edebiyat:** Divan edebiyatı, klasik Türk şiirinin en ince işlenmiş örneklerini verdi. Fuzûlî, Bâkî, Nefî gibi şairler bu çağın sesidir.
- **Bilim ve Eğitim:** Medreseler hem dini hem akli ilimlerin öğretildiği kurumlar olarak İslam dünyasında öncü rol üstlendi.
- **Toplumsal Düzen:** Millet sistemi, farklı din ve etnik grupların Osmanlı düzeni içinde bir arada yaşamasına imkân tanıdı.
- **Ekonomi ve Ticaret:** İpek ve Baharat Yolları’nın kontrolü, Osmanlı’yı küresel ticaretin merkezlerinden biri haline getirdi.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nda yavaş yavaş çözülme belirtileri ortaya çıktı. Batı’da bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler Osmanlı’yı zorladı. Viyana önlerinden geri çekiliş, askerî üstünlüğün yitirilmesinin işareti oldu.

Ancak bu çözülme, Osmanlı medeniyetinin değerini küçültmez. Aksine, Osmanlı’nın üç asır boyunca sürdürdüğü barış ve düzen düzeni, dünya tarihinde eşine az rastlanır bir mirastır.

Osmanlı’nın Mirası

Osmanlı İmparatorluğu’nun mirası, yalnızca Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli değil; aynı zamanda bütün

Türk-İslam dünyasının ortak hafızasıdır. Osmanlı, Türk tarihinin zirvesidir; çünkü:

- Türk-İslam medeniyetinin siyasi ve kültürel liderliğini üstlenmiştir.
- Anadolu'yu dünya tarihinin merkezi haline getirmiştir.
- Üç kıtaya yayılan bir imparatorluk kurarak Türk adını evrensel bir kavram haline getirmiştir.
- Sanat, bilim, hukuk ve toplumsal düzenle dünya tarihinde kalıcı bir iz bırakmıştır.

Osmanlı tarihi, Türk tarihinin zirve noktasıdır. Hunlardan Göktürklerle, Uygurlardan Karahanlılara ve Selçuklulara uzanan uzun yürüyüş, Osmanlı'da dünya düzeni kuran bir imparatorluk haline geldi.

Bugün Türk dünyasının geleceğini düşünürken, Osmanlı mirasını yalnızca bir geçmiş olarak değil; ortak bir kültürel sermaye olarak hatırlamak gerekir. Çünkü Osmanlı, Türklerin tarihte neler yapabileceğinin en büyük kanıtıdır.

MODERN TÜRK DÜNYASI: DAĞILMADAN DİRİLİŞE

İmparatorluktan Ulus Devletlere

Osmanlı İmparatorluğu üç kıtada beş asır boyunca bir dünya düzeni kurduktan sonra, 19. yüzyıldan itibaren büyük oranda kapitalizme geçmeyi reddetmesi ve kurulan yeni banka düzenine alternatif bir model üretememesi nedeniyle çözülme sürecine girdi. Avrupa'da yükselen modern ulus devletler, sanayi devrimi ve sömürgecilik karşısında Osmanlı geride kalmıştı. Tanzimat ve Islahat gibi reform girişimleri, imparatorluğu yeniden canlandırmayı amaçladıysa da Batı'nın askerî, ekonomik ve teknolojik üstünlüğü Osmanlı'yı zorluyordu.

20. yüzyılın başında Osmanlı, Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileriyle parçalandı.

Bugün Türk dünyasının geleceğini düşünürken, Osmanlı mirasını yalnızca bir geçmiş olarak değil; ortak bir kültürel sermaye olarak hatırlamak gerekir. Çünkü Osmanlı, Türklerin tarihte neler yapabileceğinin en büyük kanıtıdır.

Bu süreç, Türk tarihinin en kritik dönüm noktalarından birine kapı araladı.

Milli Mücadele ve Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Osmanlı'nın yıkılışıyla Türklerin tarihten silineceği düşünülürken, Anadolu'da yeni bir diriliş başladı. Anadolu'nun farklı köşelerinde birbirinden habersiz ama birlikte yakılan direniş meşalesi Milli Mücadele, yalnızca bir bağımsızlık savaşı değil; aynı zamanda Türk tarihinin yeniden yazımıydı. Her şeyin bitti denildiği yerde, asırları aşan azim ve gayretin her şeyi yeniden başlattığı nokta oldu.

Topraklarının büyük kısmını kaybetmiş olmasına ve uzun yıllar sürdürdüğü savaşların ardından yorgun düşmesine rağmen 1923'te kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti, Türk tarihinin sürekliliğini sağlayan en önemli adım oldu. Cumhuriyet, Osmanlı'nın yıkıntıları arasından doğarak Türk milletine yeni bir kimlik kazandırdı.

Sovyetler Altındaki Türk Halkları

Tüm dünyanın dahil olduğu büyük paylaşım savaşlarının ardından Türkiye Cumhuriyeti tek bağımsız Türk devleti olarak yola devam ederken, Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk toplulukları Sovyetler Birliği'nin hâkimiyeti altına girmek zorunda kaldı. Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler, Azerbaycan Türkleri; ayrıca Tatarlar, Başkurtlar, Hakaslar, Tuvalar, Yakutlar gibi pek çok topluluk, Sovyet ideolojisinin baskısıyla uzun yıllar kendi kimliklerini bastırılmış biçimde yaşamak zorunda kaldı.

Sovyetler bir yandan bu halklara modern eğitim ve sanayileşme imkânı sunarken, diğer yandan onların dillerini, alfabelerini ve kültürel miraslarını parçalayarak ortak Türk kimliğini zayıflatmaya çalıştı. Alfabe değişiklikleri (Arap alfabesinden Latin'e, Latin'den Kiril'e geçişler), bu ayrıştırma politikasının

en belirgin adımlarıydı. Paylaşım savaşları bitmiş olmasına rağmen Türk toplulukları üzerindeki savaş devam ediyordu.

İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk halklarının bir kısmı Alman ordusunda savaşmaya zorlandı, bir kısmı da Sovyet ordusunda yer aldı. Bu trajik durum, Türk dünyasının parçalanmışlığını gözler önüne sermeye tek başına yeterli bir örnektir. Ancak aynı dönemde, Türkiye tarafsızlığını korumayı başararak ve olan bitene gözlerini kapatarak yeni cumhuriyetin varlığını sürdürmeye odaklandı.

Savaş sonrası dönemde Sovyetler güçlenirken, Türk halkları üzerindeki baskı daha da arttı. Buna rağmen milli bilinç hiçbir zaman kaybolmadı. Tüm baskılara rağmen gizlice yürütülen edebi çalışmalar, yazılan halk şiirleri, masallar ve destanlar aracılığıyla Türk kimliği kuşaktan kuşağa aktarıldı. Bu açıdan Türk toplulukların “ana dili” olan Türkçe, kimliklerini korumalarının en önemli unsuru olagelmıştır.

Sovyetlerin Çöküşü ve Bağımsız Türk Cumhuriyetleri

1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılması, Türk dünyası için yeni bir milat oldu. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan bağımsız devletler olarak tarih sahnesine çıkmayı başardılar. Bu bağımsızlık elbette tıpkı Türkiye Cumhuriyeti’nin bağımsızlığında olduğu gibi ‘bütünüyle’ ve ‘istisnasız’ bir bağımsızlık değildi. Modern çağın kendisine mahsus bağımsızlık modeliydi. Bu devletler, resmi statüde bağımsızlıklarını ilan ettiler ancak çok uzun yıllar sürecek kültürel ve siyasal Rus baskısı devam edecekti. Yine de bu gelişme, Türk tarihinin Hunlardan Osmanlı’ya uzanan sürekliliğinin modern çağdaki devamı sayılabilir.

Bağımsızlığın ardından bu cumhuriyetler hem iç siyasi yapılarında hem de uluslararası ilişkilerde kendi

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk halklarının bir kısmı Alman ordusunda savaşmaya zorlandı, bir kısmı da Sovyet ordusunda yer aldı. Bu trajik durum, Türk dünyasının parçalanmışlığını gözler önüne sermeye tek başına yeterli bir örnektir.

kimliklerini -yavaş da olsa- yeniden inşa etmeye başladılar. Türkiye, bu süreçte doğal bir “ağabey” rolü üstlendi. Ortak alfabe çalışmaları, kültürel iş birlikleri, Türk Devletleri Teşkilatı gibi girişimler, Türk dünyasının yeniden bütünleşmesinin işaretleriydi.

Türk Diasporası ve Küresel Boyut

Bugün Türk dünyası yalnızca Orta Asya ve Anadolu ile sınırlı değildir. Balkanlarda, Kırım’da, Kafkasya’da, Orta Doğu’da ve Avrupa’nın pek çok ülkesinde milyonlarca Türk yaşamaktadır. Almanya’daki Türk diasporası, Batı Avrupa’nın en büyük göçmen topluluklarından biridir.’nda Tataristan, Başkurdistan gibi özerk cumhuriyetlerde Türk toplulukları yaşamaktadır. Çin’deki Uygurlar, Türk kimliğinin doğu kanadını temsil etmektedir.

Bu da gösteriyor ki Türk dünyası, artık yalnızca Avrasya’nın değil; küresel dünyanın da bir parçasıdır.

Modern Çağda Ortaklık Arayışları

21. yüzyılda Türk dünyası, geçmişteki dağınıklığını aşmak için yeni kurumlar kurdu. Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY, Türk Akademisi, Türk Üniversiteler Birliği gibi kurumlar, ortak tarih, kültür ve dilin yeniden inşasında önemli roller üstleniyor.

Enerji koridorları, ticaret yolları, ortak medya projeleri, kültürel festivaller, ortak edebiyat yayınları... Bütün bunlar, Türk dünyasının geleceğe doğru birlikte yürüyebileceğini gösteriyor.

Dağılmadan Diriliş: Sürekliliğin Hikâyesi

Hunlardan Göktürklerle, Uygurlardan Karahanlılara, Selçuklulardan Osmanlılara uzanan Türk tarihi, 20. yüzyılda büyük bir dağılma yaşadı. Ancak bu dağılma, yok oluşa değil; yeni bir diriliş zemin hazırladı. Türkiye Cumhuriyeti’nin varlığı, Türk kimliğinin

sürekliliğini sağladı. 1991 sonrası bağımsız Türk cumhuriyetlerinin doğuşu ise bu sürekliliği güçlendirdi.

Bugün Türk dünyası, 250 milyonu aşkın nüfusu, devasa coğrafyası, zengin yeraltı kaynakları, genç nüfus potansiyeli ve köklü kültürel mirasıyla 21. yüzyılın yükselen aktörlerinden biri olma potansiyeline sahiptir. Doğru iletişim ve ilişki ile bir ve bütün bir Türk dünyası, 16. Yüzyıl Osmanlı'sının inşa ettiği Pax Ottomana gibi bir "Türk Barışı" ile tüm dünyayı nefes alacağı bir istikrar ortamına kavuşturacaktır.

Modern Türk tarihi bize şunu öğretir: Dağılma ve parçalanma, Türk dünyasının kaderi değildir. Aksine, her dağılma yeni bir dirilişe, her zorluk yeni bir birlik arayışına dönüşmüştür.

Türklerin İslam'la tanışması nasıl büyük bir medeniyetin inşasını sağladıysa, bugün de Türk dünyasının yeniden bütünleşmesi, 21. yüzyılda yeni bir ufuk açma imkânı taşımaktadır. Tarihin bütün katmanlarıyla bakıldığında, Türk dünyası dağılmadan dirilişe uzanan bu büyük yolculuğun en kritik eşiğinde durmaktadır.

Türklerin İslam'la
tanışması nasıl büyük
bir medeniyetin
inşasını sağladıysa,
bugün de Türk
dünyasının yeniden
bütünleşmesi, 21.
yüzyılda yeni bir
ufuk açma imkânı
taşımaktadır. Tarihin
bütün katmanlarıyla
bakıldığında, Türk
dünyası dağılmadan
dirilişe uzanan bu
büyük yolculuğun
en kritik eşiğinde
durmaktadır.

TARİHİN KENDİSİ OLAN BÜYÜKLÜK

Türk dünyası, binlerce yıl boyunca çok geniş coğrafyalarda var oldu ve sayısız devletler kurdu. Hunlardan Göktürklerle, Karahanlılardan Osmanlı'ya, Bâbürlülerden günümüz bağımsız cumhuriyetlerine kadar her bir siyasi yapı, yalnızca kendi dönemine damga vurmakla kalmadı; aynı zamanda insanlık tarihinin yönünü değiştiren izler bıraktı. Bu çeşitlilik ve büyüklük, Türk halklarının ortak kimliğini ve zenginliğini ortaya koyan en önemli mirastır.

Bugün bu miras, lehçeleri, destanları, sanatçıları ve ortak kelimeleriyle hâlâ canlıdır. Türkçenin farklı sesleri, farklı coğrafyalarda aynı öze yankılanırken, ortak atasözleri, türküler ve edebiyat, sınırları aşan bir kültürel köprü kurmaktadır. Çok farklı coğrafyalarda yaşamış olsalar da Türk halklarını bir arada tutan güçlü bağ, dildir. Bu dil; coğrafyanın, kültürün ve hafızanın taşıyıcısıdır. Türk tarihini, kurdukları devletler üzerinde kısa bir kronolojik liste ile göstermenin bu büyük ve uzun tarihin kısaca anlaşılabileceği yegâne çerçeveyi bize verecektir. Özellikle ön-Türk toplulukları ve devletleri konusunda akademicide tartışmalar ve çalışmalar devam ediyor olsa da zaman haritasını görmek açısından kaynaklara bağlı kalarak bu tartışmaların dışında durarak şöyle kısa bir kronolojik liste yapmak mümkündür.

İSLAM ÖNCESİ AVRASYA'DA TÜRK DEVLETLERİ VE TOPLULUKLARI

Kimmerler, İskitler ve Sarmatlar

Proto-Türk kabul edilen erken bozkır halkları.

Asya Hun Devleti (MÖ 209-MS 216)

Mete Han önderliğinde kurulan ilk büyük Türk imparatorluğu.

Kırgızlar (MÖ 202-MS 960)

Yenisey bölgesinde ortaya çıkan köklü bir Türk topluluğu.

Yuezhiler

Orta Asya'dan Hindistan'a göç ederek kültürler arası etkileşim kuran topluluk.

Wusunlar

Çin kaynaklarında adı geçen eski bozkır halkı.

Xianbeiler

Kuzey Çin'de hâkimiyet kuran göçebe topluluk.

Tuyuhunlar

Tibet platosunda yaşamış, Türklerle akraba kabul edilen kavim.

Akhunlar

Orta Asya'da Hindistan'a kadar uzanan Hun devleti.

Avrupa Hun İmparatorluğu

Atilla yönetiminde Avrupa siyasetine yön veren imparatorluk.

Tabgaçlar

Kuzey Çin’de hanedanlık kuran Türk topluluğu.

Rouranlar

Göktürklerden önce Orta Asya’da hâkimiyet kuran kavim.

Ogurlar ve Büyük Bulgar Devleti

Karadeniz’in kuzeyinde kurulan ilk Bulgar devleti.

Sabirler

Kafkasya’da etkin olmuş göçebe Türk topluluğu.

Töles Boyları

Göktürklerle ilişkili çeşitli Türk boylarının ortak adı.

Göktürk Kağanlığı

Türk adını devlet adı olarak kullanan ilk imparatorluk.

Avarlar

Orta Avrupa’ya kadar yayılmış, Bizans’ı zorlayan Türk topluluğu.

Sir Tarduşlar

Batı Göktürkler içinde öne çıkan kabile.

Tibet İmparatorluğu

Türklerle yoğun temas halindeki komşu büyük güç.

Türgişler

Batı Türkistan’da Göktürk sonrası hâkimiyet kuran boy.

Hazar Kağanlığı

Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde güçlü bir ticaret devleti.

Kanglı / Kao-ch'e Boyları

Orta Asya'da yaşayan Türk boylarından biri.

Karluklar

Karahanlıların çekirdeğini oluşturan Türk boyu.

Tuna Bulgar Devleti

Balkanlarda kurulan ilk Türk devleti.

Uygurlar

Göktürklerden sonra Orta Asya'da kültürel bir medeniyet kuran Türk devleti.

Oğuzlar

Selçuklular ve Osmanlıların kaynağını oluşturan büyük boy birliği.

Peçenekler

Doğu Avrupa ve Balkanlarda Bizans'a karşı önemli güç.

Turfan Uygur Devleti

Doğu Türkistan'da kurulan ikinci büyük Uygur devleti.

Gansu Uygur Devleti

Çin'in batısında varlığını sürdüren Uygur kolu.

Kuman-Kıpçaklar

Karadeniz bozkırlarının hâkimi olmuş göçebe topluluk.

Kimekler

Batı Sibirya'da yaşıyan bir Türk boyu.

Kıtanlar, Tangutlar, Jurçenler

Çin'in kuzeyinde Türklerle temas halindeki kavimler.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

Türklerin İslamiyet'i Kabulü

Karahanlılar ve diğer Türk topluluklarının İslam'a giriş süreci.

İdil Bulgarları

İslam'ı kabul eden ilk kuzey Türk topluluğu.

Karahanlılar

İslamiyet'i resmen kabul eden ilk büyük Türk devleti.

Gazneliler

Hindistan seferleriyle tanınan Müslüman Türk devleti.

Tolunoğulları

Mısır'da kurulan ilk Türk devleti.

İhşîdiler

Mısır ve Suriye'de hüküm süren Türk hanedanı.

Sâmanîler

Orta Asya'da İslam kültürünü yayan önemli devlet.

Sâcoğulları

Azerbaycan'da kurulmuş kısa ömürlü Türk hanedanı.

SELÇUKLULAR VE ATABEYLİKLER

Büyük Selçuklu Devleti

İslam dünyasında siyasi ve kültürel bir cihan imparatorluğu.

Kirman Selçukluları

İran'ın güneyinde hüküm süren Selçuklu kolu.

Türkiye Selçukluları

Anadolu'yu Türkleştiren ve İslamlaştıran devlet.

Suriye Selçuklu Melikliği

Orta Doğu'da kurulan Selçuklu kolu.

Irak Selçukluları

Bağdat merkezli Selçuklu yönetimi.

Tuğteginliler

Şam merkezli atabeylik.

Zengiler

Haçlılara karşı mücadeleleriyle tanınan Musul atabeyliği.

Begteginliler

Erbil merkezli atabeylik.

Salgurlular

Fars bölgesinde hüküm süren atabeylik.

İldenizliler

Azerbaycan merkezli güçlü atabeylik.

Resûlîler

Yemen’de hüküm süren Türk kökenli hanedan.

ANADOLU’DA KURULAN BİRİNCİ DÖNEM BEYLİKLERİ

Saltukoğulları

Erzurum ve çevresinde kurulan ilk Anadolu Türk beyliği.

Mengücekoğulları

Erzincan ve Divriği’de hüküm süren beylik.

Çaka Beyliği

İzmir’de kurulan ilk Türk denizci beyliği.

Danışmendliler

Orta Anadolu’da siyasi ve kültürel güç haline gelen beylik.

Çubukoğulları

Ankara çevresinde kısa süreli varlık gösteren beylik.

Dilmaçoğulları

Bitlis merkezli uzun ömürlü bir beylik.

Yıvaloğulları

Diyarbakır çevresinde hüküm süren beylik.

Ahlatşahlar (Sökmenliler)

Van Gölü havzasında güçlü bir beylik.

Artukoğulları

Mardin ve çevresinde uzun süreli hâkimiyet kuran beylik.

ANADOLU'DA KURULAN İKİNCİ DÖNEM BEYLİKLERİ

Çobanoğulları

Kastamonu merkezli küçük beylik.

Candaroğulları (İsfendiyoğulları)

Karadeniz kıyısında uzun ömürlü denizci beylik.

Pervaneoğulları

Sinop merkezli beylik.

Canik Beylikleri

Orta Karadeniz'de ortaya çıkan küçük beylikler topluluğu.

Karamanoğulları

Anadolu'nun en güçlü ve en uzun ömürlü beyliği, Osmanlı'ya en çok direnen hanedan.

Alâiye Beyliği

Alanya çevresinde kurulan beylik.

İnançoğulları

Denizli merkezli küçük beylik.

Sâhib Ataoğulları

Afyonkarahisar çevresinde etkili beylik.

Menteşeoğulları

Muğla ve çevresinde denizci beylik.

Germiyanogulları

Kütahya merkezli, Osmanlı'ya çeyiz yoluyla katılan beylik.

Karesioğulları

Balıkesir merkezli, Osmanlı'ya katılan ilk Anadolu beyliği.

Saruhanoğulları

Manisa çevresinde hüküm süren beylik.

Aydınoğulları

Batı Anadolu'da güçlü denizci beylik.

Hamidoğulları

Isparta ve Burdur çevresinde hüküm süren beylik.

Tekeoğulları

Antalya merkezli beylik.

Eşrefoğulları

Beyşehir çevresinde hüküm süren küçük beylik.

Eretna Beyliği

Sivas merkezli önemli siyasi güç.

Dulkadıroğulları

Maraş merkezli, Osmanlı'ya kadar bağımsız kalan beylik.

Ramazanoğulları

Çukurova'da uzun ömürlü beylik.

Kadı Burhaneddin Devleti

Sivas merkezli kısa ömürlü devlet.

Mutahharten ve Erzincan Emîrlîği

Erzincan'da hüküm süren küçük emirlik.

DİĞER TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ

Hârizmşahlar

Orta Asya ve İran'da güçlü bir imparatorluk kuran hanedan.

Eyyûbiler

Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü Haçlılardan almasıyla tanınan devlet.

Memlükler

Mısır'da kurulan, Türk kökenli kölemen askerlerin devleti.

Akkoyunlular

Doğu Anadolu ve İran'da hüküm süren Türkmen hanedanı.

Karakoyunlular

Akkoyunlularla rekabet eden Doğu Anadolu Türkmen devleti.

Safevîler

İran merkezli, Şiiliği devlet mezhebi haline getiren Türk hanedanı.

Avşarlar

Nadir Şah'ın kurduğu kısa ömürlü Türk hanedanı.

Kaçarlar

1795-1925 arasında İran'ı yöneten son Türk hanedanı.

HİNDİSTAN'DAKİ TÜRK DEVLETLERİ

Delhi Türk Sultanlığı

1206-1526 arasında Hindistan'da hüküm süren Türk devleti.

Bâbürlüler

Hindistan'da büyük imparatorluk kuran Türk hanedanı.

Diğer Türk Hanedanları

Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde hüküm süren Türk kökenli hanedanlar.

OSMANLI DEVLETİ

Osmanlı İmparatorluğu (1299-1922)

Altı asır boyunca üç kıtada hüküm süren, dünya tarihinin en uzun ömürlü imparatorluklarından biri.

HANLIKLAR DÖNEMİ

Altın Orda

Karadeniz bozkırlarında büyük bir güç merkezi.

İlhanlılar

İran ve Anadolu'da hüküm süren Moğol kökenli hanedan.

Çağatay Hanlığı

Orta Asya'da Cengiz Han soyunun yönettiği hanlık.

Timurlular

Timur tarafından kurulan, bilim ve sanatla öne çıkan imparatorluk.

Kazan Hanlığı

Volga boylarında kurulan Türk hanlığı.

Kasım Hanlığı

Moskova yakınlarında yaşayan küçük Türk hanlığı.

Kırım Hanlığı

Karadeniz'in kuzeyinde Osmanlı'ya bağlı güçlü hanlık.

Astarhan Hanlığı

Hazar kıyısında kurulan hanlık.

Sibir Hanlığı

Batı Sibirya'da kurulan Türk devleti.

Nogay Ordası

Kafkasya ve Hazar kuzeyinde göçebe konfederasyon.

Şibani Devleti

Orta Asya'da kurulmuş Türk devleti.

Kazak Hanlığı

Orta Asya'da Kazak kimliğini şekillendiren hanlık.

Buhara Hanlığı

Orta Asya'da İslam kültürünü yaşatan hanlık.

Hive Hanlığı

Hazar'ın doğusunda kurulmuş hanlık.

Hokand Hanlığı

Fergana vadisinde kurulan hanlık.

Yarkend Hanlığı

Doğu Türkistan'da hüküm sürmüş hanlık.

Yâkub Bey Devleti

19. yy'da Doğu Türkistan'da kısa ömürlü bağımsız devlet.

Çarlık ve Sovyet Döneminde Rusya Türkleri

1552-1991 arasında Rusya hâkimiyetinde yaşayan Türk toplulukları.

BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİ (20. VE 21. YÜZYILLAR)

Alaş Orda

Kazak aydınlarının 1917'de kurduğu milli hükûmet.

Garbî Trakya Devleti

Balkan Savaşları sırasında kurulan kısa ömürlü Türk devleti.

Aras Türk Devleti

1918'de Nahçıvan merkezli kurulan küçük devlet.

Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti

1919'da Kars'ta kısa süre varlık gösteren devlet.

Türkiye Cumhuriyeti (1923-)

Modern Türk devletinin temeli ve merkezi.

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti (1933-1934)

Kaşgar merkezli bağımsızlık girişimi.

Hatay Cumhuriyeti (1938-1939)

Türkiye'ye katılan bağımsız devlet.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)

Çin'e karşı bağımsızlık mücadelesi.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (1983-)

Doğu Akdeniz’de bağımsız Türk devleti.

Kırgızistan (1991-)

Sovyetler sonrası bağımsızlık kazanan Orta Asya devleti.

Özbekistan (1991-)

Orta Asya’da bağımsız Türk cumhuriyeti.

Azerbaycan (1991-)

Kafkasya’da bağımsız Türk devleti.

Türkmenistan (1991-)

Orta Asya’da bağımsız Türk devleti.

Kazakistan (1991-)

Orta Asya’da bağımsız Türk devleti.

**RUSYA FEDERASYONU İÇİNDE ÖZERK
TÜRK CUMHURİYETLERİ****Tataristan Cumhuriyeti**

1920’de Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak kuruldu. 1990’da egemenlik bildirisi yayımlandı, 1992’de Rusya Federasyonu içinde cumhuriyet statüsünü aldı.

Başkurdistan (Başkirt Cumhuriyeti)

1919’da Sovyetler tarafından tanınan ilk özerk cumhuriyet. 1990’da egemenlik bildirisi ilan etti.

Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti

1922’de Karaçay-Çerkes Özerk Oblastı olarak kuruldu, 1991’de cumhuriyet statüsüne geçti.

Kabardey-Balkar Cumhuriyeti

1922’de Kabardey-Balkar Özerk Oblastı olarak kuruldu, 1991’de cumhuriyet oldu.

Altay Cumhuriyeti

1922’de Oyrat Özerk Bölgesi olarak kuruldu, 1948’de Altay Özerk Oblastı adını aldı, 1991’de cumhuriyet statüsüne geçti.

Hakasya (Hakas Cumhuriyeti)

1930’da Hakas Özerk Oblastı olarak kuruldu, 1991’de cumhuriyet oldu.

Tuva (Tıva Cumhuriyeti)

1921’de Tuva Halk Cumhuriyeti olarak bağımsız kuruldu. 1944’te SSCB’ye katıldı, 1991’de Rusya içinde cumhuriyet statüsü kazandı.

Saha (Yakutya) Cumhuriyeti

1922’de Yakut Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak kuruldu, 1991’de cumhuriyet oldu.

“Türkçenin yapısı o kadar mükemmeldir ki,
bir matematik formülü gibidir.”

Jean Deny

TÜRKÇENİN TARİHİ

“DİLDE BİR TARİH, TARİHTE BİR DİL”

Türkçe, insanlık tarihinin en eski tanıklarından biridir. Bir dili anlamak, yalnızca kelimelerini çözmek değil, aynı zamanda o dilin taşıdığı dünyayı kavramaktır. Türkçenin tarihi, işte bu yönüyle Türk milletinin tarihiyle iç içe geçmiş, coğrafyaların, devletlerin, inançların ve kültürlerin değişiminde hep merkezde kalmıştır. Büyük bir coğrafyada konuşulan Türkçe, bu açıdan yalnızca bir iletişim aracı değil, ortak bir hafızadır.

Türkçe, binlerce yıl boyunca bir milletin hafızasını, kültürünü ve dünyayı algılama biçimini taşıyan en güçlü varlık alanı olmuştur. Onun tarihini okumak, yalnızca bir dilin serüvenini çözmek değil; aynı zamanda Türk milletinin yaşadığı coğrafyaların, kurduğu devletlerin ve biriktirdiği kültürün izlerini sürmektir. Bu yüzden Türkçenin tarihi, tarihte bir dil değil, dilde bir tarihtir.

Wittgenstein’ın dil felsefesi bağlamında söylediği “*Dilimin sınırları, dünyanın sınırları kadardır*” cümlesini bağlamında bir parça kopararak burada anabiliriz: Her dil, kendi milletine bir yurt olur. İnsanlar dilleriyle düşünür, dilleriyle hayal kurar, dilleriyle sevinir ve dilleriyle yas tutar. Türkçe de işte böylesi bir yurt-dildir. Onun kelimelerinde yalnızca bugünün

Türkçe, insanlık tarihinin en eski tanıklarından biridir. Bir dili anlamak, yalnızca kelimelerini çözmek değil, aynı zamanda o dilin taşıdığı dünyayı kavramaktır. Türkçenin tarihi, işte bu yönüyle Türk milletinin tarihiyle iç içe geçmiş, coğrafyaların, devletlerin, inançların ve kültürlerin değişiminde hep merkezde kalmıştır.

anlamları değil, geçmişin yankıları da saklıdır. Sadece bu da değil, geleceğin niyeti de gizlidir. *Ata, yurt, kut, töre* gibi kelimeler, binlerce yıl öncesinden bugüne ulaşarak hâlâ aynı duyguyu uyandırır. Bir kelimeye bakarak bir çağın değerlerini, bir deyimle bakarak bir toplumun dünya görüşünü okumak mümkündür.

Türkçenin tarihi, taşlara kazınmış Orhun Yazıtları'ndan kâğıda dökülmüş Uygur metinlerine, İslam'ın hikmetli sözlerinden Osmanlı şiirlerine, günümüzün dijital ekranlarına kadar uzanan kesintisiz bir zincir-
dir. Her halkası bir öncekine tutunmuş, her dönemi bir sonrakine yol açmıştır. Böyle yaptığı, o büyük zincire eklendiği sürece güçlüdür, bundan sonra da böyle olacaktır.

Bu zinciri incelediğimizde görürüz ki Türkçe, yalnızca bir iletişim vasıtası değil, aynı zamanda bir kimlik, bir medeniyet taşıyıcısıdır. Bu dil, bozkırdan imparatorluk başkentlerine, kervan yollarından dijital çağın ekranlarına kadar her dönemde Türk milletinin en güvenilir yoldaşı olmuştur.

Türkçenin tarihi, bu bakımdan, yalnız dilbilimsel bir inceleme değil; aynı zamanda bir kültür atlasıdır. Onun serüvenini adım adım takip etmek, Türk milletinin varlık hikâyesini kelimeler ve cümleler üzerinden yeniden okumaktır. Çünkü dil değişir, gelişir, dönüşür; ama özünde bir milletin varlığını ve sürekliliğini koruyan en sağlam dayanak olarak kalır.

DİLLER VE TÜRKÇE: KÖKEN VE KAPSAM

Her dil, onu konuşan toplumun aynasıdır. İnsan toplulukları tarih boyunca dilleri aracılığıyla yalnızca haberleşmemiş, aynı zamanda kimliklerini kurmuş, dünyayı anlamlandırmış, geçmişlerini ve gelecek umutlarını taşımışlardır. Bu yüzden dil, insanın sadece konuşma aracı değil, aynı zamanda varoluşunun en kadim şahitlerinden biridir.

Türkçenin tarihi,
bu bakımdan,
yalnız dilbilimsel
bir inceleme değil;
aynı zamanda bir
kültür atlasıdır. Onun
serüvenini adım
adım takip etmek,
Türk milletinin varlık
hikâyesini kelimeler
ve cümleler üzerinden
yeniden okumaktır.
Çünkü dil değişir,
gelişir, dönüşür;
ama özünde bir
milletin varlığını ve
sürekliliğini koruyan
en sağlam dayanak
olarak kalır.

Türkçe de bu bağlamda özel bir yere sahiptir. Türkçenin tarihi, yalnızca bir milletin değil; geniş coğrafyaların, imparatorlukların, inançların ve kültürlerin tarihine dokunur. Bir dil olarak Türkçeyi anlamak, aynı zamanda Türklerin tarih boyunca kurduğu dünyayı anlamaktır.

DİLBİLİMSEL SINIFLANDIRMALAR

Türkçenin kökeni üzerine tartışmalar, modern dilbilimin en yoğun uğraş alanlarından biri olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren Türkçe, çoğu araştırmacı tarafından Ural-Alтай dil ailesi içinde değerlendirilmiştir. Bu görüşe göre Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca ile akraba; kimi araştırmacılara göre de Korece ve Japoncayla daha uzak bağlantılara sahiptir.

Bu sınıflandırma, özellikle ek yapısı, sözcük dizilişi ve bazı temel kelime benzerlikleri üzerinden kurulmuştur. Mesela Türkçedeki eklemeli yapı (*ev-evler-evlerden-evlerimizden*) ile Fince veya Macarcadaki benzer dizilişler, bu teoriyi güçlendirmiştir. Moğolca ile Türkçe arasında ise tarih boyunca uzun süreli kültürel temasların etkisiyle ortak kelimeler görülmüştür.

Bununla birlikte, modern dilbilimde bu teorilerin kesinliği tartışmalıdır. Bugün birçok Türkolog, “Türkçenin Altay dilleriyle ortak kökten mi geldiği, yoksa uzun süreli komşuluk ve etkileşim sonucu mu benzeştiği” sorusuna kesin bir cevap vermekten kaçınmaktadır. Yine de bu tartışmalar, Türkçenin dünya dilleri arasındaki yerini anlamak açısından önemlidir: Çünkü her tartışma, Türkçenin ne kadar eski, köklü ve zengin bir dil olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

TÜRKÇENİN YAPISI: EKLEMELİ DİL, UYUM VE DAYANIKLILIK

Kesin olan bir şey vardır: Türkçe, eklemeli (agglutinatif) bir dildir. Yani kelime köklerine getirilen

Türkçenin tarihi, yalnızca bir milletin değil; geniş coğrafyaların, imparatorlukların, inançların ve kültürlerin tarihine dokunur. Bir dil olarak Türkçeyi anlamak, aynı zamanda Türklerin tarih boyunca kurduğu dünyayı anlamaktır.

eklerle sınırsız sayıda yeni biçim üretilebilir. Bu yapı, Türkçenin en büyük gücüdür.

Bir örnek: “gel” kökü. Bu kökten onlarca yeni kelime türeyebilir: *gel-di, gel-ecek, gel-meli, gel-in, gel-iyor-du, gel-mi-yor-du-r-lar...* Her ek, kelimeye yeni bir zaman, kip, şahıs veya anlam katmanı ekler. Bu esneklik, Türkçenin hem günlük hayatta hem de felsefi, edebî ve bilimsel metinlerde son derece üretken bir dil olmasını sağlamıştır. Bu sadece çekim ekleri için değil elbette, yapım ekleri için de böyledir: *göz-gözlük-gözlükçü, vb.*

Eklemeli yapı yalnızca teknik bir özellik değil, aynı zamanda Türklerin dünyayı kavrayış biçiminin de dildeki yansımasıdır. Türkçede her yeni durum, kökten kopmadan eklenir; yani yeni olan, var olanın üzerine inşa edilir. Bu, Türk kültürünün sürekliliğiyle örtüşür.

Türkçenin eklemeli yapısı, tarih boyunca ona olağanüstü bir uyum yeteneği kazandırmıştır. Türkler farklı coğrafyalara göç ettiklerinde, yeni inançlarla ve kültürlerle karşılaştıklarında, Türkçe bu değişikliklere hızla karşılık üretmiştir. Devlet yönetimi, şehirleşme, bilim, sanat gibi alanlarda yeni kavramlara Türkçe eklerle uygun kelimeler türetilmiştir.

Bu özellik sayesinde Türkçe, yalnızca bir halk dili değil, medeniyet dili olabilmiştir. Onunla destanlar söylenmiş, devlet anayasaları yazılmış, felsefi öğütler verilmiş, tasavvufi ilahiler bestelenmiş, modern bilim eserleri kaleme alınmıştır.

Türkçenin tarih boyunca koruduğu bu esneklik ve üretkenlik, onu yalnızca yaşayan değil, aynı zamanda sürekli gençleşen bir dil kılmıştır.

Eklemeli yapı
yalnızca teknik bir
özellik değil, aynı
zamanda Türklerin
dünyayı kavrayış
biçiminin de dildeki
yansımasıdır.
Türkçede her yeni
durum, kökten
kopmadan eklenir;
yani yeni olan,
var olanın üzerine
inşa edilir. Bu,
Türk kültürünün
sürekliliğiyle örtüşür.

TÜRKÇENİN TARİHÎ DÖNEMLERİ

ZAMANLA KONUŞAN DİL

Türkçenin tarihini dönemlere ayırmak, dilin gelişimini daha anlaşılır kılar. Bu dönemler yalnızca ses ve şekil özelliklerindeki değişimleri değil, aynı zamanda Türklerin tarih sahnesindeki konumlarını, coğrafyalarını ve kültürel ilişkilerini de yansıtır. Her dönem, dilin bir yönünü öne çıkarır ve gelecek kuşaklara bir miras bırakır.

Türkçenin tarihini dönemlere ayırmak, dilin gelişimini yalnızca bir kronoloji içinde takip etmek değildir; aynı zamanda bir milletin yürüyüşünü, farklı çağlardaki duruşunu ve dünyayla kurduğu ilişkiyi çözümlemektir. Her dil dönemi, Türklerin tarih sahnesindeki bir adımını, bir yönelişini, bir mücadele biçimini yansıtır. Bu yüzden dönemler, sadece ses ve şekil özelliklerindeki değişimleri göstermekle kalmaz; aynı zamanda Türklerin hangi coğrafyalarda yaşadığını, hangi devletleri kurduğunu, hangi inançlarla karşılaştığını ve hangi kültürlerle alışverişte bulunduğunu da gözler önüne serer.

Her yeni dönem, bir öncekinin mirasını devralır ve ona yeni bir yön kazandırır. Göktürkçede devletin ve milletin varlık bilinci, Uygurcada dinî ve kültürel çeşitliliğin dili, Karahanlı Türkçesinde İslami bilgelik, Çağataycada edebî zarafet, Osmanlı Türkçesinde üç medeniyetin birleşimi, Cumhuriyet Türkçesinde

sadeleşme ideali belirir. Böylece her dönem, yalnızca bir dil evresi değil, aynı zamanda bir tarihî bilinç halkasıdır.

Türkçenin tarihî dönemleri, bu yönüyle bir zincirin halkaları gibidir: birbirinden kopuk değil, birbirini tamamlayan, birbirine tutunan halkalar. Her halka, dilin bir yönünü öne çıkarır; kimi zaman devlet felsefesini, kimi zaman inançları, kimi zaman sanatın inceliğini, kimi zaman halkın sadeliğini. Ve her halka, gelecek kuşaklara bir miras bırakır: taşlara kazınmış öğüt, kâğıda dökülmüş dua, destanlarda yankılanan kahramanlık, ilahilerde terennüm edilen aşk.

Şunu da not olarak belirtmemiz gerekir burada; Türkçenin tarihi dönemlerine ilişkin yaptığımız bu tasnif ve tasnif başlangıç ve bitiş çizgileri, araştırmacılara göre değişkenlik gösterebilir. Buradaki dönemlendirme, ortak kabul görmüş ve yaygın kullanılan dönemlendirmedir.

- 1. Altay Dönemi:** Türkçenin henüz ayrı bir dil olarak değil, Altay dil ailesinin muhtemel bir üyesi olarak bulunduğu varsayılan dönem. Bu döneme dair elimizde yazılı belge yoktur; sadece diller arası benzerlikler, bazı araştırmacılar için bu evreyi düşündürür. Fakat net olarak şunu belirtmemiz gerekir; “Altay Dönemi” teriminin günümüzde artık ihtiyatla kullanılması gerekir. Altay dil ailesi tezi çoğu araştırmacı tarafından reddedilmiş veya areal temas teorisiyle açıklanmıştır.
- 2. En Eski Türkçe:** Milattan önceki çağlardan Hunlara kadar giden, doğrudan metinlerle belgelenmeyen evredir. Bu dönemin varlığı, komşu halkaların kayıtları ve ortak kelime izleriyle hissedilir.
- 3. İlk Türkçe:** Hun dönemiyle ilişkilendirilen evredir. Çoyr Yazıtı (687-692) gibi erken örnekler, Türkçenin ilk yazılı belgeleridir.

4. **Eski Türkçe (6.-11. Yüzyıllar):** Göktürkçe ve Uygurca bu dönemin iki büyük yazı dili olarak karışımıza çıkar. Orhun Yazıtları, Türkçenin ilk edebî ve felsefî anıtlarıdır. Uygur metinleri ise dinî çeşitliliği ve kültürel etkileşimi gösterir.
5. **Orta Türkçe (11.-16. Yüzyıllar):** Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatayca ve Eski Anadolu Türkçesi bu dönemin ürünleridir. Kutadgu Bilig ve Divânu Lugâti't-Türk gibi başyapıtlar, Türkçeyi hem İslam medeniyetinin hem de Türk dünyasının ortak dili haline getirmiştir.
6. **Yeni Türkçe (16. Yüzyıl-20. Yüzyılın Başı):** Osmanlı Türkçesinin klâsik çağı ile Çağatay Türkçesinin devam ettiği dönemdir. Divan edebiyatı, halk edebiyatı ve tasavvufî edebiyat bu dönemin temel taşlarını oluşturur.
7. **Modern Türkçe (20. Yüzyıl-Günümüz):** Cumhuriyet ile birlikte İstanbul ağzı yazı dili olmuştur. Harf Devrimi ve dilde sadeleşme hareketleri, Türkçeyi çağdaş bir ifade gücüne kavuşturmuştur.

ÖN DÖNEM (ALTAY DÖNEMİ):

KÖKLER VE İHTİMALLER

Türkçenin en eski evreleri yazılı belgelerle değil, dil içi yeniden kurma (*rekonstrüksiyon*) ve diller arası benzerlik gözlemleriyle anlaşılmaya çalışılır. Bu çerçevede bir zamanlar yaygın kabul gören Altay teorisi, Türkçe ile Moğolca ve Tunguzca -kimi çalışmalarda Korece ve Japonca- arasında genetik akrabalık önermiştir.

Bugün ise bu görüş tartışmalıdır. Pek çok dilbilimci, benzerliklerin ortak atadan ziyade areal temaslar (uzun süreli komşuluk, ödünçlemeler, yapısal yakınsama) ile açıklanabileceğini savunur. Bu nedenle “Altay Dönemi”ni kesin bir tarihî gerçeklik gibi sunmaktan, Türkçenin yazısız ön evresi için kullanılan ihtiyatlı bir çatı kavram olarak görmek daha yerindedir.

Yapısal benzerlikler (sondan eklemelilik, kimi lehçelerde ünlü uyumu, söz dizimi tipolojisi) bir ortak miras ihtimali kadar, temas yoluyla yakınlaşma ihtimalini de akla getirir. Temel kelimelerdeki kimi paralellikler de benzer şekilde tek başına akrabalık kanıtı sayılmaz.

Kısaca söylemek gerekirse, bu evre için “ortak kökten gelişim” ile “areal yakınlaşma” hipotezleri birlikte değerlendirilmelidir; kesin bir hükme varmak zordur.

Altay dönemi bu yüzden “ihtimal” olarak adlandırılabilir. Çünkü elimizde yazılı belgeler yoktur, ama köklerden gelen o sessiz yankı hâlâ duyulmaktadır. Bu yankı, Türkçenin tarih sahnesine çıkmadan önceki kadim geçmişine açılan bir kapı olarak, yeni araştırmalar sonucunda ortaya çıkacak bulgularla kesinlik kazanacaktır.

EN ESKİ TÜRKÇE: TARİH ÖNCESİ YANKILAR

Türkçenin yazılı belgelerle takip edilemeyen en eski evresi, milattan önceki binyıllara kadar uzanan geniş bir dönemi kapsar. Bu dönemin varlığı, doğrudan metinlere değil; arkeolojik bulgulara, komşu milletlerin kayıtlarına ve dilbilimsel karşılaştırmalara dayalı olarak kurgulanır. Dolayısıyla “En Eski Türkçe”, tarihsel belgelerden ziyade yankıları hissedilen, gölgesi sezilen; ama toplumsal ve kültürel izleri bugüne ulaşabilen bir evre olarak tanımlanabilir.

Çin yıllıkları, Hunlardan ve onların kullandığı bazı kelimelerden söz eder. “Tanhu” (çoğunlukla “imparator” ya da “büyük hükümdar” karşılığı olarak yorumlanır), “kut” (devlet ve hükümdara gökten bahşedilen kutsal meşruiyet gücü), “tigin” (hükümdar oğlu, prens) gibi unvan ve kavramlar, bu erken dönemin Türkçesinden günümüze kadar ulaşan en somut işaretlerdir. Bunlar yalnızca kelime hazinesinin parçaları değil; aynı zamanda bir toplumsal düzenin, siyasal tahayyülün ve kozmik dünya görüşünün dildeki yansımalarıdır.

Atlı-göçebe yaşam tarzı, töreye bağlılık ve hiyerarşik yönetim anlayışı, bu kavramların içeriğinde saklıdır. Örneğin “kut” sözcüğü, sadece hükümdarın siyasal otoritesini değil; aynı zamanda onun göksel bir destekle iktidara geldiğini de dile getirir. Bu yönüyle kelime, dünyevi iktidarla aşkın bir meşruiyet fikrini birleştirir.

Bilimsel açıdan bu evre, Türkçenin artık başka dillerden ayrılarak bağımsız bir kimlik kazanmaya başladığı dönem olarak kabul edilmektedir. Henüz yazıya geçirilmemiştir; ancak devlet kurma geleneğini, toplumsal düzeni ve kültürel kodları taşıyan bir zemin oluşturmuştur. Bu bakımdan “En Eski Türkçe”, tarihin derin dehlizlerinden gelen ilk yankı niteliğindedir: bir dilin varlığının, bir milletin teşekkülüyle eşzamanlı seyrettiğini gösteren sessiz ama güçlü bir işaret.

İLK TÜRKÇE: YAZIYLA İLK TEMAS

Türkçenin yazıyla ilk defa karşılaştığı evre, Hun çağı sonrasında ortaya çıkar ve genellikle “İlk Türkçe dönemi” olarak adlandırılır. Bu dönemin bilinen en erken tanığı, 7. yüzyılın sonlarına tarihlenen Çoyr Yazıtı’dır (687-692).

Çoyr Yazıtı yalnızca altı satırlık kısa bir metindir; fakat Türk dili tarihi açısından değeri ölçülemez. Çünkü bu yazıt, düşüncenin artık kalıcı hale geldiğini, sözün taş üzerinde ebedileştirildiğini gösterir. Bu birkaç satır, Türklerin yazıyla kurduğu ilişkinin en eski simgelerinden biridir: söz, ağızdan çıkıp kaybolmaz; taşta oyularak gelecek kuşaklara aktarılır.

Buradaki “İlk Türkçe” nitelemesi, Hun çağını doğrudan yazılı Türkçe ile birleştirmek için değil, Orhun Yazıtları’na giden çizgideki erken örnekleri işaretlemek için kullanılır. Dil özellikleri, ileride 8. yüzyılda zirveye ulaşacak Orhun metinlerinin habercisidir. Ancak içerik sınırlıdır; henüz dilin bütün imkânları kullanılmamış, fakat yazıyla ifade etme iradesi ortaya çıkmıştır.

Bu bakımdan Çoyr Yazıtı, Türkçenin “ilk adımı”, yazıyla kurduğu ilk temas noktası olarak görülmelidir.

Bu evrede kullanılan dil, Orhun Yazıtları’ndaki kadar gelişmiş ve sistematik değildir; ancak kelime kökleri, ek yapıları ve cümle kuruluşu Türkçenin sürekliliğini açıkça gösterir. Metnin kısalığına rağmen, Türkçenin tipolojik yapısını anlamamıza imkân tanır.

İlk Türkçe dönemi aynı zamanda yazının, Türk toplumları arasında yalnızca pratik bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bir hafıza muhafızı olarak benimsendiğinin de göstergesidir. Sözlü kültürün güçlü geleneği korunurken, yazılı kültürün temelleri atılmıştır.

Sonuç olarak, En Eski Türkçenin gölgelerden duyulan yankısı, İlk Türkçe ile taşlara kazınmış, görünür ve kalıcı bir forma kavuşmuştur. Bu dönem, Türk milletin dil yolculuğunda atılan ilk imza niteliğindedir.

ESKİ TÜRKÇE (6.-11. YÜZYILLAR):

ORHUN’UN YANKISI

Eski Türkçe, Türk dili tarihinin en sağlam ve en iyi belgelendirilmiş evrelerinden biridir. Bu dönem genel olarak Göktürkçe ve Uygurca metinleri kapsar. Türkçe, bu çağda hem ilk kez taş anıtlar aracılığıyla yazılı biçimde karşımıza çıkar, hem de farklı kültürlerle temas ederek zenginleşir.

Göktürkçe: Taşa Kazınan Kimlik

Göktürkçe, 8. yüzyılda dikilen Orhun Yazıtları ile en görkemli ifadesini bulmuştur. Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk anıtları yalnızca birkaç taş sütun değil, Türk milletinin varlık bildirgesi, devlet felsefesi ve toplumsal hafızasıdır.

Bu yazıtlarda dil, olağanüstü bir yalınlık ve güç taşır. Kağan, halkına doğrudan seslenir:

“Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım.”

Bu söz, bir hükümdarın değil, bütün bir milletin fedakârlığını temsil eder. Yazıtların dili, yalnızca siyasi bir beyan değil, aynı zamanda edebî bir manifestodur. Her cümle, öğüt verici bir tonla, emir kipleriyle, hikmet yüklü bir edayla kaleme alınmıştır.

Göktürk alfabesi, dikey ve yatay çizgilerden oluşan özgün bir yazı sistemidir. Bu alfabe yalnızca bir yazı aracı değil, Türklerin kültürel bağımsızlığının simgesi olmuştur. Yazıtlar, Türklerin göçebe hayatını, Çin’le ilişkilerini, töreye bağlılıklarını ve özgürlük anlayışlarını en yalın biçimde ortaya koyar.

Uygurca: İnançların ve Kültürlerin Dili

Göktürk Kağanlığının ardından sahneye çıkan Uygurlar, Türkçeyi bambaşka bir çehreye kavuşturdu. 9. yüzyıldan itibaren Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık gibi farklı dinlerle temas eden Uygurlar, bu inançların metinlerini Türkçeye çevirdiler, yeni kelimeler ve kavramlarla dili zenginleştirdiler.

Bu dönemde Türkçe, yalnızca devletin değil, aynı zamanda inanç ve düşünce dünyasının dili oldu. *Altun Yaruk* adlı Budist metin, ahlaki öğütlerle dolu bir hikmet kitabı gibidir. *Irk Bitig*, fal kitabı formunda yazılmış olup, günlük yaşamla inanç arasında köprü kurar. Maniheizm çevrelerinde yazılan eserlerde ise iyilik-kötülük, ışık-karanlık gibi dualist temalar Türkçede karşılık buldu.

Uygurlar yazı çeşitliliği konusunda da yenilikçi olmuş, Göktürk alfabesinin yanı sıra Soğd, Brahmi ve Uygur alfabelerini kullanmışlardır. Bu durum, Türkçenin yazı ufkunu genişletmiş ve onu farklı kültür çevreleriyle buluşturmuştur.

Eski Türkçe dönemi, Türkçenin yalnızca bir devlet dili olmadığını; aynı zamanda inançların, felsefenin ve edebiyatın dili olduğunu gösterir. Göktürkçe, milletin bağımsızlık bilincini taşıırken; Uygurca, farklı

dinlerin, kültürlerin ve coğrafyaların etkisini Türkçenin geniş ufkuna katmıştır.

Bu dönem, Türkçenin iki kanadını açtığı dönemdir:

Bir kanadıyla taş kazınmış özgürlük ve töre, diğer kanadıyla kâğıda yazılmış inanç ve hikmet.

Böylece Eski Türkçe, Türk dil tarihinin en köklü temelini oluşturmuş hem geçmişin yankısını hem de geleceğin çeşitliliğini içinde barındırmıştır.

Eski Türkçe dönemi, Türkçenin yalnızca bir devlet dili değil, aynı zamanda bir inanç, kültür ve edebiyat dili olarak da kökleştiği dönemdir.

ORTA TÜRKÇE (11.-16. YÜZYILLAR): ORTAKLIK VE ÇEŞİTLİLİK

Türkçenin coğrafi olarak genişlediği, farklı bölgelerde farklı yazı dillerinin olduğu evredir. Türkçenin tarihindeki en hareketli evrelerden biri Orta Türkçe dönemidir.

11. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar uzanan bu süreçte Türkler farklı coğrafyalara yayılmış, farklı siyasi ve kültürel çevrelerle temas etmişlerdir. Bu çeşitlilik, Türkçenin de farklı yazı dillerine ayrılmasına yol açmıştır. Buna rağmen bütün bu yazı dilleri, aynı kökten beslenmiş ve aynı dil ailesinin parçaları olarak bir ortak bilinç taşımıştır.

Doğu Türkçesi: Bilgeliliğin ve Edebî Zarafetin Dili

Doğu Türkçesi, Türk dilinin tarih boyunca en uzun süre ortak yazı dili olarak kullanılmış kollarından biridir. 11. yüzyıldan itibaren Karahanlı Türkçesi ile başlayan bu gelenek, Harezm Türkçesi üzerinden Çağataycaya uzanır ve 20. yüzyıl başlarına kadar kesintisiz devam eder.

- **Karahanlı Türkçesi:** Türkçenin İslamiyet’le buluştuğu evredir. İslami dönemin ilk büyük eser-

Doğu Türkçesi,
Türk dilinin tarih
boyunca en uzun
süre ortak yazı dili
olarak kullanılmış
kollarından biridir.
11. yüzyıldan itibaren
Karahanlı Türkçesi
ile başlayan bu
gelenek, Harezm
Türkçesi üzerinden
Çağataycaya
uzanır ve 20. yüzyıl
başlarına kadar
kesintisiz devam eder.

leri bu dönemde yazılmıştır. Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig'i*, Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lügâti't-Türk'ü*, Türkçenin hem İslam medeniyetine hem de bilim ve edebiyat dünyasına açıldığını gösterir.

- **Harezmi Türkçesi:** Karahanlı mirasıyla Çağatay edebiyatı arasında bir köprü. Dinî ve tasavvufi metinlerin yoğunluğu, bu dönemi öne çıkarır.
- **Çağatayca:** Ali Şîr Nevâî'nin kalemıyla zirveye ulaşır. *Muhakemetü'l-Lügateyn* adlı eserinde Türkçeyi Farsça ile kıyaslar, Türkçenin ifade kudretini savunur. Çağatay edebiyatı, asırlarca Orta Asya'nın ortak kültür dili olur.

Doğu Türkçesi, bu yönüyle hem bilgeliğin dili (hikmet kitapları, öğütler, ansiklopedik metinler) hem de edebî zarafetin dili (Nevâî'nin şiirleri, Bâbü'r'ün hatıratı) olmuştur. Orta Asya'dan Hindistan'a kadar geniş bir sahada, Türkçenin birleştirici gücünü göstermiştir.

Batı Türkçesi: Halkın Dilinden İmparatorluğun Diline

Batı Türkçesi, Oğuz Türkçesine dayanan koldur. 13. yüzyılda Anadolu'da yazı dili haline gelmiş, önce Eski Anadolu Türkçesi, ardından Osmanlı Türkçesi, nihayet Cumhuriyet Türkçesi'ne evrilmiştir.

- **Eski Anadolu Türkçesi:** Selçuklu ve Beylikler döneminde doğar. Yunus Emre'nin ilahileri, Âşık Paşa'nın *Garibnâme'si*, Ahmedî'nin şiirleri, Türkçenin hem halk dili hem de ilim ve tasavvuf dili olabileceğini gösterir.
- **Osmanlı Türkçesi:** 15.-19. yüzyıllarda Arapça ve Farsçanın etkisiyle zenginleşmiş ve onları da zenginleştirerek üç kıtaya yayılan imparatorluğun diplomasi ve edebiyat dili olmuştur. Aynı dönemde Karacaoğlan ve Dadaloğlu gibi halk şairleri, sade ve içten bir Türkçe ile halkın ruhunu dile getirir.

Kuzey Türkçesi: Bozkırın ve Sözlü Geleneğin Dili

Kuzey Türkçesi, Kıpçak Türkçesiyle başlayan, Karadeniz'in kuzeyinden Sibiryaya içlerine kadar yayılan Türkçe koludur. Özellikle 13.-15. yüzyıllarda büyük önem taşımıştır. Karahanlı Türkçesinin devamı sayılabilir.

- **Kıpçak Türkçesi:** Memlûk Mısır'ında Araplara Türkçe öğretmek için yazılan sözlükler ve gramer kitaplarıyla tanınır. *Codex Cumanicus* gibi eserler, yalnızca dil değil, aynı zamanda tarih ve kültür belgesi niteliğindedir. (Not: 13. yüzyıldan itibaren Mısır'daki Memlûk Devleti'nin askerî ve idarî kadrolarının büyük kısmı Kıpçak bozkırlarından getirilen Türklerden oluşuyordu. Bu askerler, komutanlar ve onların çocukları ana dilleri olan Kıpçak Türkçesini yanlarında Mısır'a taşıdılar. Bu sebeple Kuzey Türkçesi, Mısır'da da görüldü.)
- **Kuzey Lehçeleri:** Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Karaçay-Balkarca gibi lehçeler bu hattın devamıdır. Bu lehçeler, özellikle sözlü edebiyatlarıyla öne çıkmış, destan ve masal geleneğini korumuşlardır.

Kuzey Türkçesi, daha çok bozkırın dili olmuştur: atlı göçebe kültürün, destan söyleyen ozanların, halk hikâyelerinin dilidir. Yazılı gelenekten çok sözlü hafızayı beslemiş, Türk dünyasının kuzeyinde kimliği yaşatmıştır.

Orta Türkçe dönemi, Türkçenin "birlik içinde çeşitlilik" dönemidir. Farklı bölgelerde farklı yazı dilleri gelişmiş, ancak hepsi aynı kökten beslenmiştir.

YENİ TÜRKÇE (16. YÜZYIL-20. YÜZYILIN BAŞI): OSMANLI'NIN SANAT DİLİ

Bu dönem, ana sınıflandırmada Batı Türkçesinin içinde yer alan ancak müstakilen konuşulması gereken önemli bir devredir. Özellikle Osmanlı Türkçesi'nin yükseldiği çağdır. Osmanlı Türkçesi, 16. yüzyıldan itibaren imparatorluğun siyasi gücüne paralel

(Not: 13. yüzyıldan itibaren Mısır'daki Memlûk Devleti'nin askerî ve idarî kadrolarının büyük kısmı Kıpçak bozkırlarından getirilen Türklerden oluşuyordu. Bu askerler, komutanlar ve onların çocukları ana dilleri olan Kıpçak Türkçesini yanlarında Mısır'a taşıdılar. Bu sebeple Kuzey Türkçesi, Mısır'da da görüldü.)

olarak olgunlaşmış, üç kıtaya yayılmış bir devletin diplomasi, hukuk ve edebiyat dili haline gelmiştir.

Arapçanın ve Farsçanın etkisi bu dönemde belirgindir. Arapça, ilim ve din dili olarak; Farsça ise edebiyat dili olarak Osmanlı Türkçesine yoğun biçimde nüfuz etmiştir. Ancak bu durum Türkçeyi zayıflatmamış, tam tersine, onu üç dilin birleşiminden doğan yeni bir üslup zenginliğine taşımıştır. Divan şiirinin metafor dünyası, Arapçanın kavramsal imkânları ve Farsçanın imgeleriyle beslenmiş, fakat özünde Türkçenin ritmine, sesine ve söyleyişine dayanmıştır.

Bu çağın büyük sanatçıları, Osmanlı Türkçesini, tüm insanlık tarihinin sanat serüveninde de zirve teşkilde edecek şekilde, sanat dili olarak zirveye çıkarmışlardır:

- **Fuzûlî**, aşkı ilahî ve beşerî boyutlarıyla işleyen şiirleriyle dilin hem derinliğini hem zarafetini göstermiştir.
- **Bâkî**, İstanbul'un parlak dönemini yansıtan gazelleriyle "Sultânü's-Şuarâ" unvanını almış, dilin ahenk ve inceliğini sergilemiştir.
- **Nedim**, Lâle Devri'nin coşkusu ve dünyevî zevklerini dile getirerek Türkçenin şenlikli yanını öne çıkarmıştır.
- **Şeyh Gâlib**, Mevlevî bir şair olarak *Hüsn ü Aşk* mesnevisiyle Türkçeyi en girift tasavvufi düşüncelerin bile taşıyıcısı kılmıştır.

Osmanlı Türkçesi, saray ve divanlarda yüksek bir sanat dili haline gelirken, aynı dönemde halk edebiyatı da kendi yatağında coşkun akmıştır.

- **Karacaoğlu**, sade ve içten Türkçesiyle halkın duygularını, tabiat sevgisini ve gurbet hasretini dile getirmiştir.
- **Dadaloğlu**, Türkmen aşiretlerinin bağımsızlık mücadelesini, yiğitlik ve hürriyet tutkularını destansı bir dille aktarmıştır.

Böylece Osmanlı döneminde Türkçe, iki ayrı damardan beslenmiştir: Saray ve medresede divan şairlerinin işlediği süslü, sanatlı dil; köy odalarında, yaylalarda halk ozanlarının söylediği sade, canlı Türkçe. Bu ikilik aslında dilin zenginliğini ve çok sesliliğini göstermektedir.

Öte yandan aynı çağda Çağatay edebiyatı da Türkistan sahasında etkisini ve üretimini sürdürmeye devam ediyordu elbette. Ali Şîr Nevâî'nin açtığı yol, onun ardından gelen şair ve yazarlarla devam etmiş, Çağatayca asırlar boyunca Orta Asya'nın ortak yazı dili olma özelliğini korumuştur. Nevâî'nin Türkçeye verdiği değer, bu dili yalnız bir edebiyat aracı değil, bir medeniyetin ifadesi olarak yüceltmıştır. Çağatayca, 19. yüzyıla kadar Türkistan'da şiirin, tarihin ve devlet yazışmalarının dili olmayı sürdürmüştür.

Dolayısıyla Yeni Türkçe dönemi, iki büyük damarın yan yana aktığı bir çağdır: Batı'da Osmanlı Türkçesi, Doğu'da Çağatayca. İkisi farklı edebî üsluplar ve gelenekler geliştirmiş olsa da kökleri aynı Türkçeye dayanmış; birinin saraylarda işlenen inceliği, diğerinin bozkırda ve şehirde yaşatılan edebî kudreti, Türkçenin bütünlüğünü tamamlamıştır.

B.
TÜRKÇE KONUŞAN
HERKES

TÜRKÇENİN TÜRK DÜNYASINDAKİ STRATEJİK VE KÜLTÜREL ROLÜ

“Dil, bir milletin kaderidir.”

Türkçenin yaşayan en büyük şairlerinden İsmet Özel’in dediği gibi, “Allah, milletleri dilleri üzerinden yaratmıştır.” Bu cümle, dil ile millet arasındaki varoluşsal bağı en özlü biçimde anlatır. Çünkü dil, yalnızca kelimelerin toplamı değil; bir milletin kaderidir. Millet dediğimiz büyük topluluklar, ortak kan ya da coğrafya kadar, hatta onlardan da fazla, ortak diliyle var olur.

Dil, kültürün evidir; inancın, düşüncenin, hafızanın taşıyıcısıdır. Dili olmayan bir topluluk, hafızasını kaybetmiş bir birey gibidir; kimliğini, geçmişini ve geleceğini hatırlayamaz. İşte bu nedenle Türk halklarının binlerce yıllık yolculuğunda Türkçe, yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda tarihlerini diri tutan bir bellek, bir kültür hazinesi, bir varlık sigortası olmuştur.

Adriyatik’ten Yakut steplerine, Sibiryadan Kuzey Afrika’ya, Balkanlardan Çin Seddi’ne uzanan engin sahada yüz milyonlarca insan aynı kökten gelen bir dili konuşmaktadır: Türkçe. Bu dilin sesleri, farklı lehçelerde çeşitlense de ardında aynı hafıza ve aynı duyguyu taşır. Türkçe hem tarihî derinliğiyle hem coğrafi genişliğiyle hem de bugünkü stratejik işlevleriyle, Türk dünyasının en güçlü ortak paydasıdır.

Bugün uluslararası ilişkilerde sıkça kullanılan “yumuşak güç” kavramının Türk dünyasındaki karşılığı, büyük ölçüde Türkçenin işlevinde saklıdır. Çünkü ortak dil, sadece edebî bir miras değil, aynı zamanda siyasi, ekonomik ve kültürel iş birliğinin altyapısıdır. Tarihte varlıklarını koruyabilen Türk toplulukları, bunu çoğu zaman silahlı mücadeleyle değil, dili yaşatma direnciyle başarmışlardır.

Türk tarihinin en dikkat çekici yönlerinden biri, bazı halkların siyasi hâkimiyetlerini, devletlerini, hattâ coğrafi varlıklarını kaybetmelerine rağmen dillerini kaybetmemeleridir. Çarlık Rusya’sının ve Sovyetler Birliği’nin sert asimilasyon politikalarına rağmen Yakutlar, Hakaslar, Çuvaşlar, Tatarlar ve daha nice-leri kimliklerini yalnızca Türkçenin direnci sayesinde -mümkün olduğunca- koruyabilmişlerdir. Devletleri yıkılsa da sınırları parçalanıp haritaları değişse de Türkçe onlar için yaşayan bir yurt olmuştur. Böylece dil, yalnızca “birleştirici” değil aynı zamanda “yaşatıcı” bir rol üstlenmiştir.

Bugün uluslararası ilişkilerde sıkça kullanılan “yumuşak güç” kavramının Türk dünyasındaki karşılığı, büyük ölçüde Türkçenin işlevinde saklıdır. Çünkü ortak dil, sadece edebî bir miras değil, aynı zamanda siyasi, ekonomik ve kültürel iş birliğinin altyapısıdır. Tarihte varlıklarını koruyabilen Türk toplulukları, bunu çoğu zaman silahlı mücadeleyle değil, dili yaşatma direnciyle başarmışlardır. Türkçe, siyasi coğrafyalar değişse de kültürel coğrafyayı ayakta tutmuş; halkların kimliğini, inancını ve hafızasını taşıyan görünmez bir harita çizmiştir.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri, ilk yıllardan itibaren dil üzerinden bir birlik arayışı içine girmişlerdir. Çünkü tarih boyunca Türk halkları, kendilerini en zor zamanlarda bile Türkçe aracılığıyla ko- rumuşlardır. Türkçe, yalnızca geçmişin tanığı değil; geleceğin de kurucu unsurudur.

Bu yazı, Türkçenin bugünkü Türk dünyasında taşıdığı stratejik ve kültürel rolü; birleştirici olduğu kadar yaşatıcı gücünü, tarihsel köklerinden güncel örneklerle, kültür diplomasisinden dijital çağın fırsatlarına kadar bütünlüklü bir şekilde ele almaya çalışmaktadır.

YAŞATICI UNSUR: TÜRKÇE VE MİRASI

Türkçe, Orhun Yazıtları'ndan bugüne 1300 yılı aşkın kesintisiz bir yazı dili tarihine sahiptir. Köl Tigin'in taşlara kazıttığı sözler, yalnızca bir hükümdarın vasiyeti değil; Türk milletinin ortak bilinç manifestosudur: “*Üstte mavi gök çökmedikçe, altta yağız yer delinmedikçe, Türk budunu, ilini töresini kim bozabilir?*”

Bu cümle, dilin yalnızca bir iletişim aracı olmadığını; aynı zamanda siyasi meşruiyetin, toplumsal hafızanın ve millet olma bilincinin temeli olduğunu açıkça gösterir.

Orhun'un ardından gelen Uygur devri, Türkçenin yalnızca devlet dili değil, aynı zamanda edebiyat, din ve felsefe dili olduğunu ortaya koymuştur. Budist ve Maniheizt çevrelerle kurulan temaslar sayesinde Türkçe, farklı inanç ve düşünceleri ifade edebilecek kadar zenginleşmiş; Altun Yaruk, Sekiz Yükmek ve Irk Bitig gibi metinlerle hem dini hem de seküler alanlarda eserler vermiştir. Bu dönem, Türkçenin evrensel bir ifade aracı olabileceğinin ilk kanıtıdır.

Karahanlılar ve İslami Türkçenin Doğuşu

11. yüzyılda Karahanlılar devrinde Yusuf Has Hâci-b'in *Kutadgu Bilig*'i, Türkçenin yalnızca ahlaki öğütler değil, aynı zamanda devlet felsefesini taşıyan bir dil olabileceğini kanıtlamıştır. Bu eser, Adalet (Kün Togdı), Saadet (Ay Toldı), Akıl (Ögdülmiş) ve Kanaat (Odgurmuş) kavramlarını sembolleştirerek Türk siyaset düşüncesinin temel taşlarını kurmuştur. Aynı dönemde Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lugâti't-Türk adlı eseri, Türk lehçelerinin bir araya getirilmiş ilk sözlüğü olmanın yanı sıra, Türk dünyasının ortak kültür atlası görevini üstlenmiştir. Divân, yalnızca kelimeleri değil; atasözlerini, şiiirleri, deyimleri de içererek Türkçeyi yaşayan bir medeniyet dili olarak kayda geçirmiştir.

Oğuz Geleneği ve Dede Korkut

13.-14. yüzyıllarda kaleme alınan Dede Korkut Hikâyeleri, Türk halklarının hafızasında sözlü gelenekten yazılı kültüre geçen eşsiz bir hazinedir. Oğuz boylarının kahramanlıklarını, aile ilişkilerini, inançlarını ve değerlerini dile getiren bu hikâyeler, yalnızca edebî bir metin değil; Türk milletinin ortak hayat felsefesidir. Bugün Anadolu'dan Azerbaycan'a, Türkmenistan'dan Balkanlara kadar geniş bir coğrafyada Dede Korkut, hâlâ ortak kimliğin sembolü olarak yaşamaktadır.

Destanlar ve Halk Hafızası

Kırgızların *Manas Destanı*, Kazakların *Alpamış'ı*, Nogayların *Edige'si* ve Anadolu'da yaşatılan *Koroğlu Destanı*, Türkçenin kahramanlık, adalet ve özgürlük temalarını taşıyan en güçlü araçlardan biridir. Bu destanlarda kullanılan dil, Türk halklarının tarihlerini silah değil, söz aracılığıyla koruduklarının kanıtıdır. Devletleri yıkılsa bile, bu destanları yaşatan diller, halkların hafızasını diri tutmuştur.

Divan ve Tasavvuf Geleneği

Yunus Emre'nin ilahileri, Hoca Ahmed Yesevi'nin hikmetleri, Mevlânâ'nın¹ ve Fuzûlî'nin eserleri, Türkçenin yalnızca dünyevi meseleleri değil, aşkı, hikmeti ve ilahî sırları dile getirecek bir derinliğe ulaştığını gösterir. Ali Şîr Nevâî ise Çağatay Türkçesiyle Türk edebiyatını zirveye taşımış; Farsçanın hâkim olduğu bir çağda Türkçenin yüksek sanat dili olabileceğini kanıtlamıştır.

Modern Dönem ve Yaşayan Dil

19. ve 20. yüzyıllarda Abay Kunanbayev'in şiirleri, Mahtumkulu'nun öğütleri, İsmail Gaspıralı'nın "dil-de, fikirde, işte birlik" çağrısı ve Cengiz Aytmatov'un

1 Mevlânâ tek başına, Farsça yazmış olmasına rağmen, Türkçenin bir ifade aracı olmasının yanı sıra bir "düşünce yöntemi" olduğunun belgesidir.

romanları, Türkçenin modern çağdaki rolünü belirlemiştir. Aytmatov'un eserlerindeki masalsı anlatım, modern insanın ruhunu Türk halk hikâyelerinin diliyle buluşturmuştur.

Tarih boyunca pek çok Türk topluluğu siyasi bağımsızlığını kaybetmiş, yabancı yönetimlerin egemenliği altında yaşamıştır. Ancak dillerini kaybetmeyenler, tarihlerinden de kopmamışlardır. Çuvaşların, Yakutların, Tatarların, Gagavuzların -her şeye rağmen- hâlâ Türk dünyasının canlı parçaları olarak varlıklarını sürdürmeleri, bunun en çarpıcı örnekleridir. Devletleri, orduları ve sınırları kaybolsa bile, Türkçe onlar için yaşayan bir yurt, görünmez bir vatan olmuştur.

İşte bu nedenle Türkçenin tarihî mirası, yalnızca bir edebiyat veya linguistik mesele değil; aynı zamanda Türk milletinin varlık felsefesidir. Dil, Türk halklarının hem birleştirici hem de yaşatıcı unsurudur.

STRATEJİK BOYUT: ORTAK DİLİN JEOPOLİTİK İŞLEVİ

Türkçe, yalnızca bir kültür dili değil; aynı zamanda jeopolitik bir aktördür. Çünkü Türk dünyasının farklı bölgelerinde yaşayan topluluklar, tarih boyunca ortak dili sayesinde birbirlerini tanımış, ittifak kurmuş ve kültürel bağlarını diri tutmuşlardır. Devletlerin sınırlarını çizen kalemler, imparatorlukları tarihe gömen savaşlar, halkları farklı bayrakların altına dağıtsa da Türkçe aynı kökten gelen sesleri ve hafızaları bir arada tutmuştur. Bu yüzden bugün Türkçe, yalnızca geçmişten kalan bir miras değil; Türk dünyasının siyasi, diplomatik ve ekonomik iş birliğinin stratejik zeminidir.

Bağımsızlık Sonrası Ortak Dil Arayışları

1991'de Sovyetler Birliği dağıldığında, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan bağımsızlıklarını ilan etmeyi başardılar. Bu yeni devletlerin ilk diplomatik ilişkilerini kurdukları ülke

Türkiye oldu. Çünkü Türkiye ile bağ kurmanın en güçlü gerekçesi ortak dil ve kültürdü.

Sovyetler Birliği döneminde Türk lehçeleri bilinçli bir şekilde birbirinden uzaklaştırılmış, ortak bir iletişim dili yerine Rusçanın hâkimiyeti sağlanmıştı. Bağımsızlıkla birlikte yeniden gündeme gelen “ortak alfabe” ve “ortak dil” tartışmaları, Türkçenin stratejik bir bağ kurma aracı olduğunu kanıtladı.

Nitekim Gaspıralı İsmail Bey’in yüzyıl önce söylediği “dilde, fikirde, işte birlik” şiarı, bağımsızlık sonrasında adeta yeniden canlandı.

Bugün Türk devletlerinin ortak zirvelerinde, “ortak dil” meselesi siyasi gündemin merkezinde yer almaktadır. Çünkü ortak bir dil, yalnızca kültürel aidiyet değil, aynı zamanda siyasal dayanışma ve diplomatik iş birliği demektir.

Medya, İletişim ve Ortak Kamusal Alan

Ortak dilin stratejik rolünün en açık örneklerinden birini, iletişim ve medya alanında görmemiz mümkündür. Türkiye’nin öncülüğünde kurulan TRT Avaz, farklı Türk lehçelerinde yayın yaparak Türk dünyasının geniş coğrafyasına seslenmektedir. Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Azerbaycan Türkçeleri ile yayınlar, farklı lehçelerde konuşan halkların birbirini tanımasına imkân vermekte; Türkiye Türkçesi ise bu yayınlarda ortak bir üst dil rolü üstlenmektedir.

Aynı şekilde, internet çağında dijital mecralar da Türkçenin stratejik rolünü artırmıştır. Wikipedia, ortak dijital sözlükler, sosyal medya ağlarında Türkçe içerikler, lehçeler arası bağları kuvvetlendirmektedir. Bugün Kazakistan’daki bir gençle Türkiye’deki bir genç, aynı dijital klavyeyi kullanarak, farklı lehçelerde yazsalar bile bir şekilde anlaşabilmektedir. Bu, -yeterli sayılmayacak olsa da- dilin dijital çağda stratejik bir köprü olduğunun göstergesidir.

Eğitim, Öğrenci Değişimi ve Ortak Zemin

Bağımsızlık sonrası dönemde Türk devletleri arasındaki iş birliğinin en güçlü ayağı eğitim alanında olmuştur. Türkiye'nin başlattığı Büyük Öğrenci Projesi ile binlerce Kazak, Kırgız, Azeri Türkü, Türkmen ve Özbek öğrenci Türkiye'de eğitim gördü ve görmeye devam ediyor. Bu öğrenciler, ülkelerine döndüklerinde Türkçeyi ortak bir diplomasi ve kültür dili olarak taşıdılar.

Ayrıca Türk Üniversiteler Birliği, TÜRKSOY ve TİKA projeleri, Türkçenin uluslararası eğitim dili işlevini güçlendirmiştir. Bugün Bişkek'teki Kırgız-Türk Manas Üniversitesi, Astana'daki Ahmet Yesevi Üniversitesi, Bakü'deki Türk üniversiteleri bu ortak zeminin somut örnekleridir.

Jeopolitik Merkezlerde Dilin Rolü:

Fergana Havzası Örneği

Fergana Havzası, Türk dünyasının tam kalbinde yer alan jeopolitik bir merkezdir. Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında bölünmüş olan bu coğrafyada sık sık sınır sorunları, etnik gerginlikler ve çatışmalar yaşanmaktadır. Bu noktada Türkçenin birleştirici rolü yalnızca kültürel değil, aynı zamanda barış inşası açısından da önemlidir.

Fergana'daki Türk topluluklarının farklı devletler arasında kalmasına rağmen Türkçe sayesinde ortak bir hafızayı koruması, dilin stratejik gücünü ortaya koymaktadır. Türkçe, burada yalnızca “biz kimiz?” sorusunun cevabı değil, aynı zamanda “nasıl birlikte yaşayabiliriz?” sorusunun da anahtarıdır.

Uluslararası ilişkilerde “yumuşak güç”, yani kültür, eğitim, medya ve sanat yoluyla etki kurmak giderek önem kazanmaktadır. Türkçe, bugün Türk dünyasında Türkiye'nin en büyük yumuşak güç aracıdır.

Bir filmde kullanılan Türkçe kelime, bir şarkının ortak melodisi, bir dizideki kültürel motif; Kazakistan'da, Kırgızistan'da, Azerbaycan'da ve Balkanlarda

izlenip anlaşılabilir. Bu sayede Türkçe, yalnızca ortak bir iletişim dili değil, aynı zamanda ortak bir duygu dili haline gelmiştir.

KÜLTÜREL BOYUT: HAFIZA, SANAT VE EDEBİYAT

Dil, bir halkın kültür atlasıdır; onda yalnızca kelimeler değil, inançlar, değerler, hayaller ve hafızalar saklıdır. Türkçe de bu bakımdan Türk dünyasının en büyük kültürel hazinesidir. Destanlardan masallara, atasözlerinden ilahilere, türkülerden modern romanlara kadar uzanan geniş bir yelpazede Türkçe, halkların ortak duygularını dile getirmiştir. Bugün Anadolu'da söylenen bir türkü ile Kazak bozkırındaki bir jır, Kırgızların Manas destanı ile Azerbaycan'daki Dede Korkut boyu arasında hissedilen akrabalık, bu dilin kültürü nasıl birleştirip yaşattığının en somut göstergesidir.

Türkçe yalnızca siyasi ilişkilerde değil, kültürel alanda da Türk dünyasının en güçlü harcıdır. Çünkü kültür dediğimiz şey, büyük ölçüde dilin içine sinmiş birikimdir. Atasözleri, masallar, destanlar, şiirler ve türküler, halkların kimliğini ve hafızasını nesilden nesle taşıyan sözlü ve yazılı mirastır. Bu miras, farklı coğrafyalarda farklı biçimlere bürünse de özünde aynı kalmıştır.

Ortak Destanlar: Tarihi Dille Yaşatmak

- **Dede Korkut Hikâyeleri:** Oğuz boylarının Anadolu'dan Azerbaycan'a, Türkmenistan'dan Balkanlara kadar uzanan ortak hafızasıdır. Bu hikâyelerde aile bağları, kahramanlık, töre ve ahlaki değerler dile getirilir. Dede Korkut'un bilge kimliği, yalnızca bir anlatıcı değil, aynı zamanda bütün Türk dünyasında ortak bir kültürel otoriteyi simgeler.
- **Manas Destanı:** Kırgız halkının hafızasında dev bir yapı taşıdır; ama yalnızca Kırgızların değil,

bütün Türk dünyasının ortak kahramanlık mirasıdır. Manasçılarının yüzyıllar boyunca bu destanı sözlü kültürde yaşatmaları, dilin hafızayı nasıl diri tuttuğunu gösterir.

- **Alpamış, Köroğlu, Edige:** Farklı coğrafyalarda farklı isimlerle yaşatılan bu destanlar, Türk halklarının ortak kahramanlık ideallerini dile getirir. Alpamış'ın aşkı ve yiğitliği, Köroğlu'nun adaletsizliğe karşı mücadelesi, Edige'nin kahramanlıkları aslında aynı kodun farklı varyantlarıdır.

Ortak Atasözleri ve Deyimler: Dilin Ahlak Atlası

Türk dünyasında aynı atasözü farklı lehçelerde yaşar. Bu, yalnızca dilsel bir benzerlik değil, aynı zamanda ortak bir düşünce biçiminin ifadesidir.

- Türkiye: “İyilik eden iyilik bulur.”
- Azerbaycan: “Yaxşılıq eləsən - yaxşılıq görərsən.”
- Kazak: “Jaqsılıq etsen - jaqsılıq körersin.”
- Uygur: “Yaxşılıq qılsang - yaxşılıq tapisang.”

Farklı telaffuzlara rağmen, özde aynı ahlak anlayışı yaşamaktadır. Bu atasözleri, Türkçenin yalnızca birleştirici değil, aynı zamanda yaşatıcı rolünü gösterir: tarih boyunca halkların yaşam biçimini, değer yargılarını ve toplumsal kodlarını korumuştur.

Şiir, Tasavvuf ve Sanatın Ortak Dili

Türk dünyasında tasavvuf ve şiir, dilin kültürel rolünü en güçlü şekilde ortaya koyar.

- **Ahmed Yesevî**'nin *Divân-ı Hikmet*'i, Türkçeyi İslami düşüncenin dili haline getirmiştir. Onun hikmetleri, Orta Asya'dan Anadolu'ya ve oradan Rumeli'ye kadar geniş bir coğrafyada yankılanmış, halkın gönül dünyasını Türkçe üzerinden beslemiştir.
- **Yunus Emre**, ilahilerinde Türkçeyi öylesine berak ve yalın bir şekilde kullanmıştır ki, onun dili

yalnızca Anadolu'ya değil, tüm Türk halklarına hitap eden bir ortak duygu dili haline gelmiştir.

- **Ali Şîr Nevâî**, Türkçenin yüksek bir edebî dil olduğunu ispat etmiş; Farsçanın hâkimiyetine rağmen Çağatay Türkçesiyle dünya çapında eserler vermiştir.
- **Mahtumkulu Firâkî**, Türkmen edebiyatında birliği ve kardeşliği dile getirmiştir.
- **Abay Kunanbayev**, Kazak halkının manevi dirilişinde şiiriyle dilin nasıl bir “yaşatma aracı” olduğunu göstermiştir.

Bugün de **Cengiz Aytmatov**, eserlerinde masalları, destanları, halk dilini romanlarına taşıyarak Türkçenin çağdaş edebiyatta birleştirici gücünü kanıtlamıştır.

Müzik, Türküler ve Şarkılar: Söziin Melodiye Dönüşmesi

Türk dünyasında dil, yalnızca yazıda ve sözde değil, aynı zamanda müzikte de birleştirici rol oynar. Anadolu'da söylenen bir türkü, Kırgız bozkırlarında farklı ezgiyle duyulur ama özü aynıdır.

- “Yârim İstanbul'u mesken mi tuttun?” türküsü Anadolu'da söylenirken, Azerbaycan'da benzer bir ağıt formunda, Kazaklarda ise “jır” şeklinde yaşar.
- Kopuzdan dombıraya, bağlamadan kılkobuza uzanan müzik kültürü, sözlü hafızayı dil üzerinden yaşatır.

Türküler, dilin melodik hafızasıdır; ortak acıları, sevinçleri ve umutları taşır.

Dilin Hafızayı Diriltici Rolü

Dil, yalnızca kültürel ürünleri üretmekle kalmaz; aynı zamanda geçmişi bugüne taşıyan en güçlü araçtır. Bu yüzden tarih boyunca devletlerini kaybeden pek çok Türk topluluğu, dillerini korudukları için kimlikle-

rini de koruyabilmiştir. Bu açıdan Türkçe; kültürü, tarihi, inancı, kahramanlıkları, ahlakı ve hafızayı taşıyarak milletin sürekliliğini sağlamıştır.

GÜNÜMÜZDE ORTAK DİLİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER VE FIRSATLAR

Türkçe tarih boyunca Türk dünyasının birleştirici ve yaşatıcı gücü olmuştur; ancak günümüzde bu potansiyelin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi, bazı engellerin aşılmasına ve yeni imkânların değerlendirilmesine bağlıdır. Çünkü Türk dünyasının son asırda başına gelenler, gündüzün başına gelseydi geceye döndürdü. Bunların yanı sıra dilin kültürel bir bağ olarak güçlü kalmasına rağmen, siyasi, sosyolojik ve teknolojik alanlarda çözülmesi gereken sorunlar vardır. Buna karşılık, küreselleşmenin ve dijital çağın sunduğu fırsatlar, Türkçenin yeniden bir medeniyet dili olarak yükselebilmesi için benzersiz imkânlar sunmaktadır.

Türk dünyasında alfabe farklılıkları, en temel engellerden biridir.

- **Latin:** Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan (geçiş sürecinde).
- **Kiril:** Kazakistan (2025 sonuna kadar Latin'e geçiş planı), Kırgızistan, Tataristan, Başkurdistan.
- **Arap:** Doğu Türkistan'daki Uygurlar.

Bu çeşitlilik, ortak eğitim materyallerinin hazırlanmasını, bilimsel yayınların paylaşılmasını ve ortak medya dilini zorlaştırmaktadır. Sovyet döneminde uygulanan bilinçli “ayrıştırma siyaseti”nin kalıntısı olan bu durum, bugün hâlâ iletişim önünde ciddi bir engeldir.

Ancak yine de Kazakistan'ın Latin alfabesine geçiş kararı, bu farklılığın giderilmesi yolunda kritik bir adımdır. Eğer bu süreç diğer cumhuriyetlerde de yaygınlaşırsa, ortak alfabe Türk dünyasının kültürel entegrasyonunu hızlandıracaktır.

Ancak yine de Kazakistan'ın Latin alfabesine geçiş kararı, bu farklılığın giderilmesi yolunda kritik bir adımdır. Eğer bu süreç diğer cumhuriyetlerde de yaygınlaşırsa, ortak alfabe Türk dünyasının kültürel entegrasyonunu hızlandıracaktır.

Lehçe Çeşitliliği ve Karşılıklı Anlaşılabilirlik

Türk dilleri, aynı kökten beslenmelerine rağmen yüz-yıllar içinde farklı gruplara ayrılmıştır: Oğuz, Kıpçak, Karluk, Sibiry, Çuvaş... Türkiye Türkçesi ile Yakutça arasındaki mesafe, kimi zaman Türkçe-Farsça arasındaki mesafe kadar geniştir. Bu durum, özellikle sözlü iletişimde “ortak dil” inşasını zorlaştırmaktadır.

Ancak yine de kültürel ürünlerin dolaşımı bu mesafeyi hızla kapatabilecektir. Türkiye’den yayılan diziler, filmler, müzikler ve medya içerikleri sayesinde genç kuşaklar Türkiye Türkçesini anlamaya başlamış; bu lehçeler arasında bir tür ortak üst dil oluşmuştur.

Siyasi Sınırlar ve Jeopolitik Çekişmeler

Türk dünyasının her devleti farklı jeopolitik konumlara sahiptir:

- Kazakistan ve Kırgızistan, Rusya’nın etkisi altında Kiril alfabesini korumaktadır.
- Uygur bölgesinde Çin’in ağır baskısı, yalnızca alfabe değil, dilin kendisinin varlığını tehdit etmektedir.
- Balkanlardaki Gagavuzlar ve Kırım Tatarları, Avrupa ve Rusya arasında kültürel denge kurmaya çalışmaktadır.

Bu farklı siyasal yönelimler, ortak dil projelerini geciktirmektedir.

Bu noktada Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY, TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü gibi kurumlar, siyasal farklılıkları aşarak dil üzerinden kültürel diplomasi yürütmektedir. Bu, ortak dilin jeopolitik engellere rağmen güçlenmesini sağlamaktadır.

Sosyoekonomik Farklılıklar

Türk dünyasındaki ülkeler arasında ekonomik gelişmişlik açısından büyük farklar vardır. Türkiye, Azer-

Türkiye’den yayılan diziler, filmler, müzikler ve medya içerikleri sayesinde genç kuşaklar Türkiye Türkçesini anlamaya başlamış; bu lehçeler arasında bir tür ortak üst dil oluşmuştur.

/

Bu noktada Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY, TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü gibi kurumlar, siyasal farklılıkları aşarak dil üzerinden kültürel diplomasi yürütmektedir. Bu, ortak dilin jeopolitik engellere rağmen güçlenmesini sağlamaktadır.

baycan ve Kazakistan görece daha güçlü ekonomik yapıya sahipken, Kırgızistan ve Türkmenistan daha sınırlı imkânlarla sahiptir. Bu farklılık, ortak dil projelerine ayrılacak kaynakları da etkilemektedir.

Ortak kültür ve eğitim projeleri için ekonomik yükü paylaşan kurumlar (ör. TDT, TİKA, Türk Üniversiteler Birliği) dil alanında ortak yatırımların yapılmasını mümkün kılmaktadır.

Dijital Çağın İmkânları

Dijitalleşme, Türkçe için büyük bir fırsattır.

- Ortak klavye standartları (Q, F, Türk dilleri için ek harfler).
- Çevrim içi sözlükler ve çeviri programları.
- Wikipedia ve dijital ansiklopediler.
- Sosyal medya ağları ve genç kuşakların yoğun iletişimi.

Bugün Kazakistan'daki bir genç ile Türkiye'deki bir genç, farklı lehçeler konuşsalar da aynı platformlarda buluşmakta; kısa sürede birbirlerinin kelime dünyasını öğrenebilmektedir.

Eğitim ve Kültürel Diplomasi

Dil birliğinin en somut zemini, eğitimidir. Bu çerçevedeki kurumlar, Türkçenin sadece ulusal değil, uluslararası bir eğitim ve kültür dili olabileceğini kanıtlamaktadır.

Türkçenin bugün karşı karşıya olduğu engeller -alfabe farklılıkları, lehçe çeşitliliği, siyasal baskılar ve sosyoekonomik eşitsizlikler- elbette küçümsenemez. Ancak dijital çağın sunduğu yeni imkânlar, kültürel diplomasının açtığı yollar ve ortak eğitim projeleri, bu engelleri aşabilecek güçtedir.

Bugün Türk dünyasında ortak dil meselesi, yalnızca bir kültür tartışması değil; stratejik bir gelecek inşası

Bugün Kazakistan'daki bir genç ile Türkiye'deki bir genç, farklı lehçeler konuşsalar da aynı platformlarda buluşmakta; kısa sürede birbirlerinin kelime dünyasını öğrenebilmektedir.

Bugün Türk dünyasında ortak dil meselesi, yalnızca bir kültür tartışması değil; stratejik bir gelecek inşası meselesidir. Çünkü dili birleştirmek, aynı zamanda hafızayı, kimliği ve geleceği birleştirmektir. Türkçenin birleştirici ve yaşatıcı rolü, 21. yüzyılda hem tarihî mirası korumak hem de ortak bir medeniyet vizyonu kurmak için en büyük imkândır.

meselesidir. Çünkü dili birleştirmek, aynı zamanda hafızayı, kimliği ve geleceği birleştirmektir. Türkçenin birleştirici ve yaşatıcı rolü, 21. yüzyılda hem tarihî mirası korumak hem de ortak bir medeniyet vizyonu kurmak için en büyük imkândır.

SONUÇ: STRATEJİK VE KÜLTÜREL BİR KÖPRÜ

Türkçe, bugünkü Türk dünyasında iki temel işleve sahiptir:

- 1. Birleştirici işlev:** Türk devletleri arasındaki diplomasi, medya, eğitim ve kültürel iş birliğinin anahtarıdır.
- 2. Yaşatıcı işlev:** Tarihini yalnızca diliyle koruyan halkların en büyük sığınağı, asırlar boyunca varlığını sürdüren kimlik deposudur.

Tarih boyunca birçok Türk topluluğu, devletlerini kaybetmiş, sınırları değişmiş, kimi zaman başka kültürlerin baskısı altında kalmıştır. Ancak diliyle varlığını sürdüren her halk, tarihini de beraberinde geleceğe taşımıştır. Devletler yıkılmış, imparatorluklar tarihe karışmış, siyasi coğrafyalar sürekli değişmiş; fakat dilini koruyan halklar tarihinden kopmamıştır.

Bugün Türkçenin stratejik rolü, yalnızca siyaset ya da diplomasiyle sınırlı değildir. Türkçe, ortak pazarların, medya ağlarının, eğitim projelerinin ve dijital platformların merkezindedir. TRT Avaz'ın farklı lehçelerde yaptığı yayınlar, Türk Üniversiteler Birliği'nin eğitim faaliyetleri, TÜRKSOY'un kültürel projeleri, hepsi Türkçenin birleştirici gücünün güncel tezahürleridir. Aynı şekilde, sosyal medya ve dijitalleşme, Türkçenin genç kuşaklarda yeniden ortak bir kimlik dili haline gelmesini sağlamaktadır.

Kültürel açıdan ise Türkçe, hâlâ ortak hafızanın en güçlü taşıyıcısıdır. Dede Korkut'un bilge sesi, Manas'ın yiğitliği, Yunus Emre'nin ilahileri, Nevâî'nin yüksek sanat dili, Aytmatov'un çağdaş romanları,

hepsi Türk dünyasının farklı coğrafyalarında aynı duyguyu dile getirir. Farklı alfabeler, lehçeler, siyasal yönelimler olsa da özde aynı kültürel kod Türkçenin içinde yaşamaktadır.

Bugün geldiğimiz noktada şunu açıkça söylemek mümkündür: Türkçe yalnızca geçmişin dili değil; geleceğin de ortak medeniyet dili olma potansiyeline sahiptir. Ortak alfabe çalışmaları, dijital platformlar ve kültürel diplomasiyle desteklendiğinde, Türkçe, Türk dünyasının siyasal ve kültürel bütünleşmesini sağlayacak en güçlü araç olacaktır.

Peyami Safa, “*Dilini kaybeden millet her şeyini kaybetmiş demektir*” diyor. Buradan hareketle diyebiliriz ki bu söz, yalnızca bir hatırlatma değil; aynı zamanda bir çağrıdır. Dilini kaybeden millet, tarihini de kaybeder; dilini yaşatan millet ise geleceğini inşa eder. Bu nedenle Türkçe, yalnızca bir dil değil; ortak bir yurt, ortak bir kader, ortak bir vatandır. Onu korumak, geliştirmek ve gelecek kuşaklara taşımak, Türk dünyasının en büyük stratejik ve kültürel görevidir.

Kültürel açıdan ise Türkçe, hâlâ ortak hafızanın en güçlü taşıyıcısıdır. Dede Korkut’un bilge sesi, Manas’ın yiğitliği, Yunus Emre’nin ilahileri, Nevâî’nin yüksek sanat dili, Aytmatov’un çağdaş romanları, hepsi Türk dünyasının farklı coğrafyalarında aynı duyguyu dile getirir. Farklı alfabeler, lehçeler, siyasal yönelimler olsa da özde aynı kültürel kod Türkçenin içinde yaşamaktadır.

“Dünya dilleri arasında Türk dili kadar
geniş bir alana yayılmış başka bir dil yoktur.”

Wilhelm Radloff

BALKANLARDA TÜRKÇE

“Türkçe, Balkan coğrafyasının ana dilidir.”

Balkan coğrafyası, tarih boyunca çok katmanlı medeniyetlerin karşılaşma, çatışma ve kaynaşma mekânı olmuştur. Antik çağlardan Bizans’a, Osmanlı’dan modern ulus-devletlere uzanan bu geniş sahada farklı halklar, farklı inançlar ve farklı diller yan yana yaşamıştır. Ancak bu çeşitlilik içerisinde Türklerin varlığı, özellikle Osmanlı döneminden itibaren Balkanların kültürel dokusuna damgasını vurmuştur. Osmanlı idaresiyle birlikte Türkçe yalnızca devletin ve yönetimin dili değil; aynı zamanda ilim, edebiyat, ticaret, gündelik hayat ve yanı sıra dinî hayatın da dili haline gelmiştir. Balkanlarda dört asır boyunca Türkçe, ortak bir kültür taşıyıcısı ve toplumsal hafızanın anahtarı olmuştur.

Cumhuriyet sonrasında Osmanlı’nın çekilişiyle birlikte Balkanlarda yaşayan Türk toplulukları birdenbire yeni ulus-devletlerin sınırları içinde azınlık haline gelmişlerdir. Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya (daha sonra Kosova, Makedonya, Bosna gibi devletlere bölünecek), Romanya ve Arnavutluk’ta yaşayan Türkler için yeni bir dönem başlamış; dil, artık yalnızca bir iletişim aracı değil, kimliğin ve varlığın en temel korunağı olmuştur. Çünkü Balkan Türkleri bizzat yaşayarak çok iyi görmüştür ki, dillerini koruyabildikleri sürece kimliklerini de koruyabileceklerdir.

Bu gerçek, Balkan Türklerinin bütün mücadelelerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Zaman zaman isim değiştirme kampanyaları, eğitimde Türkçe yasağı, Türkçe yayınların kapatılması, Türk okullarının azaltılması gibi baskılarla karşı karşıya kalmışlardır. Fakat buna rağmen Türkçe, Balkan Türkleri için “zel alan dili”, evin, mahallenin, caminin, bayramların dili olmaya devam etmiştir. Böylelikle Türkçe yalnızca konuşulan bir dil değil, kimliği muhafaza eden bir varlık alanı olarak işlev görmüştür. Yok edilmeye karşı bir direniş modeline dönüşmüştür.

BALKANLARDA TÜRKÇE VE OSMANLI MİRASI

Balkanlarda Türkçenin izlerini anlamak için önce Osmanlı dönemine bakmak gerekir. Osmanlı, Rumeli’ye geçişiyle birlikte yalnızca askerî ve idarî düzenini taşımamış, aynı zamanda dilini, kültürünü ve edebiyatını da bölgeye taşımıştır. Ancak bunu emperyalist bir sömürge yöntemiyle yapmamıştır. İstanbül Türkçesi, devlet dili olmasının yanında kültürel prestij dili haline gelmiş; divan edebiyatı eserleri, halk hikâyeleri, dini metinler Balkanlarda dolaşıma girmiştir.

Türkçe, camilerde hutbelerin dili, medreselerde ilim dili, kad sicillerinde hukuk dili olarak kullanılmıştır. Balkan şehirlerinin (Selanik, şkp, Sofya, Manastır, Girit, Mostar) kadim defterleri incelendiğinde Türkçenin devlet hafızasındaki belirleyici rolü açıkça görülmektedir. Böylece Türkçe yalnızca bir dil değil, aynı zamanda düzenin ve adaletin ifade aracı olmuştur.

Bu kültürel zemin, Balkan Türkleri için kalıcı bir miras bırakmıştır. Osmanlı çekildikten sonra bile Türkçe, insanların bilinçaltında adalet, düzen, aidiyet ve kimlik ile özdeşleşmiş; Balkan Türkleri Türkçeyi bıraktıkları anda Osmanlı’dan kalma bütün bir medeniyet hafızasını da kaybedeceklerini sezmışlerdir.

BALKAN TÜRKLERİNDE KİMLİĞİN DİLİ

Bulgaristan Türkleri

Balkanlarda en kalabalık Türk nüfusuna sahip ülkelerden biridir. Osmanlı'dan sonra Bulgar milliyetçiliği, Türkçeye karşı en sert asimilasyon politikalarını geliştirmiştir. Özellikle 1980'lerde uygulanan "soya dönüş kampanyası" sırasında Türklerin isimleri zorla değiştirilmiş, Türkçe konuşmaları yasaklanmış, Türkçe yayın organları kapatılmıştır. Fakat bütün bu baskılara rağmen Türkler evlerinde, köylerinde ve ibadet mekânlarında Türkçeyi yaşamaya devam etmişlerdir. Çocuklarına Türkçe ninni söyleyen, masal anlatan, bayramlaşmada Türkçe dualar okuyan aileler sayesinde Türkçe kimliğin taşıyıcısı olmuştur.

Yunanistan (Batı Trakya) Türkleri

Lozan Antlaşması'yla azınlık hakları güvence altına alınmış olsa da pratikte çeşitli kısıtlamalar yaşanmıştır. Buna rağmen Batı Trakya Türkleri, camilerde mevlid okumaya, köy düğünlerinde türküler söylemeye, okullarda sınırlı da olsa Türkçe eğitim vermeye devam etmişlerdir. Böylece Türkçe hem dinin dili hem de "biz" olma bilincinin en temel dayanağı olmuştur.

Kosova ve Makedonya Türkleri

Çok dilli yapısıyla bilinen Kosova ve Makedonya'da Türkçe, Türk topluluklarını bir arada tutan dayanışma dili olmuştur. Osmanlı sonrası dönemde Arnavutça ve Makedonca baskın hale gelse de Türkçe eğitim veren okulların varlığı, Türk tiyatroları ve Türk basını, Türkçeyi ve dolayısıyla Türk kimliğini koruyan bir alan yaratmıştır. Bugün bile Kosova'da Türkçe yayın yapan televizyon ve gazeteler, Türk kimliğinin yaşatılmasında kilit rol oynamaktadır.

Romanya (Dobruca)

Köstence ve Mecidiye çevresinde yaşayan Türkler ve Tatarlar arasında Türkçe hâlâ gündelik hayatın dilidir. Türkçe dersleri, dernekler ve gazeteler sayesinde dil canlılığını korumaktadır.

Bosna-Hersek

Bosna'da halk Boşnakça konuşsa da Osmanlı'dan miras kalan Türkçe ilahiler, tasavvuf musikisi ve tekkeldeki dualar hâlâ yaşamaktadır.

Karadağ

Ulcinj gibi şehirlerde Osmanlı'dan kalma camilerde Türkçe dualar duyulabilir. Sayıca az da olsa Türkçe hâlâ aile içinde korunmaktadır.

Arnavutluk

Bektâşi tekkelerinde Türkçe nefesler ve ilahiler hâlen söylenmektedir. Bu miras, Türkçenin tasavvufi bir dil olarak yaşamaya devam ettiğini göstermektedir.

Sırbistan (Sancak)

Boşnak nüfusun içinde Türkçe kelimeler gündelik dilde varlığını sürdürmektedir. Ayrıca dini literatürde Osmanlı Türkçesi'nin izleri hâlâ hissedilmektedir.

Bu tablo gösteriyor ki, Türkçe yalnızca Bulgaristan, Yunanistan ve Kosova/Makedonya ile sınırlı değildir; Romanya'dan Bosna'ya, Arnavutluk'tan Sırbistan'a kadar bütün Balkanlarda Türkçe ya doğrudan konuşulan bir dil ya da kültürel hafızanın dili olarak yaşamaktadır.

TÜRKÇE VE KÜLTÜREL MİRAS

Masallar, türküler, bilmeceler, maniler ve ninniler Balkan Türklerinin kuşaktan kuşağa aktardığı bir "kültürel genetik kod" olmuştur. Bayramlarda

söylenen türküler, düğünlerde okunan maniler, cenazelerde edilen dualar hep Türkçe ile icra edilmiştir.

Mevlid geleneği bunun en çarpıcı örneğidir: Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necat*'ı Balkanlarda asırlarca okunmuş, Türkçenin hem iman dili hem de kimlik dili olarak kalmasını sağlamıştır.

Türkçe, Balkan Türkleri için baskılara karşı direnişin dili olmuştur. Dilin kaybı, kimliğin kaybı ile özdeş görülmüş; bu yüzden Türkçeyi yaşatmak bir varlık mücadelesi olarak görülmüştür.

Göç eden Balkan Türkleri de Türkiye'de kendi ağız özelliklerini koruyarak Türkçeyi sürdürmüşlerdir. Böylece dil, göç edenler ve kalanlar arasında ortak bir bağ işlevi görmüştür.

Balkan Türk ağızları, Türkçenin bu coğrafyadaki zenginliğini ve çeşitliliğini göstermektedir. Kosova, Bulgaristan ve Yunanistan'da yapılan ağız araştırmaları, pek çok eski Türkçe unsurun hâlâ yaşadığını ortaya koymaktadır. Bu ağızlar, adeta bir kültürel arşiv işlevi görmektedir.

Balkan coğrafyasında yaşanan bütün zorluklara rağmen Türkçe, kimliğin koruyucusu olmuştur. Çünkü Balkan Türkleri bilmiştir ki, dillerini kaybettikleri an kimliklerini de kaybedeceklerdir.

Bugün Balkanlarda Türkçenin geleceği, eğitim imkânlarının güçlendirilmesine, kültürel mirasın belgelenmesine ve genç kuşakların kendi dillerine sahip çıkmasına bağlıdır. Ancak tarih bize şunu göstermiştir: Türkçe, Türklüğün ulaştığı her yerde bir varlık alanıdır ve bu varlık alanı, dünyaya adalet ve hoşgörü taşıyan bir medeniyetin de devamlılığıdır.

TÜRKÇENİN MİLLİ KİMLİĞİ KORUYUCU GÜCÜ

Balkan Türkleri açısından bu kültürel bağın adı Türkçedir. Osmanlı'nın asırlar süren hâkimiyetinden sonra Balkanlarda Müslüman-Türk kimliği, en güçlü şekilde Türkçe üzerinden korunmuştur. Çünkü Balkan Türkleri için din, sadece camide kılınan namaz ya da oruç ibadeti değildir; aynı zamanda doğumda söylenen ninni, düğünde söylenen türkü, kandilde okunan mevlid, Ramazan'da edilen dua demektir.

“Türkçe Olmadan iman eksik kalır.”

İnsan topluluklarının hafızasında dil, yalnızca gündelik iletişimin işlevsel aracı değildir; aynı zamanda metafizik olanla, görünmeyenle, manevi dünyayla kurulan bağın da en güçlü aracıdır. Bir toplumun hangi dille dua ettiği, hangi dille peygamberini andığı, hangi dille kutsal günlerini idrak ettiği, aslında o toplumun kimliğinin en derin katmanlarını açığa çıkarır. Gündelik dilin, din dili haline getirilmesi, iki sinin harmanlanması dünya üzerinde çok az milletin başarabildiği bir seviyedir.

Dua edilen dil, inananların kalbine en doğrudan ulaşan dildir. Bu nedenle dinî hayat ile dil arasında kopmaz bir bağ vardır: dil olmadan iman bir anlamda eksik kalır, iman olmadan da dilin kimlik koruyucu işlevi zayıflar.

Balkan Türkleri açısından bu kültürel bağın adı Türkçedir. Osmanlı'nın asırlar süren hâkimiyetinden sonra Balkanlarda Müslüman-Türk kimliği, en güçlü şekilde Türkçe üzerinden korunmuştur. Çünkü Balkan Türkleri için din, sadece camide kılınan namaz ya da oruç ibadeti değildir; aynı zamanda doğumda söylenen ninni, düğünde söylenen türkü, kandilde okunan mevlid, Ramazan'da edilen dua demektir. Ve bütün bu pratikler Türkçe ile icra edildiği için iman, kimlikle iç içe geçmiştir.

Bu hakikati en canlı şekilde birkaç örnek ortaya koyar:

Batı Trakya'da bir cenazeye katıldığınızda, imamın Türkçe mevlid beyitleri de okuduğunu duyarsınız. Halk hem gözyaşları içinde hem dini vecibesini yerine getirir hem de Türkçenin koruyucu sesinde kimliğini bulur.

Kosova'da kandil gecelerinde camilerde Türkçe ilahiler okunur. Gençler ve yaşlılar aynı dili paylaşarak peygamber sevgisini Türkçe mısralarla dile getirir.

Bulgaristan'da 1980'lerde Türkçe yasaklandığında bile, aileler evlerinde gizlice mevlid okumuş, çocuklarına Türkçe dua öğretmiştir. Böylece dil hem iman hem de direnişin dili haline gelmiştir.

Balkan Türkleri bu tecrübelerle şu hakikati yaşayarak öğrenmişlerdir: Dillerini korumak, imanlarını korumaktır; imanlarını korumak ise kimliklerini korumaktır. Dil kaybolduğunda sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda dua dili, mevlid dili, bayram dili, yani kimliğin manevi derinliği de kaybolacaktır.

KÜLTÜREL ŞİFRE: MEVLİD-İ ŞERİF

Balkan Türkleri arasında dinî hayatın en güçlü sütunlarından biri hiç kuşkusuz mevlid geleneğidir. 15. yüzyılın başlarında Bursa'da Süleyman Çelebi tarafından kaleme alınan *Vesiletü'n-Necât*, yalnızca bir edebî eser değil, aynı zamanda imanla kimliği birbirine bağlayan bir kültürel şifre haline gelmiştir. Bu eser, geniş halk kitleleri için peygamber sevgisini en saf, en anlaşılır ve en içten biçimde dile getirmiştir. Süleyman Çelebi'nin beyitleri, sade ve halkın diline uygun bir Türkçe ile kaleme alınmış; imanla dili birbirine kenetlemiş, dini duyguyu herkesin anlayabileceği bir kıvamda halka ulaştırmıştır.

Vesiletü'n-Necat, yazıldığı andan itibaren yalnızca Anadolu'da değil, Osmanlı hâkimiyetindeki geniş coğrafyada yayılmış, Balkanlar bu yayılmanın en

Batı Trakya'da
bir cenazeye
katıldığınızda, imamın
Türkçe mevlid beyitleri
de okuduğunu
duyarsınız. Halk hem
gözyaşları içinde
hem dini vecibesini
yerine getirir hem de
Türkçenin koruyucu
sesinde kimliğini
bulur.

/

Balkan Türkleri
arasında dinî
hayatın en güçlü
sütunlarından biri
hiç kuşkusuz mevlid
geleneğidir. 15.
yüzyılın başlarında
Bursa'da Süleyman
Çelebi tarafından
kaleme alınan
Vesiletü'n-Necât,
yalnızca bir edebî
eser değil, aynı
zamanda imanla
kimliği birbirine
bağlayan bir kültürel
şifre haline gelmiştir.

güçlü sahalarından biri olmuştur. Osmanlı'nın Rumeli'ye geçişinden sonra inşa edilen camilerde, tek-kelerde, köy odalarında, düğünlerde ve cenazelerde mevlid okumak sadece bir dini merasim değil, aynı zamanda topluluğun kendi kimliğini duyurmasının bir yolu haline gelmiştir.

Balkanlarda mevlid, birkaç farklı katmanda işlev görmüştür:

Dinî Katman: Halk, ibadetlerde Arapça metinleri anlamasa da mevlid sayesinde peygamberin hayatını, mucizelerini ve yüceliğini kendi ana dilinde öğrenmiştir. Bu, imanı içselleştirmenin en güçlü yolu olmuştur.

Edebî Katman: Süleyman Çelebi'nin eserinin beyitleri, Türkçenin güzelliğini ve musiki yönünü Balkan köylerinde bile duyurmuş, dilin estetik kudretiyle dini duygular kaynaşmıştır.

Sosyal Katman: Mevlid merasimleri, toplulukların bir araya geldiği, sevinç ve hüznü paylaştığı sosyal törenler olmuştur. Bir düğünde okunan mevlid, yeni bir hayatın başlangıcına bereket katarken; bir cenazede okunan mevlid, ölümü imanla anlamlandırmıştır.

Kimlik Katmanı: Türkçe mevlid, Osmanlı sonrası dönemde Balkan Türkleri için bir kimlik sembolüne dönüşmüştür. Çünkü mevlid, yalnızca dini bir ritüel değil, "biz Türk'üz, biz Müslümanız" mesajının toplu halde dile getirildiği bir araç olmuştur.

Nitekim *Vesiletü'n-Necat*, Balkanlara Osmanlı'nın ilk yüzyıllarında taşınmış, kısa sürede Üsküp'ten Selanik'e, Gümölcine'den Varna'ya, Köstence'den Prizren'e kadar uzanan sahada kökleşmiştir. Osmanlı sonrasında da bu gelenek varlığını sürdürmüştür. Bugün hâlen Üsküp'ün camilerinde, Batı Trakya köylerinde, Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinde ya da Romanya Dobruca'sında düzenlenen mevlid merasimlerinde Süleyman Çelebi'nin beyitleri Türkçe olarak okunmaktadır.

Türkçe mevlid,
Osmanlı sonrası
dönemde Balkan
Türkleri için bir
kimlik sembolüne
dönüşmüştür. Çünkü
mevlid, yalnızca
dini bir ritüel değil,
"biz Türk'üz, biz
Müslümanız"
mesajının toplu halde
dile getirildiği bir araç
olmuştur.

Mevlîd'in bu geniş kabul görmesi, sadece dini bir bağlının değil, aynı zamanda bir kültürel dayanıklılığın göstergesidir. Çünkü Balkan Türkleri için mevlîd, yalnızca peygamber sevgisini dile getirmek değil, aynı zamanda kendi dillerini korumanın da bir yoludur. Arapça ibadet metinlerinin yanında Türkçe mevlîd okunması, kimliğin silinmemesi için atılan en bilinçli adımlardan biridir.

MEVLİD OKUMA ÇEŞİTLERİ

Düğün Mevlidleri

Balkan Türkleri arasında düğün törenlerinin en vazgeçilmez unsurlarından biri mevlîd okumaktır. Gelin evine ya da düğün evine davet edilen hoca, Süleyman Çelebi'nin beyitlerini tilavet eder. Bu uygulama özellikle Kosova ve Makedonya'da hâlâ çok canlıdır. Mevlîd, düğünü dünyevi bir eğlence olmaktan çıkarır, dini bir bereket ve topluluk duasına dönüştürür. Düğünlerde mevlîd okumanın amacı, evliliğe "rahmet" katmak, yeni kurulan yuvayı imanla bereketlendirmektir.

Cenaze Mevlidleri

Batı Trakya'da ve Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinde cenazelerde mevlîd okumak, ölenin ardından yapılan dini törenlerin ayrılmaz parçasıdır. İmam önce klasik dini duaları okur, ardından Süleyman Çelebi'nin Türkçe beyitlerinden seçilen bölümleri tilavet eder. Böylece hem ibadet yerine getirilir hem de cemaatin anlayabileceği bir dilde ölümün manası aktarılır. Bu, dilin yalnızca yaşayanlara değil, ölüme ve ahiret inancına da eşlik eden bir yol olduğunu gösterir.

Kandil Mevlidleri

Kandiller, Balkan coğrafyasında halkın en yoğun katılım gösterdiği dini günlerdir. Kosova'da, Üsküp'te ve Gümölcine'de kandil gecelerinde camiler tıklım

tıklım dolar. Vaazın ardından hep birlikte Türkçe mevlid okunur. Çocuklar ve gençler kandil şekerleriyle birlikte mevlidi dinler, mısraları ezberler. Böylece mevlid hem dini bilgi aktarımı hem de nesiller arası kültürel aktarım işlevi görür.

Doğum ve Sünnet Mevlidleri

Romanya Dobruca'sı ve Batı Trakya köylerinde yeni doğan bebeğin kırkı çıktığında aile bir mevlid düzenler. Bu, bebeğin hayatının Türkçe dualarla başlaması demektir. Aynı şekilde sünnet düğünlerinde de mevlid okutmak âdettendir. Çocuğun erkeklığe adım atması, peygamber sevgisiyle birlikte Türkçenin de kalbine işlenmesi anlamına gelir.

Kadın Mevlidleri

Balkanların birçok bölgesinde kadınlar kendi aralarında mevlid okuma geleneğini sürdürmüştür. Bulgaristan'da Türkçe yasaklandığı 1980'lerde kadınlar evlerde toplanır, hocaların yerine yaşlı kadınlar kendi bildikleri beyitleri okur, ardından dualar edilir. Çocuklar bu toplantılara şahit olur, böylece Türkçe gizli bir eğitim işlevi görürdü. Bu uygulama, kadınların dil ve dini kimliğin korunmasında oynadığı kritik rolü ortaya koyar.

Bir Direniş Biçimi Olarak Mevlid

Türkçenin yasaklandığı dönemlerde mevlid, yalnızca bir dini tören değil, aynı zamanda bir direniş eylemi haline gelmiştir. Bulgaristan'da 1984-89 arasındaki "soya dönüş" kampanyası sırasında devlet, Türkçe konuşmayı ve yayın yapmayı yasaklamıştı. Buna rağmen köylerde geceleri evlerde gizlice toplanılır, mevlid okunurdu. Işıklar kısılır, kapılar sıkıca kapatılır, ama Türkçe beyitler fısıltıyla bile olsa söylenirdi. Bu fısıltı hem iman hem de kimlik adına yükselen en güçlü haykırıştı.

Bütün bu pratikler gösteriyor ki, Balkanlarda mevlid geleneği yalnızca bir ibadet formu değil, aynı zamanda bir toplumsal hafıza mekânıdır. Düğünden cenezeye, kandilden sünnete, kadın toplantılarından gizli ev meclislerine kadar her bağlamda mevlid, Türkçenin koruyucu gücünü ortaya koymuştur.

Mevlid, iman ile kimliği birbirine kenetlemiş; Türkçeyi sadece günlük hayatın değil, aynı zamanda dini hayatın vazgeçilmez dili haline getirmiştir. Bu yüzden Balkan Türkleri için mevlid, “Türkçe olmadan iman eksik kalır” düşüncesinin en canlı kanıtıdır.

Bulgaristan’ın Razgrad bölgesinde yapılan derlemlerde, kadınların kendi aralarında düzenlediği “ev mevlidleri”ne dair kayıtlar vardır. Bu toplantılarda beyitlerin kısaltılmış biçimleri okunur; çocuklar ve genç kızlar bu toplantılarda dili ve dini birlikte öğrenir. Çünkü bu ikisi -Türkçe özelinde- ayrılmaz bir parçadır.

Kosova Prizren’de araştırmacılar, düğünlerde mevlidin hâlâ toplu icra edildiğini gözlemlemiştir. Burada mevlid, hem dini tören hem de “Türkçenin hâlâ yaşadığını gösteren bir kimlik işareti”dir.

Batı Trakya’da, özellikle Gümülcine köylerinde ceneze merasimlerinde Türkçe mevlid beyitlerinin halk arasında yüksek sesle tekrarlandığı kaydedilmiştir. Bu tekrar, cemaatin mevlidi sadece dinlemediğini, aynı zamanda içselleştirdiğini gösterir.

Bu araştırmaların hepsi aynı noktada birleşir: Mevlid, Balkan Türkleri için sadece bir dini metin değil, Türkçenin kimlik ve iman dili olarak korunmasının en güçlü aracıdır. Akademik çalışmalar, sahada ki gözlemler ve halk anlatıları bir araya geldiğinde, Balkan coğrafyasında mevlid geleneğinin, dilin varlık alanı olma misyonunu en açık biçimde gösterdiği anlaşılır.

MÜSLÜMAN TÜRKÇE

TÜRKÇENİN KORUYUCU MEKÂNLARI: TEKKELER

Balkanlarda tasavvufi hayat, Türkçenin iman dili olarak korunmasında en belirleyici alanlardan biridir. Osmanlı'nın Rumeli'ye geçişinden itibaren tarikatlar, yalnızca İslam'ın yayılmasında değil, aynı zamanda Türkçenin Balkanlarda kökleşmesinde de çok büyük rol oynamıştır. Zira Osmanlı'nın fetihleri askerî bir varlık oluşturmuş olsa da bu varlığın kalıcı hale gelmesi tarikatlar aracılığıyla mümkün olmuştur. Dervişler, fetihlerle birlikte Balkanlara girmiş, köy köy, kasaba kasaba dolaşarak tekkeler kurmuş ve bu tekkelerde halka hem dini öğütleri hem de Türkçe sözlü mirası aktarmışlardır. Bu açıdan İslam, Balkanları Türkçe hırkasıyla zenginleştirmiştir.

Tekkeler, yalnızca dinî eğitim ve manevi disiplin mekânları değil, aynı zamanda toplulukların gündelik hayatını şekillendiren merkezlerdi. Bir Bektâşî tekkesi ya da Halvetî zaviyesi, köy halkı için hem dini sohbetlerin yapıldığı hem ortak yemeklerin yenildiği hem de ilahilerin söylendiği bir buluşma alanıydı. Bu buluşmaların dili ise çoğunlukla Türkçe idi.

Tekkelerde kullanılan dil, yalnızca bilgi aktarmakla sınırlı değildi; musikî, şiir ve ritüel aracılığıyla gönüllere işliyordu. Bir Halvetî tekkesinde topluca söylenen Türkçe ilahi, cemaatin iman coşkusunu doruğa çıkarırken; bir Bektâşî nefesi, dini öğretiyi günlük hayatın diliyle birleştiriyordu. Böylece Türkçe, Balkan

halkları için yalnızca bir ana dil değil, aynı zamanda kutsal olanın sesi, iman coşkusunun melodisi, topluluğun birlik dili haline geldi.

Balkan coğrafyasında tekkeler, aynı zamanda sözlü kültürün aktarıldığı hafıza mekânlarıydı. Masallar, menkıbeler, velayetnameler, derviş hikâyeleri hep Türkçe olarak anlatıldı. Bu anlatılar hem dini öğretiyi hem de etnik-kültürel kimliği aynı anda besledi. Köy çocukları, tekkelerde anlatılan menkıbelerle hem İslam büyüklüğünü tanıdı hem de Türkçenin ahenkli dünyasına girdi.

Kısacası, tasavvufi hayat Balkanlarda Türkçenin iman dili olarak kökleşmesini sağladı. Dervişler ve şeyhler, yalnızca İslam'ın ahlakını değil, Türkçenin ruhunu da Balkan köylerine taşıdı. Bu yüzden tekkeler, Balkan Türkleri için hem imanın mekânı hem de dilin kalesi olarak varlıklarını sürdürdüler.

Osmanlı hâkimiyetinin Balkanlarda bıraktığı en köklü izlerden biri, hiç kuşkusuz Türkçenin dinî hayatın dili haline gelmesidir. Arapça, Kur'an-ı Kerim'in ve namazın dili olarak ibadetin merkezinde yerini muhafaza ederken; halkın imanını kavrayabileceği, anlayabileceği ve içselleştirebileceği bütün sözlü ve yazılı metinler Türkçe üzerinden dile getirilmiştir. Bu durum, Balkan coğrafyasında dinî hayat ile ana dil arasındaki güçlü bağın kurulmasına imkân vermiştir.

Camilerde Türkçenin Rolü

Osmanlı'nın Balkanlardaki en önemli kurumsal yapısı camiler olmuştur. Bu camilerde hutbeler çoğu kez Arapça başlar, ardından Türkçe vaazlarla halka açıklanırdı. Halkın büyük bir kısmı Arapçayı bilmediği için, imamların Türkçe konuşması dini bilincin kökleşmesi açısından elzemdi. Nitekim 16. yüzyıl Üsküp sicillerinde, “cemaatin anlayacağı lisan ile vaaz olunması”na dair kayıtlar bulunur. Bu, Türkçenin sadece bir tercih değil, dinin doğru anlaşılması için bir zorunluluk haline geldiğini gösterir.

Medreselerde Eğitim Dili Olarak Türkçe

Medreselerde temel kaynaklar Arapça idi; ancak ders halkalarında talebelere açıklamalar çoğu kez Türkçe yapıldı. Müderris, Arapça metinleri okur, ardından Türkçe şerh ederdi. Bu sayede ilim, anlaşılır ve içselleştirilebilir bir hal alırdı. 17. yüzyılda Manastır ve Sofya medreselerinde okutulan ders kitaplarının kenar notlarında Türkçe açıklamalara rastlanması, bu uygulamanın yaygınlığını ortaya koyar.

Tekkelerde Türkçe İlahi ve Nefesler

Tarikat hayatı, Balkanlarda Türkçenin dinî hayattaki en coşkulu alanını oluşturmuştur. Bektâşî, Halvetî, Rufâî ve Nakşibendî tekkelerinde Türkçe ilahiler, nefesler ve kasideler icra edilmiştir. Bu ilahilerde kullanılan dil, halkın gündelik konuşma Türkçesine yakın olduğundan, topluluk iman heyecanını kendi diliyle yaşamıştır. Kosova'daki Halvetî tekkelerinde kaydedilen 18. yüzyıl nefesleri, İstanbul'daki örneklerle neredeyse birebir örtüşür. Bu da gösteriyor ki, Türkçe sadece Osmanlı başkentinde değil, Balkanların köylerinde de iman coşkusunun diliydi.

Vakfiyeler ve Arşiv Belgelerinde Türkçe

Osmanlı arşivlerinde bulunan vakfiyeler, Balkanlarda Türkçenin yalnızca sözlü değil, yazılı dinî hayatın da dili olduğunu gösterir. 16. ve 17. yüzyıla ait vakfiye metinlerinde, özellikle vakıf şartlarının halka duyurulması için Türkçe kısımlar yer alır. Örneğin Sofya'daki bir cami vakfiyesinde, "imam her cuma halkın anlayacağı dille nasihat ede" kaydı vardır. Bu tür belgeler, Türkçenin dini hayatın kurumsal işleyişinde de meşruiyet kazandığını kanıtlar.

Türkçenin Dinî Musikiye Katkısı

Camilerdeki ilahi geleneği, tekkelerdeki zikirler ve ramazan gecelerindeki mukabeleler Türkçe musikiyle

zenginleşmiştir. Türkçe ilahiler, Balkan musikisinin ritimleriyle birleşerek halkın iman duygusunu estetik bir deneyime dönüştürmüştür. Örneğin Üsküp'te bestelenmiş bazı ilahiler, Türkçe güfteleriyle hâlen icra edilmektedir. Bu durum, Türkçenin sadece didaktik bir araç değil, aynı zamanda duyguyu ve coşkuyu taşıyan bir iman dili olduğunu gösterir.

Bütün bu örnekler, Osmanlı'nın Balkanlarda bıraktığı mirasın yalnızca bir siyasi ve idarî düzen olmadığını, aynı zamanda iman ile dilin birleştiği bir kültürel zemin olduğunu ortaya koyar. Türkçe, Balkan coğrafyasında dini hayatı yalnızca anlaşılır kılmamış; aynı zamanda yaşanılır, duyulur ve hissedilir hale getirmiştir. Bu nedenle Balkan Türkleri için dinî hayatın dili, yüzyıllar boyunca Türkçe olmuştur.

TASAVVUF ÇEVRELERİNDE TÜRKÇE

Balkanlarda tasavvufî hayat, Türkçenin iman dili olarak korunmasında en belirleyici alanlardan biridir. Osmanlı'nın Rumeli'ye geçişinden itibaren tarikatlar hem İslam'ın yayılmasında hem de Türkçenin Balkanlarda kökleşmesinde büyük rol oynamıştır. Çünkü tekkeler, yalnızca dinî eğitim ve manevi disiplin mekânları değil, aynı zamanda dilin, musikinin ve sözlü kültürün aktarıldığı merkezler olmuştur.

Bektâşîlik ve Türkçe Nefesler

Bektâşî tarikatı, özellikle Arnavutluk, Makedonya ve Kosova'da geniş bir etki sahasına sahip olmuştur. Bektâşî tekkelerinde icra edilen nefesler ve deyişler çoğunlukla Türkçedir. Arnavutluk'taki Kruya ve Elbasan tekkelerinde hâlen Türkçe nefeslerin söyleniyor olması, Osmanlı'dan günümüze uzanan bu geleniğin devamlılığını kanıtlar.

Bektâşî nefeslerinin dili, halkın konuştuğu Türkçeye yakındır. Bu yüzden tekkelerde söylenen her nefes, yalnızca bir tasavvufî öğretinin aktarımı değil, aynı

zamanda dilin kuşaktan kuşağa taşınmasının bir aracıdır. Balkan köylerinde yaşayan yaşlıların hâlen Türkçe nefeslerden dizeler hatırlaması, bu aktarımın canlılığını gösterir.

Halvetî ve Rufâî Zikirlerinde Türkçe

Kosova, Makedonya ve Bosna’da yaygın olan Halvetîlik ve Rufâîlik, toplu zikir meclisleriyle bilinir. Bu zikirlerde Arapça duaların yanı sıra Türkçe ilahiler de söylenirdi. Özellikle Üsküp ve Prizren tekkelerinde kaydedilen 18. ve 19. yüzyıl zikirlerinde, Türkçe ilahilerin cemaatin iman coşkusu artırdığı aktarılır. Halkın kendi dilinde söylediği “Allah Allah” nidalarıyla karışık Türkçe ilahiler, dini deneyimi bireysel olmaktan çıkıp kolektif bir kimlik ifadesine dönüştürmüştür.

Nakşibendî Sohbetlerinde Türkçe

Nakşibendî tarikatı, Balkanların pek çok bölgesinde güçlü bir geleneğe sahiptir. Nakşî şeyhleri, Arapça ve Farsça klasiklerden ders verirken bunları çoğu kez Türkçe açıklamıştır. Çünkü amaç, sadece metni okumak değil, halkın kalbine hitap edecek bir dil kullanmaktır. Bu uygulama sayesinde, medrese eğitiminden uzak halk dahi kendi diliyle dini öğrenmiştir. Kosova’da bazı Nakşî tekkelerinde hâlen sohbetlerin Türkçe yapılması, bu geleneğin günümüzde de sürdüğünü gösterir.

Tasavvufî Musiki ve Türkçe

Balkanlarda tasavvuf musikisi, dilin imanla birleştiği en estetik alanlardan biridir. Mevlevî ayinlerinde ve diğer tarikat zikirlerinde kullanılan besteler, çoğunlukla Türkçe güftelerle söylenmiştir. Saraybosna’daki bazı Mevlevîhanelerde, 19. yüzyıldan kalma defterlerde Türkçe ilahi sözleri bulunur. Bu, Türkçenin yalnızca sözlü değil, aynı zamanda musikî aracılığıyla da dini hayatın içine işlendiğini gösterir.

Tekkeler: Dilin Hafıza Mekânları

Balkan tekkeleri, Türkçenin koruyucu mekânlarıdır. Tekkeler daha çok halkın imanını kendi dilinde yaşadığı alanlar olmuştur. Köylerde kurulan küçük zaviye ve dergâhlar, Türkçenin din dili olarak günlük hayata nüfuz etmesini sağlamıştır.

Sözelimi, Kosova'nın Prizren şehrindeki Halvetî tekkesi, 20. yüzyılın başına kadar Türkçe ilahilerin merkezlerinden biri olmuştur.

Arnavutluk'taki Harabati Baba Tekkesi (Kalkandelen), Bektâşî nefesleriyle Türkçenin tasavvufi hayatın dili olduğunu göstermiştir.

Bosna'daki Saraybosna Mevlevîhanesi, Türkçe güftelele yapılan ayinleriyle bilinir.

Yasaklar Döneminde Tekkelerde Türkçe

20. yüzyılda, özellikle Yugoslavya ve Bulgaristan'daki baskı dönemlerinde tekkeler, Türkçenin gizli korunakları olmuştur. Resmî kurumlarda Türkçe yasaklanırken, tekkelerde fısıltıyla söylenen bir nefes, halkın kimliğini diri tutmuştur. Bu, Türkçenin yalnızca iman dili değil, aynı zamanda direniş dili olduğunun bir başka kanıtıdır.

Tasavvufi çevrelerde Türkçe, yalnızca bir iletişim aracı olmaktan çok öteye geçmiş, imanın, musikînin, coşkunun ve kimliğin dili olmuştur. Tekkeler ve tarikatlar, Balkan Türkleri için dini anlamının ve yaşamının merkezleri olduğu kadar, Türkçenin de koruyucu kaleleri haline gelmiştir.

Bugün Balkanlarda hâlen Türkçe nefeslerin, ilahilerin ve sohbetlerin yaşaması, bu geleneğin kesintisiz devamlılığını gösterir. Tasavvufî çevreler aracılığıyla Türkçe, Balkan Türklerinin hem imanını hem kimliğini yüzyıllar boyunca ayakta tutmuş, “dil kaybolursa iman da eksilir” hakikatini canlı bir biçimde kanıtlamıştır.

EK

TEKKELERDE VE DERGÂHLARDA TÜRKÇE

Harabati Baba Tekkesi (Kalkandelen, Makedonya)

Balkanların en meşhur Bektâşi merkezlerinden biri olan Harabati Baba Tekkesi, 16. yüzyılda kurulmuş ve asırlar boyunca bölgedeki Müslümanların manevi hayatına yön vermiştir. Burada icra edilen ayinlerde Türkçe nefesler, dualar ve deyişler okunurdu. Bugün dahi bu tekkede yapılan törenlerde Türkçe ilahilerin söylenmesi, dilin canlılığını göstermektedir.

Saraybosna Mevlevihânesi (Bosna-Hersek)

Osmanlı döneminde Saraybosna, Mevlevîliğin Balkanlardaki önemli merkezlerinden biriydi. Buradaki Mevlevîhane’de yapılan ayinlerde yalnızca Arapça gazeller değil, Türkçe ilahiler ve Mevlevî besteleri de icra edilirdi. Saraybosna arşivlerinde bulunan 19. yüzyıl Mevlevî defterlerinde, Türkçe güfteli ilahiler kayıtlıdır. Bu durum, Türkçenin tasavvuf musikisinin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve Bosna halkının iman coşkusunu kendi diliyle yaşadığını kanıtlar.

Prizren Halvetî Tekkesi (Kosova)

Prizren, tarih boyunca Halvetîliğin güçlü olduğu bir şehir olmuştur. Buradaki Halvetî tekkelerinde yapılan toplu zikirlerde Türkçe ilahiler söylenir, dualar cemaatin anlayacağı bir dille yapılırdı. 20. yüzyılın ortalarında dahi Halvetî ayinlerine katılan araştırmacılar, Türkçe ilahilerin halk tarafından yüksek sesle

tekrarlandığını kaydetmiştir. Bu tekrar, sadece dini coşkunun değil, Türkçenin kuşaktan kuşağa aktarımının da bir göstergesidir.

Elbasan ve Kruya Tekkeleri (Arnavutluk)

Arnavutluk, Bektâşî tarikatının en güçlü olduğu Balkan ülkelerinden biridir. Elbasan ve Kruya'daki tekkelerde düzenlenen cemlerde Türkçe nefeslerin hâlen söylendiği kaydedilmiştir. Özellikle Hacı Bektâş-ı Velî'ye atfedilen Türkçe deyişler, Arnavut halkı tarafından da benimsenmiş, böylece Türkçe yalnızca bir etnik grubun değil, tüm tarikat çevresinin iman dili haline gelmiştir.

Üsküp Rufâî Tekkesi (Kuzey Makedonya)

Üsküp'te Rufâî tekkelerinde yapılan "zıkr-i cehrî" ayinlerinde, Arapça duaların yanı sıra Türkçe ilahiler de icra edilirdi. "Allah deyip zikreden gönüller" gibi basit ama etkili mısralar, cemaatin iman heyecanını yükseltirdi. Üsküp'te kaydedilen bazı Rufâî ilahileri, melodik yapısıyla Türk halk musikisiyle iç içe geçmiştir.

Bu örnekler de göstermektedir ki, Balkanlardaki tasavvuf merkezleri yalnızca dini disiplinin değil, aynı zamanda Türkçenin korunmasının da kaleleridir. Harabati Baba Tekkesi'nde söylenen nefesler, Saraybosna Mevlevihânesi'nde icra edilen ilahiler, Prizren Halvetî tekkesindeki Türkçe dualar, Elbasan'daki Bektâşî nefesleri ve Üsküp Rufâî ilahileri... Hepsi Türkçenin Balkan coğrafyasında iman dili olarak varlığını sürdürdüğünü kanıtlar.

Bu mekânlarda Türkçe, sadece bir dil değil, imanın melodisi, coşkunun ritmi ve kimliğin mührü olmuştur. Tekkeler sayesinde Balkan Türkleri, dillerini koruyarak imanlarını; imanlarını koruyarak kimliklerini, kimliklerini koruyarak da varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Bu mekânlarda Türkçe, sadece bir dil değil, imanın melodisi, coşkunun ritmi ve kimliğin mührü olmuştur. Tekkeler sayesinde Balkan Türkleri, dillerini koruyarak imanlarını; imanlarını koruyarak kimliklerini, kimliklerini koruyarak da varlıklarını sürdürmüşlerdir.

BÖLÜM 2

KÜLTÜREL SÜREKLİLİK VE ORTAK HAFIZA

A.
TÜRKÇEYİ YAŞATAN
HER ŞEY

“Türk edebiyatı tarihine, Türkçenin gelişme
macerası olmadan bakılamaz; çünkü bu dil,
milletin ruhunu kurmuştur.”

Fuad Köprülü

TEK BİR TÜRK DÜNYASI MASALI

“Aynı masalla uyuyanlar, aynı dünyaya uyanır.”

Türk dünyası, Adriyatik kıyılarından Yakut steplerine, Sibirya bozkırlarından Hindistan içlerine kadar uzanan engin bir coğrafyanın adıdır. Bu geniş sahada yaşayan toplumların dilleri, lehçeleri, inançları ve yaşama biçimleri, geçirdikleri uzun tarihi serüvenin ardından birbirinden farklılaşmış olabilir. Ancak bütün bu farklılıkların ardında derin bir ortak kök bulunur. O kök, dili ‘ana dili’ yapan ve konuşanlarına aynı rüyayı gördüren, konuşanlarını aynı annenin çocukları olan ‘kardeşler’ kılan asıl simyadır. O kökün en berrak tezahürlerinden biri de hiç şüphesiz masallardır.

Masal tanımını iyi yapmamız ve masal fikrinin anlamlarını iyi teşrih etmemiz gerekir. Masal, yalnızca çocuklar için üretilmiş eğlendirici bir edebi tür değildir. Masal; toplumsal hafızanın, yüksek değerlerin, muhkem inançların ve aynı uykuda görülen rüyaların nesilden nesle aktarıldığı bir kültürel genetik koddur. Halkbilimcilerin tanımları da bu noktada birleşir: Masal hem hayal mahsulüdür hem de toplumun ahlaki, estetik ve kültürel değerlerini taşır. Bu nedenle masallar, dil, kültür ve edebiyatın en eski ve en kalıcı halkalarından biridir.

Bugün Anadolu’da söylenen bir masalla Kazak bozkırında, Kırım’da, Başkurt sahasında ya da Uygur

Anadolu'da anlatılan
bir masaldaki
kahraman tipi ile
Kazak bozkırında
dinlenen bir
hikâyedeki
kahramanın aynı
özellikleri taşıması
tesadüf değildir.
Keloğlan'ın
Anadolu'da fakir ama
akıllı bir çocuk olarak
devleri alt etmesiyle,
Kazak sahasında
Tazşa Bala'nın aynı
zekâyla güçlülere
yenmesi aynı kültürel
kodun ifadesidir.

diyarında anlatılan bir masalı yan yana koyduğumuzda şaşırtıcı benzerliklerle karşılaşırız. Aynı kahraman tipleri, aynı giriş kalıpları, benzer hayvan sembolleri ve aynı dersler... Farklı coğrafyalarda yaşayan toplulukların aslında tek bir masalı farklı varyantlarla yaşattığını görürüz. Bu aynı atadan alınan aynı masalın anlatıldığının en açık ispatıdır.

Ortak kültürel kod dediğimiz şey, işte tam burada devreye girer. Anadolu'da anlatılan bir masaldaki kahraman tipi ile Kazak bozkırında dinlenen bir hikâyedeki kahramanın aynı özellikleri taşıması tesadüf değildir. Keloğlan'ın Anadolu'da fakir ama akıllı bir çocuk olarak devleri alt etmesiyle, Kazak sahasında Tazşa Bala'nın aynı zekâyla güçlülere yenmesi aynı kültürel kodun ifadesidir. Kırım Tatar sahasında üvey annenin kötülüğü ile Anadolu'daki zalim üvey annenin birebir örtüşmesi, halkların aynı adalet anlayışını paylaşmasındandır. Uygur masallarındaki peri kızları ile Türkmen nağıllarındaki olağanüstü yardımcı tipler, aynı hayal dünyasının ürünüdür.

Bu kodlar yalnızca kahraman tiplerinde değil, masalın dilinde ve yapısında da gizlidir. Anadolu'da masal "Bir varmış, bir yokmuş" diye başlarken, Azerbaycan'da "Biri var idi, biri yok idi", Kırgızlarda "Börü bar eken, börü joq eken" diye başlar. Bütün bu başlangıç formelleri, masalın dinleyeni gerçek dünyadan koparıp "masal zamanı"na taşıması açısından aynı işlevi görür. Bitiriş cümleleri de ortaktır: gökten düşen üç elma kimi zaman anlatıcıya, kimi zaman dinleyene, kimi zaman da bu masalı yaşatana armağan edilir. Bu, yalnızca edebî bir kalıp değil; kuşaklar boyunca yinelenen ortak bir ritüeldir.

Masallar, bu yönüyle hem bir dil hazinesi hem bir kültür atlası hem de bir ortak bilinç deposudur. Onlarda kullanılan atasözleri, deyimler, dualar ve beddualar, Türk dünyasının farklı bölgelerinde aynı düşünce biçiminin nasıl sürdüğünü gösterir. Masallarda iyinin

daima kazanması, kötünün mutlaka cezalandırılması, yardımlaşmanın yüceltilmesi, bireysel çıkarın toplum yararı karşısında küçülmesi gibi dersler, ortak kültürel kodların en önemli parçalarıdır.

Aynı şekilde, Özbeklerin Alpamış destanındaki kahramanlık öğeleri ile Kırgızların *Manas* destanında, hatta Anadolu'daki Dede Korkut boylarında karşılaştığımız motifler birbirini tamamlar. Tüm bu ortaklıklar, binlerce kilometreyle ayrılmış toplulukların aslında tek bir kültürel hafızayı paylaştığını ispat eder.

Kısacası, masallar yalnızca sözlü kültürün ürünü değil, Türk dünyasının bütününe birbirine bağlayan görünmez bir ağıdır. Onlar, tarihin farklı dönemlerinde ayrılmış toplulukların yeniden birbirini tanıyabileceği bir ortak dildir. Bu yüzden masalları incelemek, aslında Türk dünyasının derinlerde yaşayan ortak genetik kodlarını okumaktır.

MASALLARIN ORTAK DİLİ: AYNI SÖZLE BAŞLARIZ

Türk dünyası masalları, hangi coğrafyada söylenirse söylensin, belli başlı kalıplarla başlar ve biter. Bu kalıplar, ortak hafızanın sürekliliğini gösteren dilsel işaretlerdir. Türk dünyasının farklı bölgelerinde anlatılan masallar, yalnızca içerikleriyle değil, anlatıya giriş ve çıkışta kullanılan kalıplarıyla da ortak bir mirasa işaret eder. Masalların başında söylenen formeller, dinleyiciyi gündelik hayatın gerçekliğinden çekip “masal zamanı”na taşıırken; bitiş cümleleri de anlatıyı bir tür ritüel havasında tamamlar. Bu sözler, masalı evrensel kılarken aynı zamanda kuşaktan kuşağa aktarılan ortak hafızanın dilsel mühürleri olarak işlev görür. Birbirinden uzaklaştırılmaya çalışılan Türk dünyası halkları, özellikle modern zamanlarda neredeyse Türk değil Özbek, Türk değil Azeri gibi kalıplarla birbirinden koparılmaya çalışılsa da bu sözlü gelenek anlatıları Türkçe konuşan halklar üzerindeki bu siyasal ve sosyal mühendislik projelerini tek darbede yok etmektedir.

Masallarda iyunin daima kazanması, kötünün mutlaka cezalandırılması, yardımlaşmanın yüceltilmesi, bireysel çıkarın toplum yararı karşısında küçülmesi gibi dersler, ortak kültürel kodların en önemli parçalarıdır.

/

Kısacası, masallar yalnızca sözlü kültürün ürünü değil, Türk dünyasının bütününe birbirine bağlayan görünmez bir ağıdır. Onlar, tarihin farklı dönemlerinde ayrılmış toplulukların yeniden birbirini tanıyabileceği bir ortak dildir. Bu yüzden masalları incelemek, aslında Türk dünyasının derinlerde yaşayan ortak genetik kodlarını okumaktır.

Başlangıç Formelleri:

- **Anadolu:** “Bir varmış, bir yokmuş, evvel zaman içinde, kalbur saman içinde...”
- **Azerbaycan:** “Biri var idi, biri yox idi, Allahın qulu çox idi.”
- **Kırgız:** “Börü bar eken, börü joq eken...” (Var imiş, yok imiş...)
- **Türkmen:** “Bar eken, yok eken, bir padişah var eken...”
- **Kazak:** “Erte-erterde, eski-erterde, bay men şeşe bar eken...” (Çok eski zamanlarda bir bey ve hanım varmış.)
- **Özbek:** “Bor ekan, yo‘q ekan, qadim zamonda bir podşoh bor ekan.”
- **Uygur:** “Bir bar eken, bir yoq eken, ötken zamanda...”
- **Tatar:** “Borlarnıñ borında, yoqlarnıñ yoğında...”
- **Başkurt:** “Borzoq bor zamanda, yoqzoq yoq zamanda...”
- **Nogay:** “Bar eken, yok eken, Alladan başka kimse yok eken.”
- **Karakalpak:** “Bor eken, yoq eken, eski zamanda bir patşa bor eken.”
- **Karaçay-Balkar:** “Bar eken, çoq eken, Alladan başka tuq eken.”
- **Gagavuz:** “Bir varmış, bir yokmuş, Tanrı’nın dünyasında...”

Bitiş Formelleri:

- **Anadolu:** “Onlar ermiş muradına, biz çıkalım ke-revetine.”
- **Azerbaycan:** “Göydən üç alma düşdü: biri deyənə, biri dinləyənə, biri də bu nağılı sevənə.”
- **Kazak:** “Söz tügendı, biz de tügendık.”
- **Kırgız:** “Masal tügödü, bizge da tayak keldi.”
- **Türkmen:** “Masal tamam boldı, meniñ sözüüm bitdi.”

- **Uygur:** “Üç alma asmandin tüşti, biri deygenge, biri anglaganğa, biri bu nağılni yaşıtkenge.”
- **Tatar:** “Şul belän äkiät tāmamlana, alma öçkä bülenä.”
- **Başkurt:** “Äkiät tāmam, äle küñel şatlıqta.”

Bu formeller, masalın yalnız bir anlatı değil, bir gelenek olduğunu ve farklı coğrafyalarda da aynı hafızayı sürdürdüğünü kanıtlar. Masalın başında ve sonunda yinelenen bu kalıp sözler, yalnızca hikâyenin süsü değil, kuşaktan kuşağa aktarılan bir kültürel ritüeldir. Dinleyiciyi gündelik zamanın dışına çıkarıp “masal âlemi”ne davet eder, ardından yeniden gerçek hayata döndürür.

Bu yönüyle formeller, masalın bir bireysel anlatı değil, toplumun hafızasında kökleşmiş ortak bir geleceğin parçası olduğunu gösterir. Anadolu’dan Orta Asya’ya, Kırım’dan Uygur diyarına kadar farklı coğrafyalarda aynı işlevi yerine getirmeleri, Türk dünyasının müşterek bilinç kodlarının en canlı kanıtıdır.

ORTAK MOTİFLER VE KAHRAMAN TİPLERİ

Türk dünyası masallarının en dikkat çekici yönlerinden biri, farklı coğrafyalarda farklı adlarla anılsa da aynı işlevi gören kahraman tiplerine sahip olmasıdır. Bu tipler, aslında halkın hayat karşısındaki tavırlarını, değerlerini ve özlemlerini simgesel düzeyde dile getirir. Her coğrafya kendi diline ve yaşam biçimine uygun biçimde bu kahramanları adlandırır, fakat tipin özü değişmez.

1. Fakir ama Zeki Kahraman: Keloğlan ve Benzerleri

- **Anadolu:** Keloğlan, başındaki saçsızlık ve yoksul haliyle küçümşenen ama zekâsı sayesinde devleri, padişahları, kurnaz köseleri alt eden kahramandır.
- **Azerbaycan:** *Keçel* aynı işlevi görür. Bazen akılla, bazen hazırcevaplığıyla padişahın kızını kazanır.

- **Kazaklar:** *Tazşa Bala* (Küçük Çocuk) olarak bilinir; dış görünüşte güçsüzdür ama akıyla engelleri aşar.
- **Türkmenler:** *Kelce Batır* adıyla çıkar karşımıza; “batır” (yiğit) sıfatı, halkın kahramanlığı zekâyla birleştirdiğini gösterir.
- **Özbekler:** Benzer tipler *Topal Boloğon* (Çolak Çocuk) ya da *Cholpon Bola* gibi adlarla görülür.
- **Tatar ve Başkurtlar:** Zeki ama küçük çocuk tipleri, çoğu zaman *Şüräle* gibi olağanüstü varlıklara karşı akıyla zafer kazanır.

Bu tip, halkın kendi kaderini yansıtır: Yoksul, dışarıdan güçsüz görünür ama zekâsıyla ayakta kalır. Bu, Türk dünyasının ortak “halk kahramanı” modelidir.

2. Kurnaz ve Kötücül Tip: Köse

- **Anadolu:** Köse, çoğu zaman sahneye kötücül niyetlerle çıkar; Keloğlan’ın karşısında yenilen taraf olur.
- **Kazak-Kırgız:** Benzer tipler *Şal* (yaşlı adam) ya da *Şumanak* gibi kurnaz figürlerdir.
- **Nogay-Karakalpak:** Köse’ye denk gelen, toplum içinde fitne çıkaran tipler vardır.

Köse, toplumun “hilekâr”dan, “kötü niyetli”den duyduğu korkunun simgesidir. Ama masalın adalet anlayışında o daima kaybedendir.

3. Aile İçi Kötülük: Üvey Ana

- **Anadolu:** Üvey ana, kıskanç ve zalim figürdür. Çocuğu kıtlığa sürer ya da ölüme terk eder.
- **Azerbaycan:** *Ögey ana* olarak bilinir, aynı kötülükle sahneye çıkar.
- **Kırım Tatarları ve Ahıskalılar:** Benzer şekilde üvey annenin kıskançlığı ve zalimliği anlatılır.
- **Uygurlar:** Masallarda *ögey ana* motifi yine temel çatışma kaynağıdır.

Bu tip, aile içi adaletsizliğin, sevgisizliğin sembolüdür. Ortak bir toplumsal tecrübeyi, çocukların korunmasındaki hassasiyeti yansıtmalarının yanı sıra kadına, anneye olan önemin de altını çizer.

4. *İyiliğin ve Cesaretin Simgesi: En Küçük Oğul / Şehzade*

- **Anadolu:** Küçük oğlan ya da en küçük kardeş, çoğu zaman beceriksiz görülür ama sonunda asıl başarıyı elde eder.
- **Kazaklar:** *Kenje bala* (en küçük oğul) masallarının vazgeçilmez kahramanıdır.
- **Kırgızlar:** *Kençe uul* aynı işlevi taşır.
- **Türkmenler:** Küçük oğul, ailenin kahramanı olur.

Bu tip, “büyüklerden umudu kesme, küçükten bekle” anlayışını simgeler. Halk, en küçüğe umut bağlamış, masallarda ona zaferi bahsetmiştir.

5. *Olağanüstü Yardımcılar*

Masalların olmazsa olmaz unsurları, olağanüstü yardımcı tiplerdir:

- **Anadolu:** Ak sakallı derviş, Hızır, iyilik yapan yaşlı kadın.
- **Azerbaycan:** Peri kızları, akıllı ihtiyarlar.
- **Kazak-Kırgız:** Ak boz at, gökten inen kartal, yaşlı aksakal.
- **Türkmen:** Bazen bir koyun ya da kuş, kahramana yol gösterir.
- **Uygurlar:** Olağanüstü güçlere sahip yardımcı ihtiyarlar.

Bu tipler, halkın inanç dünyasındaki “koruyucu güçler”in masallara yansımalarıdır.

BİRER FELSEFE METNİ OLARAK MASALLAR

Türk dünyasında masal tiplerinin en dikkat çekici örneklerinden biri zincirleme masallardır. Bu masallarda olay örgüsü bir karakterin başına gelen küçük

bir hadise ile başlar; ardından kahraman birine başvurur, o kişi bir şart koşar ve bu şartı yerine getirmek için başka birine gidilir. Her yeni kişi başka bir talep öne sürer, zincir büyüyerek devam eder. Sonunda en baştaki sorunun çözümü sağlanır ve masal kapanır.

Zincirleme masalların evrenselliği, onların yalnızca hayal ürünü değil, aynı zamanda düşünme biçimini ve sebep-sonuç mantığını aktaran bir anlatı modeli olduğunu gösterir. Her toplum bu zinciri kendi hayvanlarıyla, kendi kahramanlarıyla, kendi çevresine uygun unsurlarla kurar; ama mantık aynıdır.

Örnekler

- **Anadolu:** En meşhur zincirleme masallardan biri de “Ayağına Diken Batan Serçe”dir. Serçe ayağındaki dikenin çıkarmak için bakkala gider; bakkal fırına, fırın değirmene yönlendirir. Herkes başka bir şart koşar. Zincir böylece uzar, sonunda bütün talepler tamamlanır ve serçe kurtulur.
- **Kumuklar:** “Tilkinin Masalı” da “Ayağına Diken Batan Serçe” ile benzer yapıdadır. Bu kez kahraman tilkidir, ama başına gelen küçük bir dert zincirleme olaylara yol açar.
- **Kazaklar:** “Baqırğan Quş” masalında bir kuşun yaşadığı sıkıntı zincirleme biçimde çözülür. Kuş birine gider, o başka birine yollar, süreç devam eder.
- **Özbekler:** “It bilan Mushuk” (“Köpek ile Kedi”) masalında iki hayvan arasındaki anlaşmazlık zincirleme şekilde büyüyerek çözülür.
- **Nogaylar:** “Çoban ve Serçe” masalı da Anadolu’daki “Serçecik” masalına çok benzer; çobanın serçeyle yaşadığı küçük olay zincirleme mantığa dayanır.
- **Kırgızlar:** “Çüyrek Taş” masalında küçük bir taşın sebep olduğu zincirleme olaylar vardır.
- **Uygurlar:** “Qizil Gül” masalında kahraman, kızıl gülü almak için peş peşe isteklerle karşılaşır.

Ortak Mantık ve İşlev

- Zincirleme masalların mantığı “bir şey başka bir şeyin sebebidir” ilkesine dayanır. Bu yapı, çocuklara sebep-sonuç ilişkisini öğretir.
- Anlatı ritmik ve tekrarlıdır; dinleyicinin ilgisini canlı tutar.
- Her yeni halka, toplumun günlük yaşamındaki unsurları (ekmek, değirmen, hayvanlar, su, ateş) masala katar.
- Zincirin sonunda çözüme ulaşmak, dinleyiciye “her şey birbiriyle bağlıdır” fikrini verir.

Kültürel Anlam

Bu masallar, Türk dünyasının farklı coğrafyalarında anlatılsa da aynı mantık üzerine kuruludur. Bu durum, halkların ortak düşünme biçimini ve eğitici geleneklerini gösterir. Anadolu’daki serçe ile Kazak bozkırındaki kuş aynı işlevi görür; Nogay çobanıyla Özbek kedisi-köpeği aynı zincirin halkasıdır. Masalın ayrıntıları değişse de yapı ve mesaj aynıdır: Küçük bir olay büyüyerek toplumsal bir zincire dönüşür, sonunda adalet sağlanır ve düzen yeniden kurulur.

MASAL-DESTAN-EFSANE SÜREKLİLİĞİ

Masallar, destanlardan ayrı düşünülmez; hatta çoğu zaman destanların çekirdeğini oluşturur. Türk dünyasında sözlü edebiyat ürünleri arasında keskin sınırlar yoktur. Masaldaki olağanüstü doğum, mucizevi yardımcı, devlerle mücadele gibi motifler, destanların da en güçlü yapı taşlarıdır. Aynı şekilde efsaneler, kutsal veya yarı-tarihsel bir arka planla masalın dünyasına yaklaşır.

- **Dede Korkut (Anadolu-Azerbaycan):** Tepegöz boyu, bunun en çarpıcı örneğidir. Basat’ın Tepegöz’le mücadelesi, Türk sahasında masal diliyle yoğrulmuştur. Olağanüstü yaratık, kahramanın

zekâsı ve cesaretiyle alt edilir. Bu sahne masalın olağanüstü varlıklarla mücadele temasını destan formuna taşır.

- **Manas (Kırgız):** Dünyanın en uzun destanı olan Manas'ta kahramanın mucizevi doğumu, olağanüstü güçlerce desteklenmesi, hayvanlarla kurduğu ilişkiler tamamen masalsı unsurlardır. Masal kahramanı gibi en küçük ayrıntılara kadar olağanüstülük taşır.
- **Alpamış (Özbek-Karakalpak-Kazak):** Alpamış'ın sevgilisi Barçın için giriştiği mücadele hem kahramanlık hem aşk masalıdır. Olağanüstü yardımlar, düşmanla mücadele ve kahramanın dönüşü, masalın tipik “yolculuk” kurgusuyla örtüşür.
- **Er Töştük (Kazak-Kırgız):** Kahramanın yeraltı dünyasına inişi, ejderha ve devlerle mücadelesi, masalın fantastik öğeleriyle destanın kahramanlık anlatısını birleştirir.
- **Köroğlu (Anadolu-Türkmen-Azerbaycan):** Hem destan hem masal özellikleri taşır. Köroğlu'nun olağanüstü atı Kırat, masallardaki olağanüstü yardımcı hayvanların devamıdır.

Bu süreklilik, masalın yalnızca “küçüklerin eğlencesi” olmadığını; toplumun hafızasını, kahramanlık ideallerini ve değerler dünyasını destanlara aktaran bir ön form olduğunu gösterir. Ve örneklerden de anlaşıldığı gibi bu ön form, tüm Türk dünyası için benzer öğeler taşımaktadır.

MASAL ANLATICILARI:

ORTAK GELENEĞİN TAŞIYICILARI

Her coğrafyada masalı taşıyan anlatıcı figürler vardır: Masalın yaşaması, onu hafızasında taşıyan anlatıcıların varlığına bağlıdır. Türk dünyasında bu kişiler sadece hikâyeye aktarıcı değil, aynı zamanda kültürel hafızanın muhafızlarıdır.

- **Anadolu:** “Masal nineleri” ya da “masal anaları” özellikle kış gecelerinde çocuklara masal anlatarak hafızayı canlı tutardı. Çoğu zaman masala başlamadan önce bir dua ya da tekerleme söylerlerdi.
- **Kazaklar:** “Akın”lar (ozanlar) ve yaşlı aksakallar köy odalarında masal anlatır. Akınlar aynı zamanda şiir söyleyen sanatçılardır; masal ile türkü arasında bağ kurarlar.
- **Kırgızlar:** “Manasçılar” sadece Manas destanını değil, masalları da aktarır. Böylece destan-masal sürekliliği canlı kalır.
- **Türkmenler:** Köy odaları ve çadır toplantılarında yaşlı erkekler ve kadınlar masal anlatır; bu, toplumsal eğitimin bir parçasıdır.
- **Uygurlar:** “Nağilçi” denilen anlatıcılar vardır. Masalı teatral bir biçimde, ses tonunu değiştirerek aktarırlar.
- **Tatar ve Başkurtlar:** Bayramlarda ve köy toplantılarında ihtiyarlar masal anlatır. Bazen bu anlatı türkü ve bilmecelerle süslenir.

Bu anlatıcılar, sözlü edebiyatın sürekliliğini sağlayan canlı hafızalardır. Onların her biri masalı kendi coğrafyasına, kendi toplumsal bağlamına göre süsler; ama ortak yapıyı korur.

Masallar yalnızca eğlence değil, aynı zamanda toplumsal belleğin yapıtaşlarıdır ve işlevleri çok katmanlıdır. Her şeyden önce eğitici bir yön taşırlar. Masallar, iyiliğin er ya da geç ödüllendirileceğini, kötülüğün ise mutlaka cezalandırılacağını öğretir. Fakir ama akıllı kahramanlar aracılığıyla yardımlaşma, sabır ve cesaret gibi değerler öne çıkar. Keloğlan’ın zekâsıyla kaba kuvveti alt etmesi bu işlevin en çarpıcı örneklerindendir.

Masalların bir diğer önemli işlevi ise dilsel sürekliliktir. Masallar, deyim ve atasözlerini kuşaktan kuşağa aktararak ortak dil mirasını canlı tutar. “İyilik eden

Masalların bir diğer önemli işlevi ise dilsel sürekliliktir. Masallar, deyim ve atasözlerini kuşaktan kuşağa aktararak ortak dil mirasını canlı tutar. “İyilik eden iyilik bulur” sözü Anadolu’da böyle söylenirken, Kazak sahasında “Jaqsılıq etsen - jaqsılıq köfersin”, Azerbaycan’da “Yaxşılıq eləsən - yaxşılıq görərsən”, Uygur sahasında ise “Yaxşılıq qilsang - yaxşılıq tapisang” biçiminde dile getirilir.

Masallar aynı zamanda kimlik kurucu bir işleve sahiptir. Anadolu köylüsü, Kazak çobanı ya da Uygur tüccarı, masallardaki fakir ama akıllı kahramanda kendi varlığını görür, kendi yaşam mücadelesini bulur. Bu nedenle masallar, halkın kendisini yücelttiği aynalardır.

/

Türk dünyasının edebiyatı, binlerce yılın birikimiyle örülmüş kesintisiz bir zincirdir. Bu zincirin her halkası bir öncekine dayanır, bir sonrakine yol açar. En eski yazılı belgelerimiz olan *Orhun Yazıtları*, millet bilincinin ve ortak dilin sembolüdür. Yazıtlarda kullanılan özlü sözler, halk anlatılarının kalıplarını hatırlatır.

/

Kutadgu Bilig, hikmetli sözleri ve öğütleriyle masalların ahlaki yapısını yazıya dökmüştür. *Dîvân-ı Hikmet*, tasavvufi menkıbeler aracılığıyla masallardaki olağanüstü motifleri manzum biçime taşımıştır. *Ali Şîr Nevâî*, Türkçeyi büyük bir edebî dil haline getirirken halkın ortak motiflerini sanatının merkezine almıştır. Anadolu'da Yunus Emre, masallarda duyulan halk bilincini ilahi aşk diliyle yeniden üretmiştir.

iyilik bulur” sözü Anadolu’da böyle söylenirken, Kazak sahasında “Jaqsılıq etsen - jaqsılıq körersin”, Azerbaycan’da “Yaxşılıq eləsən - yaxşılıq görərsən”, Uygur sahasında ise “Yaxşılıq qılsang - yaxşılıq tapısang” biçiminde dile getirilir. Farklı lehçelerdeki bu ifadelerin özünde aynı düşünceyi taşıması, Türk dünyası dillerinin birbirine bağlandığını gösterir.

Masallar aynı zamanda kimlik kurucu bir işleve sahiptir. Anadolu köylüsü, Kazak çobanı ya da Uygur tüccarı, masallardaki fakir ama akıllı kahramanda kendi varlığını görür, kendi yaşam mücadelesini bulur. Bu nedenle masallar, halkın kendisini yücelttiği aynalardır. Bunun yanı sıra toplumsal işlev de görürler; yardımlaşma, dayanışma, adalet ve aile içi sevgi gibi değerler masalların neredeyse her varyantında işlenir.

Sonuçta masallar, farklı lehçelerde aynı özü taşıyan atasözleri ve deyimlerle Türk dünyasının ortak ahlak anlayışını dille mühürler. İyiliğin karşılıksız kalması, kötülüğün cezalandırılacağı inancı, masalların en derin kültürel kodu olarak kuşaktan kuşağa aktarılır.

ORTAK EDEBİYATIN İLK HALKASI

Türk dünyasının edebiyatı, binlerce yılın birikimiyle örülmüş kesintisiz bir zincirdir. Bu zincirin her halkası bir öncekine dayanır, bir sonrakine yol açar. En eski yazılı belgelerimiz olan *Orhun Yazıtları*, millet bilincinin ve ortak dilin sembolüdür. Yazıtlarda kullanılan özlü sözler, halk anlatılarının kalıplarını hatırlatır.

Zaman ilerlediğinde *Kutadgu Bilig*, hikmetli sözleri ve öğütleriyle masalların ahlaki yapısını yazıya dökmüştür. *Dîvân-ı Hikmet*, tasavvufi menkıbeler aracılığıyla masallardaki olağanüstü motifleri manzum biçime taşımıştır. *Ali Şîr Nevâî*, Türkçeyi büyük bir edebî dil haline getirirken halkın ortak motiflerini sanatının merkezine almıştır. Anadolu'da *Yunus Emre*,

masallarda duyulan halk bilincini ilahi aşk diliyle yeniden üretmiştir.

Yakın dönemlerde ise Abay, Mahtumkulu, Bahtiyar Vahabzade gibi isimler, modern edebiyatta masallardaki toplumsal dersleri ve ahlaki kodları şiirlerinde yeniden kurmuştur. Ve nihayet Cengiz Aytmatov, masalın motiflerini çağdaş romanın içine taşımış, örneğin *Beyaz Gemi*'de destansı ve masalsı anlatımı birleştirmiştir.

Bütün bu zincirde masal, ilk halkadır. Masal olmazsa destan doğmaz, destan olmazsa yazılı edebiyatın mayası tutmaz. Masal, Türk edebiyatının ortak hafızasının başlangıç noktası, dilden dile, kuşaktan kuşağa aktarılan en eski kültürel kodudur.

TEK MASAL, TEK HAFIZA, TEK RÜYA

Türk dünyasında anlatılan binlerce masal, aslında tek bir kökün farklı dalları gibidir. Kahramanların adları coğrafyadan coğrafyaya değişir: Anadolu'da Keloğlan, Kazak sahasında Tazşa Bala, Azerbaycan'da Keçel, Türkmenlerde Kelce Batır. Ama hepsi aynı işlevi görür: zayıfın zekâsıyla güçlüye üstün gelmesi. Aynı şekilde motifler de farklı mekânlara uyarlanır ama özü değişmez: devler, peri kızları, olağanüstü yardımcımlar ve ak sakallı bilge ihtiyarlar, her yerde aynı kültürel kodun yansımalarıdır.

Bu yüzden “tek bir Türk dünyası masalı” ifadesi, bütün Türk topluluklarının aslında aynı hafızaya ve aynı köklere sahip olduğunu gösterir. Masallar, yalnızca geçmiş anlatmaz; aynı zamanda geleceğe dair bir davettir. Onlar, ortak değerler üzerinden kurulacak birlik ve kardeşliğin dilini hazırlar. Türkçenin bir medeniyet dili olarak bütün Türk topluluklarını bir arada tutmasının en güçlü dayanağı masallardır.

Masallar bize şunu hatırlatır: Dilimiz evimizdir, dilimiz vatanımızdır. Bu evin temeli masallarla atılmış,

Kutadgu Bilig, hikmetli sözleri ve öğütleriyle masalların ahlaki yapısını yazıya dökmüştür. Dîvân-ı Hikmet, tasavvufî menkıbeler aracılığıyla masallardaki olağanüstü motifleri manzum biçime taşımıştır. Ali Şîr Nevâî, Türkçeyi büyük bir edebî dil haline getirirken halkın ortak motiflerini sanatının merkezine almıştır. Anadolu'da Yunus Emre, masallarda duyulan halk bilincini ilahi aşk diliyle yeniden üretmiştir.

/

Türk dünyasında anlatılan binlerce masal, aslında tek bir kökün farklı dalları gibidir. Kahramanların adları coğrafyadan coğrafyaya değişir: Anadolu'da Keloğlan, Kazak sahasında Tazşa Bala, Azerbaycan'da Keçel, Türkmenlerde Kelce Batır. Ama hepsi aynı işlevi görür: zayıfın zekâsıyla güçlüye üstün gelmesi.

/

“Tek bir Türk dünyası masalı” ifadesi, bütün Türk topluluklarının aslında aynı hafızaya ve aynı köklere sahip olduğunu gösterir. Masallar, yalnızca geçmiş anlatmaz; aynı zamanda geleceğe dair bir davettir. Onlar, ortak değerler üzerinden kurulacak birlik ve kardeşliğin dilini hazırlar. Türkçenin bir medeniyet dili olarak bütün Türk topluluklarını bir arada tutmasının en güçlü dayanağı masallardır.

duvarları destanlarla örölmüş, çatısı yazılı edebiyatla kapatılmıştır. Bugün masalları yeniden okumak, aslında kendi kimliğimizi, ortak geçmişimizi ve müşterek geleceğimizi yeniden inşa etmektir.

Bu açıdan tekrar ifade etmek gerekirse, Türk dünyasında anlatılan binlerce masal, aslında tek bir masalın farklı varyantlarıdır.

- Kahramanların adları değişir, ama işlevleri aynı kalır.
- Coğrafyalar farklıdır, ama motifler ortaktır.
- Masallar dilin, kültürün, hafızanın en eski taşıyıcılarıdır.

Masallar, geçmişini anlatırken geleceğini kurar. Dilimizi evimiz, vatanımız kılar.

“Bütün Türkçemiz bir musikidir.”

Ahmet Hamdi Tanpınar

ORTAK ATASÖZLERİ VE DEYİMLER

“Aynı sözü söyleyenler, aynı dünyayı kurar.”

Türk dünyasının uçsuz bucaksız coğrafyasında söylenen atasözleri, aslında tek bir kökün farklı dalları gibidir. Mevcut bütün çeşitliliğin ardında, kökü derinlerde yatan bir birlik ve ortaklık vardır. O kökün en canlı tezahürlerinden biri de tıpkı masallar gibi ve hatta masalların içinde de kendisini gösteren atasözleridir.

Atasözleri, yalnızca gündelik konuşmada kullanılan özlü sözler değil, dikkatli bakıldığında ve tüm Türk dünyası bir araya getirildiğinde aynı zamanda ortak geçmişin ve ortak kültürün kodlarını saklayan dilsel mühürlerdir. Her bir söz hem binlerce yıllık göçlerin, mücadelelerin ve tecrübelerin damıtılmış ve bilgece söylenmiş halidir. Üstelik atasözleri, geleceğe bırakılan bir mesajlardır. Bir çeşit, yazısız yasa, aşlamaz ve tartışılmaz tarif ve tarihtir. Anadolu’da söylenen “Taş yerinde ağırdır” ile Kazak bozkırında yinelenen “Tas - ornında qadirli” sözü, farklı coğrafyalarda yaşayan insanların aslında aynı hakikati kavradığını ve aynı kültürel hafızadan beslendiğini kanıtlar.

Bu durum, elbette detaylı bir tarama ile yeryüzündeki tüm diller arasında benzer bir aynılığın bulunabileceği husus olarak kayda geçirilebilir. Ancak farklı lehçe ve ağızlarıyla Türkçede yaşayan atasözleri, Türkçe konuşulan her yer için ‘ortaklık’ ve ‘kardeşlik’

vurgusunun destekleyici unsurlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu sözler, halkların yalnız gündelik ihtiyaçlarını değil, adalet arayışını, toplumsal düzen tahayyülünü ve ahlak anlayışını da dile getirir. Türk dünyasının farklı bölgelerinde atasözlerinin bu kadar benzer olması, ortak bir geçmişin ürünüdür. Çünkü göç yollarında, oba çadırlarında, kervan hanlarında, tarlalarda ve savaş meydanlarında dile getirilen bu özlü sözler, ortak bir dünya görüşünün halk arasında nasıl kökleştiğini gösterir. Bir köylünün Anadolu’da “Komşu komşunun külüne muhtaçtır” deyişiyle, Kazak bozkırındaki çobanın “Qonısı qonısına-külge de kerak” sözünü söylemesi, yalnızca dilsel bir benzerlik değil, aynı toplumsal tecrübenin ve ortak değerlerin devamlılığıdır.

Atasözleri de bu yönüyle yalnız geçmişi anlatmaz; geleceği de kurar. Çünkü bu sözler, kuşaktan kuşağa aktarılan bir ahlak anlayışını, bir dayanışma ruhunu ve bir dünya tasavvurunu canlı tutar. Geçmişte göçer obalarının hafızasında yer eden atasözü, bugün modern şehirlerin insanına da aynı hakikati hatırlatır. Birlikte yaşamının, yardımlaşmanın, doğruluk ve adaletin gerekliliği bu sözlerde saklıdır.

Bütün bu yönleriyle atasözleri, Türk dünyasının ortak kültürel atlasında masallar ve destanlarla birlikte en güçlü köprülerden biridir. Onlar, ortak geçmişin yankısıdır; aynı zamanda ortak geleceğin de habercisidir. Çünkü aynı sözü söyleyenler, aynı dünyayı kurmaya adaydır.

BİR'DEN BİR'E, BİR'DEN BİRLİĞE: AYNİ HİKMET

Türk dünyasında atasözlerinin işlevi ortaktır: tecrübeyi özetlemek, ders vermek, yol göstermek. Onlar, halkın yüzlerce yıl boyunca biriktirdiği yaşantıların damıtılmış halidir. Bu yüzden bir atasözünü duyduğumuzda, yalnızca bir öğüt değil; aynı zamanda ortak bir hafızanın sesini işitiriz.

Türk dünyasının farklı bölgelerinde atasözlerinin bu kadar benzer olması, ortak bir geçmişin ürünüdür. Çünkü göç yollarında, oba çadırlarında, kervan hanlarında, tarlalarda ve savaş meydanlarında dile getirilen bu özlü sözler, ortak bir dünya görüşünün halk arasında nasıl kökleştiğini gösterir. Bir köylünün Anadolu’da “Komşu komşunun külüne muhtaçtır” deyişiyle, Kazak bozkırındaki çobanın “Qonısı qonısına-külge de kerak” sözünü söylemesi, yalnızca dilsel bir benzerlik değil, aynı toplumsal tecrübenin ve ortak değerlerin devamlılığıdır.

Sonuçta atasözleri, sadece birer dil kalıbı değil; halkların ortak vicdanının sesidir. İyiliği ödüllendiren, kötülüğü kınayan, sabrı öğreten, paylaşmayı salık veren bu sözler, Türk dünyasında ortak hikmetin farklı yankılarıdır. Bu yüzden “aynı sözü söyleyenler, aynı dünyayı kurar” ifadesi, atasözlerinin ruhunu en iyi anlatan cümlelerden biridir.

Anadolu’da “İyilik eden iyilik bulur” denir. Kazak sahasında bu “Jaqsılıq etken-jaqsılıq körer”, Azerbaycan’da “Yaxşılıq eləsən-yaxşılıq görərsən”, Uygur diyarında ise “Yaxşılıq qilsang-yaxşılıq tapisang” biçiminde söylenir. Farklı sesler, farklı yazımlar vardır ama aynı anlayış sürer: iyilik karşılıksız kalmaz. Bu tekrar, Türk halklarının ahlak anlayışının ortak kaynaktan çıktığının en açık göstergesidir.

Hikmet yalnız iyilik ya da yardımlaşma ile sınırlı değildir; sabır, adalet, doğruluk ve kanaat de aynı ortak sözlerle öğretilir:

- Anadolu’da “Taş yerinde ağırdır” denir; Kazak bozkırında aynı düşünce “Tas-ornında qadirli” sözünde hayat bulur. Her ikisi de insanın kendi yerini bilmesinin önemini vurgular.
- Anadolu’da “Azıcık aşım kaygısız başım” sözü vardır; Uygur sahasında “Az bolsa da bar, sabır bilen artar” denir. Kanaat, Türk halklarının ortak hayat felsefesi olmuştur.
- Anadolu’da “Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar” denir; Kırgızlarda bu “Çındıqtı aytqan-çır çıgar” biçiminde tekrarlanır. Doğrunun bedeli, farklı dillerde ama aynı hikmetle ifade edilir.

Bu atasözlerinin dikkat çekici yönü, farklı coğrafyalarda farklı kelimelerle söylense de aynı özü korumasıdır. Çünkü söz, yalnız kelime değildir; söz, halkın yaşantısının, inancının ve değerlerinin aynasıdır. Türk dünyasında aynı özün farklı lehçelerde söylenmesi, ortak geçmişin izlerini bugüne taşıırken ortak geleceğin de temelini atar.

Sonuçta atasözleri, sadece birer dil kalıbı değil; halkların ortak vicdanının sesidir. İyiliği ödüllendiren, kötülüğü kınayan, sabrı öğreten, paylaşmayı salık veren bu sözler, Türk dünyasında ortak hikmetin farklı yankılarıdır. Bu yüzden “aynı sözü söyleyenler, aynı dünyayı kurar” ifadesi, atasözlerinin ruhunu en iyi anlatan cümlelerden biridir.

ATASÖZLERİNDE ORTAK DEĞERLER

Atasözlerinin Türk dünyasında en çok işaret ettiği değerler üç başlıkta toplanabilir:

Adalet ve Doğruluk:

- Anadolu: “Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.”
- Kırgız: “Çındıqtı aytqan - çır çıgar.” (Doğruyu söyleyen sorun çıkarır.)
- Azerbaycan: “Düz danışanı dağdan aşmazlar.”

Ortak tecrübe: doğruluk bedel gerektirir ama yine de değerli kabul edilir.

Çalışkanlık ve Sabır:

- Anadolu: “Azıcık aşım kaygısız başım.”
- Kazak: “Az as - azap berbes.” (Az yemek, dert vermez.)
- Uygur: “Az bolsa da bar, sabır bilen artar.”

Kanaat ve sabır, Türk coğrafyasının ortak ahlakıdır.

Yardımlaşma ve Dayanışma:

- Anadolu: “Bir elin nesi var, iki elin sesi var.”
- Başkurt: “Ber qol-berge jaramsaz, ikäü bergä-küs-kä jarar.”
- Nogay: “Bir qol-küye jetmes, eki qol-küye jetedi.”

Dayanışma, Türk halklarının bin yıllardır koruduğu en güçlü toplumsal değer.

DEYİMLERDE ORTAK İMGELER

Atasözleri kadar deyimler de Türk dünyasının ortak hafızasında yer tutar. Anadolu’da “göz kulak olmak” denir; Kazak sahasında “qara qöz bolu” (göz olmak) aynı işlevi görür.

Anadolu’da “eli açık” denilen cömertlik, Azerbaycan’da “eli aydın”, Kırgızlarda “qol açıq” olarak karşımıza çıkar.

Atasözleri yalnız halk bilincinin değil, aynı zamanda tasavvufi hikmet geleneğinin de devamıdır. Çünkü atasözlerinde görülen “özlü, kısa, evrensel ders verme” tavrı ile sûfilerin “hikmet” diyerek ifade ettiği manzum öğütler arasında büyük benzerlik vardır. Bu nedenle halk arasında kullanılan birçok söz, bir yandan gündelik tecrübenin damıtılmış hali, öte yandan derin bir maneviyatın yankısıdır.

/

Yesevî'nin hikmetleri, göçer Türkmen obalarına kadar ulaşarak, dini ve ahlaki mesajı atasözü kıvamında bir sadelikle halka taşımıştır. Bu nedenle onun sözleri, yalnız tekkelerde değil, tarlada, çadırdaki köy meydanında da tekrar edilmiş; “hikmet” ile “atasözü” arasındaki sınır büyük ölçüde silinmiştir.

Hayvanlar, tabiat unsurları, gök cisimleri deyimlerde ortak imgelerdir. “Kurt gibi aç” benzetmesi Anadolu’da olduğu kadar Kazak, Kırgız ve Tatar söz dağarcığında da vardır.

TASAVVUFİ HİKMETLER VE ATASÖZLERİ

Atasözleri yalnız halk bilincinin değil, aynı zamanda tasavvufi hikmet geleneğinin de devamıdır. Çünkü atasözlerinde görülen “özlü, kısa, evrensel ders verme” tavrı ile sûfilerin “hikmet” diyerek ifade ettiği manzum öğütler arasında büyük benzerlik vardır. Bu nedenle halk arasında kullanılan birçok söz, bir yandan gündelik tecrübenin damıtılmış hali, öte yandan derin bir maneviyatın yankısıdır.

Yesevî'den Yunus'a: Hikmetin Atasözüne Dönüşümü

Ahmed Yesevî'nin sade Türkçe ile söylediği hikmetler, halk arasında çoğu kez atasözü gibi dolaşmıştır. “Sözün aslına var, özünü bil” ya da “Eline, beline, diline sahip ol” gibi ifadeler hem tasavvufi öğüt hem de atasözü formunda yaşamaya devam etmiştir. Bu sözler, halkın dilinde yalnızca bireysel ahlakı değil, aynı zamanda toplumsal düzeni de kuran ilkelere dönüşmüştür.

Yesevî'nin hikmetleri, göçer Türkmen obalarına kadar ulaşarak, dini ve ahlaki mesajı atasözü kıvamında bir sadelikle halka taşımıştır. Bu nedenle onun sözleri, yalnız tekkelerde değil, tarlada, çadırdaki köy meydanında da tekrar edilmiş; “hikmet” ile “atasözü” arasındaki sınır büyük ölçüde silinmiştir.

Yunus Emre'nin Sözü, Halkın Deyişi

Bu gelenek Anadolu’da Yunus Emre ile devam etmiştir. Yunus’un “Söz ola kese savaşı, söz ola bitire başı” mısraları, bugün Anadolu’da neredeyse bir atasözü gibi söylenmektedir. Yunus’un şiirlerindeki birçok ifade halk diline atasözü formunda girmiştir:

- “Taş gönülden ne çıkar?”
- “Sevelim, sevilelim; dünya kimseye kalmaz.”

Bu örnekler, tasavvufi hikmetin halkın dilinde kökleşerek gündelik hayata sindiğini gösterir.

Ortak Kültürel Kod: Hikmet ve Özlü Söz

Tasavvuf geleneği ile halk kültürü arasındaki bu yakınlık, ortak kültürel kodların oluşmasına yol açmıştır. Halk, atasözlerinde hayat tecrübesini dile getirirken, sûfiler hikmetlerinde aynı tecrübeyi manevi bir ufukla derinleştirmiştir. İki kaynak, farklı yollardan aynı hakikate yönelmiştir:

- Atasözünde: “İyilik eden iyilik bulur.”
- Yesevî hikmetinde: “İyilik eyle, iyilik bulasın.”

Aradaki fark yalnızca ifade biçimindedir; öz ise ortaktır.

İrfani Sözü'n Devamlılığı

Tasavvufi hikmetin atasözleriyle birleşmesi, Türk dünyasında sözü'n kutsal ve kalıcı bir değer taşıdığını da gösterir. “Söz” yalnızca iletişim aracı değil, varlığı şekillendiren bir güç olarak görülmüştür.

Tasavvufi Çerçeve'de Atasözlerinin İşlevi

- **Eğitici:** Çocuklara ve gençlere kısa yoldan ahlaki öğretiler aktarır.
- **Toplumsal Düzenleyici:** Sözü'n doğruluğu, sabır, kanaat ve yardımlaşma ilkelerini kalıcı kılar.
- **Manevi Rehber:** Halkın gündelik hayatını aşan bir ufka, ilahi hakikate yönlendirir.

ORTAK İLETİŞİM DİLİNE KATKI

Atasözleri ve deyimler yalnız geçmişi aydınlatmaz, bugün için de ortak iletişim diline hizmet eder. Çünkü ortak sözler, farklı lehçeler konuşan halkların birbirini anlamasını kolaylaştırır.

Tofik Hacıyev'in vurguladığı gibi, Türk dünyasında ortak bir dilin kurulabilmesi için yalnız alfabe birliği değil, ortak söz varlığı da şarttır. Bugün Türkiye dizilerinin, edebiyatının ve medyasının diğer Türk topluluklarında kolayca anlaşılmasının sebebi, bu ortak söz dağarcığının hâlâ canlı olmasıdır.

Atasözleri ve deyimler, Türk dünyasının farklı coğrafyalarda yaşayan topluluklarının aslında aynı bilince, aynı köklere sahip olduğunu gösterir. Masallar nasıl ortak bir hayal dünyası kuruyorsa, atasözleri de ortak bir düşünce ve ahlak zemini kurar. Bu sözler, halkların yalnızca gündelik tecrübelerini değil, tarih boyunca biriktirdikleri değerleri, ortak vicdanı ve müşterek hikmeti taşır.

Tofik Hacıyev'in vurguladığı gibi, Türk dünyasında ortak bir dilin kurulabilmesi için yalnız alfabe birliği değil, ortak söz varlığı da şarttır. Bugün Türkiye dizilerinin, edebiyatının ve medyasının diğer Türk topluluklarında kolayca anlaşılmasının sebebi, bu ortak söz dağarcığının hâlâ canlı olmasıdır. Bir Anadolu atasözü, küçük bir telaffuz farkıyla Kazakistan'da da Kırgızistan'da da Azerbaycan'da da anlaşılmaktadır.

Ortak deyim ve atasözleri, halkların birbirine yabancılaşmasını engelleyen en önemli bağlardan biridir. Kiril, Latin ya da Arap harfleriyle yazılsın; sözler hafızada ortak kaldığı sürece iletişim mümkün olur. Bu nedenle ortak atasözleri, dil birliğinin sadece tarihî bir hatıra değil, geleceğe dair bir imkân olduğunu gösterir.

Ayrıca atasözleri, iletişimi yalnız kolaylaştırmakla kalmaz, aynı zamanda kültürel yakınlığı da sürekli hatırlatır. Bir Azerbaycanlı ile bir Anadolu'lu aynı sözü söylediğinde, aradaki mesafe ortadan kalkar. “İyilik eden iyilik bulur” dendiğinde herkes aynı ahlakı onaylar. “Komşu komşunun külüne muhtaçtır” dendiğinde herkes aynı toplumsal gerçeği kabul eder. İşte bu ortak sözler, Türk dünyasında barışın, dayanışmanın ve birlik fikrinin dilsel teminatıdır.

SONUÇ: TEK SÖZ, TEK HAFIZA

Atasözleri ve deyimler, Türk dünyasının farklı coğrafyalarda yaşayan topluluklarının aslında aynı bilince, aynı köklere sahip olduğunu gösterir. Masallar nasıl ortak bir hayal dünyası kuruyorsa, atasözleri de ortak bir düşünce ve ahlak zemini kurar. Bu sözler, halkların yalnızca gündelik tecrübelerini değil, tarih boyunca biriktirdikleri değerleri, ortak vicdanı ve müşterek hikmeti taşır.

Söz konusu benzerlikler tesadüf değildir; ortak geçmişin, ortak kültürün ve müşterek hafızanın doğal sonucudur. Çünkü söz, nesiller boyunca göç yollarında, oba çadırlarında, hanlarda, tarlalarda, cephe-lerde, dergâhlarda tekrar edilerek canlı kalmıştır.

Farklı lehçeler, farklı söyleyişler olabilir. Ama öz birdir:

- **İyilik aynı ödülle karşılık bulur:** Bu ilke hem toplumsal barışı hem de bireysel ahlakı güvenceye alır.
- **Doğruluk aynı bedeli gerektirir:** Doğruyu söylemenin zor ama erdemli bir yol olduğu bütün Türk coğrafyasında yinelenir.
- **Dayanışma aynı erdem olarak yüceltilir:** Tek başına insanın zayıf, birlikte güçlü olduğu fikri, bütün Türk söz dağarcığında yerini alır.

Bu üç değer, aslında Türk dünyasının ortak vicdanını inşa eden temel sütunlardır.

Atasözleri ve deyimler aracılığıyla farklı coğrafyalarda yaşayan Türk toplulukları, birbirine yabancılaşmaz; aksine aynı değerler etrafında birleşir. Bu ortaklık, Türk milletinin tarih boyunca farklı devletler ve sınırlar içinde yaşasa da aynı kültürel kökene bağlı kaldığını gösterir.

Bu nedenle atasözleri ve deyimler, Türkçenin ortak medeniyet dili olmasının en güçlü dayanaklarından biridir. Çünkü dilin hafızası, yalnızca kelimelerde değil, bu özlü sözlerde saklıdır. Onlar geçmişini anlatırken geleceğin de zeminini kurar.

Bugün ortak alfabe tartışmaları, ortak medya çalışmaları ya da eğitim iş birlikleri gündemdeyken, unutulmaması gereken şey şudur: Asıl ortaklık, sözün kendisinde zaten vardır. Atasözleri ve deyimler, Türk dünyasının binlerce kilometreyle ayrılmış topluluklarını hâlâ aynı bilince bağlayan görünmez ağıdır.

Atasözleri ve deyimler aracılığıyla farklı coğrafyalarda yaşayan Türk toplulukları, birbirine yabancılaşmaz; aksine aynı değerler etrafında birleşir. Bu ortaklık, Türk milletinin tarih boyunca farklı devletler ve sınırlar içinde yaşasa da aynı kültürel kökene bağlı kaldığını gösterir.

Bu nedenle atasözleri ve deyimler, Türkçenin ortak medeniyet dili olmasının en güçlü dayanaklarından biridir. Çünkü dilin hafızası, yalnızca kelimelerde değil, bu özlü sözlerde saklıdır. Onlar geçmişini anlatırken geleceğin de zeminini kurar.

Sonuçta tek söz, tek hafızadır; tek hafıza da ortak geleceğin teminatıdır. Eğer biz aynı atasözlerini sy-
lemeye devam ediyorsak, aynı geleceği de birlikte
kurabiliriz.

Bu nedenle atasözleri ve deyimler, Türkçenin ortak
medeniyet dili olmasının en güçlü dayanaklarından
biridir. Onlar, geçmişi anlatırken geleceğin birliğini
kurar.

“Türk düşüncesi, diliyle vardır;
Türkçe olmadan Türk düşüncesi de olmaz.”

Hilmi Ziya Ülken

KÜLTÜREL HAFIZANIN AKTARIMINDA BİLMECELER

“Aynı bilmeceleri soranlar, aynı cevaplara ulaşırlar.”

Türk dünyasının sözlü kültür hazineleri arasında bilmeceler, en eski ve en kalıcı türlerden biri olarak dikkat çeker. Masal, türkü veya ninni gibi uzun soluklu anlatıların aksine, bilmece kısa ve yoğun bir söz kalıbıdır; fakat taşıdığı kültürel işlev bakımından onların hiçbirinden geri kalmaz. Bilmece, bir nesnenin, varlığın ya da kavramın dolaylı biçimde tarif edilip muhatabın zekâsına bırakılmasıdır. Bu yönüyle hem eğlencelik bir oyun hem de toplumsal belleğin aktarım aracıdır.

Türk halklarının farklı coğrafyalarda ortaya koyduğu bilmeceler karşılaştırıldığında, dikkat çekici ortaklıklar göze çarpar. Anadolu sahasında, Azerbaycan’da, Kazak bozkırında ya da Uygur diyarında sorulan bilmecelerin çoğu, aynı nesne veya kavramı işaret eder. Lehçeler farklı, anlatım biçimleri çeşitlidir; fakat ortak kültürel kod aynıdır. Bir yerde “Akar çağlar, dili yok” denilen su, başka bir yerde “Taştan çıkar, önüne geleni sürükler” diye tarif edilir. İki farklı coğrafya, iki ayrı ifade tarzı, tek bir cevap...

Bilmecelerin bu müşterekliği, Türk dünyasının kültürel bütünlüğünü ortaya koyan güçlü göstergelerden biridir. Onlar, kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü bir miras olmakla kalmaz; farklı toplumların aynı düşünce biçimini paylaştığını kanıtlayan kültürel belgelerdir.

BİLMECENİN KAPSAMI VE İŞLEVİ

Bilmece, halkbilimi literatüründe en yalın tanımıyla “bir nesne, varlık veya olgunun dolaylı, benzetmeli, çoğu kez şiirsel bir dille tarif edilmesi ve muhatabın bunu çözmesi üzerine kurulu sözlü edebî tür”dür. Bu tanım, yüzeyde basit görünse de bilmeceyi bir oyun olmaktan öteye taşıyan işlevsel derinliği barındırır. Bilmece hem sözlü edebiyatın kısa ve yoğun bir formu hem de kültürel kimliğin koruyucularındandır.

Bilmece, bir taraftan çocukların zihinsel gelişimini destekleyen didaktik bir araç, diğer taraftan toplulukların ortak hayal gücünü ve dünyayı kavrama biçimini koruyan bir hafıza taşıyıcısıdır. Bu nedenle yalnızca “eğlence” bir söz değil, aynı zamanda kültürün kodlarını nesilden nesile aktaran bir semboller zinciridir.

Eğlence İşlevi

Bilmecelerin en yaygın işlevi eğlenceye yöneliktir. Kış gecelerinde soba başında, düğünlerde, köy odalarında, yayla şenliklerinde bilmece sormak bir çeşit oyun işlevi görür.

Eğlence işlevi yalnızca zaman geçirmek değildir; bilmece, topluluğun birlikte gülmesini, düşünmesini ve aynı anda “aynı cevaba ulaşmasını” sağlar. Bu yönüyle kolektif bir oyundur.

Eğitim İşlevi

Bilmeceler çocuklara dünyayı öğretmenin dolaylı yollarından biridir. Doğayı, mevsimleri, hayvanları, eşyaları bilmece aracılığıyla tanıyan çocuk hem somut bilgiyi öğrenir hem de soyut düşünceyle tanışır.

- Anadolu’da “Altı var, üstü yok” (Tabak) sorusu, çocuğa günlük eşyayı öğretir.
- Kırgızlarda “Kanatsız uçar, ayaksız koşar” (Zaman) bilmecesi, soyut kavramı sezdirir.

Bilmece, bir taraftan çocukların zihinsel gelişimini destekleyen didaktik bir araç, diğer taraftan toplulukların ortak hayal gücünü ve dünyayı kavrama biçimini koruyan bir hafıza taşıyıcısıdır. Bu nedenle yalnızca “eğlence” bir söz değil, aynı zamanda kültürün kodlarını nesilden nesile aktaran bir semboller zinciridir.

- Uygur sahasında “Gökte bir ipek perde, gündüz görünmez” (Ay) sorusu hem astronomiyi hem mecazı öğretir.

Bu şekilde bilmece, öğrenme sürecini eğlenceli hale getirirken aynı zamanda kavramsal düşünmeyi geliştirir.

Kültürel Kodlama İşlevi

Bilmeceler, toplumların kültürel hafızasının saklı sözleridir. Nesneler yalnızca kendileriyle değil, taşıdıkları sembolik değerlerle tarif edilir. Anadolu’da “Sakalı var, bıyığı yok” (Mısır koçanı) denildiğinde, bitki insanla benzeştirilir. Kazak sahasında “Köksüz ağacın dalı olmaz” (Su) ifadesi, doğrudan kültürel bir metaforun ürünüdür.

Bilmeceler, toplumun benzetme gücünü, doğayı kavrayış biçimini, günlük hayatı anlamlandırma tarzını kodlar. Aynı nesnenin farklı coğrafyalarda benzer şekilde sorulması, ortak düşünce kalıplarını ortaya koyar.

Sosyal Etkileşim İşlevi

Bilmeceler birey ile toplum arasında bir bağ kurar. Soran ile cevaplayan arasındaki ilişki, aslında kuşaklar arası bir aktarımı temsil eder. Büyüklerin çocuklara bilmece sorması hem eğlencelik bir ilişki hem de bilgi aktarımıdır. Kırgız sahasında bilmece çözen çocuğa küçük cezalar verilir (şarkı söylemek, türkü okumak), bu da bilmeceyi bir tür toplumsal oyun haline getirir. Anadolu’da ise bilmece çözen çocuk alkışlarla ödüllendirilir.

Estetik ve Şiirsellik İşlevi

Bilmece, kısa ama yoğun imgelerle kurulmuş, şiirsel bir anlatı formudur. Bu estetik özellik, halk edebiyatının söz sanatlarını besler. “Dişi var, ağzı yok” (Tarak), “Kırmızı gelin tarlada gezer” (Gelincik çiçeği) gibi bilmeceler, halk şiirinin imge dağarcığını zenginleştiren söz oyunlarıdır.

Bilmeceler, toplumun benzetme gücünü, doğayı kavrayış biçimini, günlük hayatı anlamlandırma tarzını kodlar. Aynı nesnenin farklı coğrafyalarda benzer şekilde sorulması, ortak düşünce kalıplarını ortaya koyar.

TARİHSEL SÜREÇ: BİLMECENİN KÖKENİ VE YAZILI İZLERİ

Bilmeceler, Türk dünyasının sözlü kültüründe çok eskiye gider. İlk dönemlerde yazıya geçirilmemiş, kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılmıştır. Ancak bazı metinler, bilmecenin tarihsel sürekliliğini gösteren önemli ipuçları sunar.

Divânu Lugâti't-Türk'te Bilmeceler

Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda yazdığı Divânu Lugâti't-Türk, yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda Türk halk edebiyatının en erken kayıtlarından biridir. Kaşgarlı, sözlüğünde bilmecelere de yer verir. Bu, o dönemde bilmece geleneğinin ne kadar yaygın olduğunu gösterir.

Örnekler:

- **“Bir evim var, kapısı yok, bacası yok.”**
(Cevap: Yumurta)
- **“Bir ağacım var, yaprağı yok, meyvesi var.”**
(Cevap: Yıldız)
- **“Ağzı var, dişi yok.”** (Cevap: Testi)

Bu örnekler, günümüz Anadolu, Azerbaycan veya Kazak sahasında da yaşayan aynı kalıpların bin yıl önce de var olduğunu kanıtlar.

Anadolu'daki Erken Kayıtlar

Osmanlı döneminde halk kültürünü derleyen seyahatçıların ve araştırmacıların notlarında da bilmecelere rastlanır. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde, köy meclislerinde bilmece sorulduğuna dair notlar bulunur. 19. yüzyılda Macar Türkolog Ignác Kúnos'un derlemeleri, Anadolu bilmecelerinin yazıya geçirilmiş ilk örneklerini içerir.

Bilmeceler, kısa ve yoğun ifadelerle kültürel belleğin anahtarlarını saklayan söz kalıplarıdır. Türk dünyasının farklı bölgelerinden derlenen metinler incelendiğinde, bazı motiflerin bütün sahalarda tekrarlandığı görülür. Bu ortak motifler, bin yıl önce Divânu Lugâti't-Türk'te de kayıtlıdır; bugün Anadolu'da, Kazak bozkırında veya Uygur diyarında da aynı şekilde karşımıza çıkar.

Çağdaş Derlemelerden Örnekler

20. yüzyılda ve günümüzde yapılan derlemeler, Türk dünyasının farklı bölgelerindeki bilmecelerin büyük ölçüde aynı kaldığını gösterir.

- **Azerbaycan:** “Yer altında sarı kız, kışın donar, yazın çözülür.” (Cevap: Su)
- **Kazak:** “Kanatsız uçar, ayaksız koşar.” (Cevap: Zaman)
- **Türkmen:** “Altın yuvarlak, herkese pay.” (Cevap: Ekmek)
- **Uygur:** “Gökte bir ipek perde, gündüz görünmez.” (Cevap: Ay)
- **Nogay:** “Gece gelir, koyunu alır.” (Cevap: Kurt)

Bu karşılaştırmalar, Divânu Lugâti't-Türk'teki kalıplardan günümüze kadar aynı bilmece tiplerinin varlığını sürdürdüğünü açıkça gösterir. Yani bilmece, yalnızca bir sözlü oyun değil, bin yılı aşan bir kültürel devamlılık zinciridir.

ORTAK MOTİFLER VE KÜLTÜREL KODLAR

Bilmeceler, kısa ve yoğun ifadelerle kültürel belleğin anahtarlarını saklayan söz kalıplarıdır. Türk dünyasının farklı bölgelerinden derlenen metinler incelendiğinde, bazı motiflerin bütün sahalarda tekrarlandığı görülür. Bu ortak motifler, bin yıl önce Divânu Lugâti't-Türk'te de kayıtlıdır; bugün Anadolu'da, Kazak bozkırında veya Uygur diyarında da aynı şekilde karşımıza çıkar.

Yumurta: “Küçük Ev”

- **Divânu Lugâti't-Türk (11. Yüzyıl):**

“Bir evim var, kapısı yok, bacası yok.” (Cevap: Yumurta)

- **Anadolu:**

“Bir ev gördüm, bacası yok, penceresi yok.” (Yumurta)

- **Kırgız:**

“Bir ev var, kapısı yok, penceresi yok, içinde sarı kız oturur.” (Yumurta)

- **Azerbaycan:**

“Bir ev var, dört yanı kapalı, içinde sarı gelin oturur.” (Yumurta)

Yumurta bilmecesi, yalnızca bir gıda değil, “hayatın ve doğurganlığın sembolü” olarak bütün Türk toplumlarında aynı kalıpla varlığını sürdürmüştür.

Yıldız: “Yaprağı Olmayan Ağaç”

- **Divânu Lugâti’t-Türk:**

“Bir ağacım var, yaprağı yok, meyvesi var.” (Yıldız)

- **Anadolu:**

“Kökü yok, dalı yok, yaprağı yok, meyvesi çok.” (Gökyüzü/Yıldızlar)

- **Kazak:**

“Bir ağacım var, kökü yok, dalı gökte, meyvesi parlar.” (Gökyüzü/Yıldız)

- **Türkmen:**

“Gökte bir bahçe, çiçekleri sayısız.” (Yıldız)

Gökyüzünün yıldızlarla dolu görünümü, bütün Türk toplumlarında “meyvesi çok ağaç” imgesiyle tarif edilmiştir.

Zaman: “Ayaksız Koşar”

- **Divânu Lugâti’t-Türk:**

“Koşar, ayaksız; uçar, kanatsız.” (Zaman)

- **Kazak:**

“Kanatsız uçar, ayaksız koşar.” (Zaman)

- **Kırgız:**

“Görünmez ama herkesi götürür.” (Zaman)

- **Anadolu:**

“Gelir geçer, iz bırakmaz.” (Zaman)

Soyut bir kavram olan zaman, farklı coğrafyalarda aynı mecazlarla anlatılmıştır. Bu, Türk dünyasının soyut düşüncüyü ortak kalıplarla ifade ettiğini gösterir.

Bu örnekler, birkaç temel noktayı açıkça ortaya koyar:

1. **Motiflerin Sürekliliği:** Divânu Lugâti't-Türk'te görülen bilmece kalıpları, bin yıl sonra hâlâ Türk dünyasının farklı köşelerinde yaşamaktadır.
2. **Benzer İmgelem:** Yumurta “ev”, yıldız “meyveli ağaç”, su “dilsiz akan varlık”, zaman “ayaksız koşan” olarak betimlenmiştir. Bu benzetmeler bütün coğrafyalarda ortaktır.
3. **Ortak Hafıza:** Coğrafya farklılıklarına rağmen, halkların aynı metaforlarla düşünmesi, kültürel ayniyetin en güçlü delillerindendir.

BİLMECENİN RİTÜELİ VE İCRA BİÇİMLERİ

Bilmeceler yalnızca söylenen kısa söz kalıpları değildir; aynı zamanda belirli toplumsal ortamların, meclislerin ve eğlence geleneklerinin bir parçasıdır. Bu yönüyle bilmece, tıpkı masal veya türkü gibi bir “icra bağlamına” sahiptir. Farklı Türk topluluklarında bilmece sorma ve çözme biçimleri incelendiğinde, aynı sosyal işlevleri yerine getirdikleri görülür.

Azerbaycan sahasında bilmece, genellikle çocuk oyunlarının parçası olarak karşımıza çıkar. Çocuklar kendi aralarında bilmece sorar, çözemeyen oyundan çıkar. Ayrıca Nevruz kutlamalarında da bilmece sorma geleneği vardır. Baharın gelişini kutlayan gençler, ateş başında bilmece sorarak eğlenirler.

Kazak ve Kırgız topluluklarında bilmece, yalnızca çocuk eğlencesi değil, aynı zamanda düğün geleneğinin bir parçasıdır. Düğünlerde damat tarafıyla gelin tarafı arasında bilmece yarışmaları yapılır. Bu yarışmalar, tarafların zekâsını ve hazırcevaplığını sınavlayan eğlenceli bir oyun halini alır. Çözemeyen tarafa mizahi cezalar verilir.

Kırgızlarda ayrıca bilmece, “ayıtıs” (sözlü atışma) geleneğine de yakındır. Âşıklar veya gençler karşılıklı bilmecelerle atışır, bu sırada topluluk büyük bir dikkatle dinler. Böylece bilmece, topluluk önünde icra edilen bir sanata dönüşür.

Türkmenler arasında bilmece, özellikle düğün eğlencelerinde ve kış gecelerinde önemli bir yere sahiptir. Gençler topluca bilmece sorar, çözen alkışlanır, çözemeyen şakalaşma yoluyla cezalandırılır. Bazen bilmeceyi çözemeyen taraf türkü söylemek zorunda bırakılır. Bu hem eğlenceyi hem de sözlü edebiyatı besleyen bir ritüeldir.

Özbeklerde bilmece, özellikle çocukların zihinsel gelişiminde bir eğitim aracı olarak görülür. Çocuklara erken yaşta bilmece sorulur, doğru cevap vermeleri teşvik edilir. Uygurlarda bilmece sormak, aile toplantılarında ve bayram kutlamalarında yaygındır. Çocuklara ödül olarak küçük hediyeler verilmesi, bilmecenin teşvik edici yönünü gösterir.

Tatar ve Nogay topluluklarında bilmece, özellikle gençler arasında popülerdir. Çözemeyen gençlerin şarkı söylemesi veya oyun oynaması istenir. Bu da bilmeceyi hem sosyal etkileşim hem de eğlence aracı haline getirir.

Farklı Türk topluluklarında gözlenen ritüeller, küçük ayrıntılarda değişse de özde aynı kalıba oturur. Bu, bilmeceyi sadece bir sözlü edebiyat türü değil, Türk dünyasının her köşesinde aynı toplumsal işlevi yerine getiren müşterek bir pratik haline getirir.

Farklı Türk topluluklarında gözlenen ritüeller, küçük ayrıntılarda değişse de özde aynı kalıba oturur. Bu, bilmeceyi sadece bir sözlü edebiyat türü değil, Türk dünyasının her köşesinde aynı toplumsal işlevi yerine getiren müşterek bir pratik haline getirir.

Bilmecelerin çözümü bireysel zekâyâ hitap etse de süreç kolektiftir. Doğru cevabı bulan kişi, sadece kendi başarısını değil, topluluğun ortak sevinç anını da yaşatır. Çözümeyen bilmeceler ise topluluğun kahkahalarıyla karşılaşılır. Böylece bilmece, bireysel bir yarıştan çok, ortak eğlence ve paylaşımın aracı olur.

Türk dünyasının bütün sahalarında cevabın doğru bulunması ödüllendirilir. Anadolu'da alkış tutulur, Kazak düğünlerinde genç kızlara mendil veya küçük hediyeler verilir, Uygur sahasında çocuklara şeker dağıtılır. Yanlış cevapta ise mizahi cezalar vardır: şarkı söylemek, mani okumak, kısa bir taklit yapmak. Bu küçük ödül-ceza dengesi, bilmecenin ritüel havasını güçlendirir.

Tek Bir Bilmecenin Hafızası

Başlangıç formelleri dikkat çekici ölçüde ortaktır:

- **Anadolu:** “Bilir misin, söyle bakalım.”
- **Azerbaycan:** “Bir bilmece, bil bakalım.”
- **Kırgız:** “Bir sözüm var, çözüp bak.”
- **Türkmen:** “Bir sözüm var, açıp gör.”

Farklı lehçelerde söylenen bu formüller, bilmeceyi ritüelleştiren bir “giriş kapısı” işlevi görür. Dinleyiciyi gündelik hayattan alıp oyunun içine çeker.

Bilmeceler, her yerde aynı üç işlevi üstlenir: eğlence, öğretim ve sosyal bağ kurma. Anadolu çocuğu bilmeceyle tabak ve yumurtayı öğrenirken, Kazak çocuğu aynı kalıpla zamanı ve gökyüzünü tanır. Farklı nesneler, aynı işlevsel rolü oynar: bireyleri toplulukla kaynaştırmak ve kültürel hafızayı canlı tutmak.

Bütün bu ortak noktalar, Türk dünyasının ne kadar geniş coğrafyalara yayılmış olursa olsun, aynı bilinç kodlarını taşıdığını kanıtlar. Bilmeceler yalnızca eğlencelik sözler değil, aynı zamanda Türk halklarının birbirinden kopmadığının, aynı kültürel ritüeli farklı lehçelerle sürdürdüğünün canlı göstergesidir.

Bilmecelerin Türk dünyasının bütün sahalarında gösterdiği en güçlü yön, ortak kültürel kodlardır. Hem içerikte hem icra biçiminde bu ortaklıklar çok açıktır:

Farklı coğrafyalarda aynı benzetmelerin kullanılması, Türk halklarının dünyayı aynı imgelerle düşündüğünü gösterir. “Gökyüzü bir bahçedir, yıldızlar onun meyvesidir” imgesi, Anadolu’dan Orta Asya’ya kadar değişmez.

Bütün bu aynılığın içinde, her topluluğun kendi coğrafyasına ve yaşam biçimine özgü küçük farklılıklar vardır.

- **Coğrafi Unsurlar:** Anadolu bilmecelerinde zeytin, bağ, bostan gibi unsurlar görülürken; Kazak ve Kırgız sahasında bozkır, deve, dombra öne çıkar. Uygur bilmecelerinde ise ipek ve baharat gibi Doğu Türkistan’a özgü unsurlar vardır.
- **Lehçe Farklılıkları:** Sözcükler değişir ama kalıp aynı kalır. Anadolu’da “Bir evim var” diye başlayan bilmece, Kırgızlarda “Bir ev var” şeklinde çıkar. Farklı kelimeler, aynı düşünceyi taşır.
- **Ritüel Biçimlerinde Nüanslar:** Anadolu’da bilmece çözen çocuk alkışlanır; Kazaklarda küçük hediyeler verilir, Kırgızlarda cezalar türkü söylemek şeklindedir. Ancak ödül-ceza dengesi her yerde vardır.

Bu farklılıklar, ortak geleneği zedelemeyiz, aksine zenginleştirir. Ortak gövde aynı kalır, dallar coğrafyaya göre değişir.

Sonuç olarak, Türk dünyasında bilmece geleneği ortak bir kökün farklı dallarıdır. Kök, müşterektir: aynı motifler, aynı işlevler, aynı icra mantığı. Dallar ise farklıdır: coğrafyanın, iklimin ve yaşam biçiminin getirdiği renkler.

Bu yüzden bilmeceler, yalnızca benzerlik değil, bir aynılık ifade eder. Anadolu’da sorulan bilmeceyle Altay’da sorulan bilmece arasında binlerce kilometre

olsa da cevap birdir. Çünkü sorulan şey de cevabı bulunan akıl da onu kuran kültürel kod da ortaktır.

Bilmeceler, Türk halklarının dünyayı nasıl gördüğünü ve kavramlaştırdığını ortaya koyar. Güneş her yerde “altın top”tur, ay “örtülü gelin”, yıldızlar “meyveli ağaç”, su “akan ama dili olmayan”dır, zaman ise “ayaksız koşan”dır. Bu benzetmeler, sadece ortak hayal gücünün değil, ortak hayat tecrübesinin de göstergesidir.

Sonuçta, bilmece türü bize şu gerçeği gösterir: Türk dünyasının farklı coğrafyalarda yaşayan toplulukları, aynı kültürel hafızanın parçalarıdır. Bir yerde söylenen bilmece, diğerinde de yaşar; farklı dillerde sorulsa da cevap birdir. Çünkü bilmece, yalnızca bir eğlence değil, ortak bir kimliğin kısa formülüdür.

Bugün Türk dünyasının birliği üzerine yapılacak her tartışmada, siyasi ve coğrafi sınırların ötesinde dikkate alınması gereken asıl hakikat, işte bu müşterek hafızadır. Masallar, ninniler, türküler gibi bilmeceler de bize şunu söyler: aynı bilmeceleri soranlar, aynı dünyaya aittir.

Bilmeceler, Türk halklarının dünyayı nasıl gördüğünü ve kavramlaştırdığını ortaya koyar. Güneş her yerde “altın top”tur, ay “örtülü gelin”, yıldızlar “meyveli ağaç”, su “akan ama dili olmayan”dır, zaman ise “ayaksız koşan”dır. Bu benzetmeler, sadece ortak hayal gücünün değil, ortak hayat tecrübesinin de göstergesidir.

“Türkçe, tarihimizin her devrinde biri
ifade etmiş, bizi taşımış, bizi korumuştur.”

Ahmet Hamdi Tanpınar

KÜLTÜREL AKTARIMDA NİNNİLER

“Aynı ezgiyle uyuyanlar, aynı rüyaya uyanır.”

Ninni, insanlığın en eski ezgilerinden biridir. Bebek beşiğinde sallanırken annenin dilinden dökülen kısa mısralar, sadece uykuya çağrı değil, aynı zamanda kültürün en saf aktarım, eğitimin ve süreklilik fikrinin en güçlü paylaşımıdır. Ninninin kelimeleri, ezgisi ve ritmi hem çocuğun güven duygusunu besler hem de toplumun değerlerini yeni kuşaklara taşır.

Türk dünyasının en uzak köşelerinde söylenen ninniler karşılaştırıldığında, şaşırtıcı ölçüde benzerlikler görülür. Bu, aynı masalların, aynı destanların aynı atasözlerinin ve aynı bilmecelerin kesiştiği büyük kümenin ‘aynı’lığının bir başka somut göstergesidir. Anadolu’da bir annenin yavrusuna söylediği ninni ile Kırgız bozkırındaki, Özbek köylerindeki ya da Azerbaycan’daki ninniler, aynı ezgisel ritimle ve aynı temalarla çocuğa seslenir.

Türk dünyasının en uzak köşelerinde söylenen ninniler karşılaştırıldığında, şaşırtıcı ölçüde benzerlikler görülür. Bu, aynı masalların, aynı destanların aynı atasözlerinin ve aynı bilmecelerin kesiştiği büyük kümenin ‘aynı’lığının bir başka somut göstergesidir. Anadolu’da bir annenin yavrusuna söylediği ninni ile Kırgız bozkırındaki, Özbek köylerindeki ya da Azerbaycan’daki ninniler, aynı ezgisel ritimle ve aynı temalarla çocuğa seslenir. Farklı lehçelerde farklı kelimeler kullanılsa da içerikteki ortaklık değişmez: anne sevgisi, yavrunun geleceğine dair dilekler ve toplumun yüksek değerlerinin tekrarı.

Ninni, toplumların en saf duygusunu, en yalın felsefesini taşıyan sözlü mirastır. Anne kucağında çocuğuna ninni söylerken, aslında bir nesli büyütür, bir toplumu yeniden kurar. Çünkü ninni hem sevginin hem de öğretinin dilidir: uyuturken güven verir,

tekrarlarla zihni ritme alıştıır, aynı zamanda çocuğa daha hayatının ilk aylarında ait olduğu kültürün değerlerini telkin eder.

Türk dünyasının farklı coğrafyalarında derlenen ninniler karşılaştırıldığında, ilk göze çarpan şey bu ortak duygudur. Anadolu’da bir annenin “Uyu yavrum, by yavrum” sözleriyle dile getirdiği sevgi, Kırgız bozkırında “Uykuga ket, bala, s bala” şeklinde söylenir; Azerbaycan’da “Yat bala, by bala” olur; Uygur diyarında “Alla balam uxla” diye yankılanır. Farklı kelimeler, farklı lehçeler kullanılır ama sesin taşıdığı duygu ve anlam birdir: Çocuğun büyümesi, sağlıklı, güçlü ve toplumuna faydalı bir fert olması.

Bu nedenle ninni, yalnızca bir ocuk edebiyatı ürünü değil, aynı zamanda bir ahlak ve felsefe metnidir.

- Ahlak metnidir, çünkü çocuğa en erken yaşta doğruluk, alışkanlık, vatan sevgisi, anne-babaya hürmet gibi değerler telkin edilir.
- Felsefe metnidir, çünkü hayatın anlamı, insanın var oluş amacı ve toplumla ilişkisi ninnilerin içinde kısıcak dizelerde dile gelir. Anadolu’da annenin “Asker olup vatanını koru” telkini, Kazak bozkırında “Batır ol, eldi sakta” ifadesi, Uygur sahasında “lim ol, halka hizmet et” duası... Hepsi insanın yaşam amacını çocuğa fısıldayan felsefi ğtlerdir.

Ninnilerde annenin kendi sıkıntısını dile getirmesi de bu yönüyle anlamlıdır. Anne, ninnide yalnızca çocuğuna seslenmez; kaderinden, gurbetten, yoksulluğundan ve umutlarından da söz eder. Bu, bireysel duygunun toplumsal hafızaya dönüştüğü andır. Ninni hem bireysel bir lirizm hem de kolektif bir bilgeliktir.

Kısacası ninni, Türk dünyasının ortak duygusunu, ortak ahlakını ve ortak felsefesini kuşaklar boyunca yeniden üreten en sade ama en etkili sözlü metindir. Anadolu’da, Azerbaycan’da, Kazak bozkırında,

Felsefe metnidir, çünkü hayatın anlamı, insanın var oluş amacı ve toplumla ilişkisi ninnilerin içinde kısıcak dizelerde dile gelir. Anadolu’da annenin “Asker olup vatanını koru” telkini, Kazak bozkırında “Batır ol, eldi sakta” ifadesi, Uygur sahasında “lim ol, halka hizmet et” duası... Hepsi insanın yaşam amacını çocuğa fısıldayan felsefi ğtlerdir.

Kırgız yaylasında ya da Uygur diyarında söylenen ninniler, aynı kaynaktan beslenen bir kültürel aynı-yetin ezgileridir.

NİNNİNİN TANIMI VE İŞLEVLERİ

Ninni, halk edebiyatında “çocuğu uyutmak veya avutmak için genellikle anneler tarafından ezgiyle söylenen kısa, tekrarlayıcı, duygusal sözlü ürün” olarak tanımlanır. Ancak bu yalın tanım, ninnilerin toplumsal işlevlerini açıklamaya yetmez. Çünkü ninni, aynı zamanda bir öğretme, telkin etme, kültürel hafızayı aktarma ve estetik duyguyu biçimlendirme aracıdır.

Ninninin en doğrudan işlevi, çocuğu uykuya hazırlamaktır. Tekrar eden sözler, melodik yapı ve yumuşak ses tonu, çocuğun kalp ritmini anne sesine uydurur. Bu biyolojik bağ, ninninin evrensel temelidir. Anadolu’da “Dandini dandini dastana” ile başlayan ritim, Kazak bozkırında “Äldäi-äldäi” diye söylenir. Farklı kelimeler kullanılır ama uyutma işlevi değişmez.

Kültürel Aktarım

Ninnilerin en önemli işlevlerinden biri de budur. Ninni, bir hafıza deposudur. Atasözleri, deyimler, dini ve milli değerler, hayat felsefesi ninnilerin içine gizlenmiştir.

- Anadolu’da annenin söylediği “Baban gitti gurbe-te, ben kaldım dert ile” ninnisi, çocuğa hem gurbet gerçeğini hem de sabrı öğretir.
- Azerbaycan’da “Ata sözün tutasan” (Babanın sözünü dinle) ninnisi, aile bağlarını ve saygıyı telkin eder.
- Kırgızlarda “El içinde söyülüp, batır bol” (Halk içinde sevilen yiğit ol) dizesi, topluluk içinde onur kazanmanın değerini aktarır.
- Uygur sahasında “Ömrün nurğa tolsun, ata-a-nang şad bolsun” ninnisi, hem dini hem ahlaki bir duayı çocuğa iletir.

Bu örnekler, ninnilerin yalnızca bebekleri uyutmadığını; aynı zamanda toplumun bütün ahlakını, inancını ve yaşam felsefesini ilk kez çocuğun kulağına fısıldayan metinler olduğunu gösterir. Çocuk bu sözleri anlamasa bile, sesin ve melodinin hafızasına kazanması, onun kültürel kimliğinin ilk adımıdır.

NİNNİNİN TARİHSEL İZLERİ

Ninni geleneği yalnızca Türk kültürüne özgü değildir; bütün insanlık tarihinin en eski ortak ürünlerinden biridir. Çünkü insan yavrusu, doğduğu andan itibaren sese ve ritme duyarlıdır. Anne ile bebek arasındaki ilk iletişim sözden önce sestir, ezgidir. Bu nedenle ninniler, insanlığın en eski “sözlü müzik” formu olarak kabul edilir.

Türk Kültüründe İlk İzler

Türk dünyasında ninnilerin yazılı ilk izleri Orhun Yazıtları döneminde dolaylı biçimde sezilebilir. Yazıtlarda doğrudan ninni bulunmaz; ancak bebek, aile, büyüme ve gelecek dileği üzerine kullanılan ifadeler, ninni geleneğinin arka planını yansıtır. Yazıtlarda sıkça karşılaşılan “evlat, soy, nesil” vurgusu, ninnilerin taşıdığı değerlerle paraleldir.

Kaşgarlı Mahmud ve Divânu Lugâti't-Türk

Türk kültüründe doğrudan ninni örneklerine rastladığımız ilk yazılı kaynak Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lugâti't-Türk'üdür (11. yüzyıl). Buradaki ninni parçaları, bugün Anadolu'da ve Orta Asya'da yaşayan örneklerle neredeyse birebir örtüşür. Bu durum, ninni geleneğinin bin yılı aşkın süredir değişmeden, aynı kalıplarla devam ettiğini göstermektedir.

Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri

Selçuklu döneminden itibaren yazılı kaynaklarda ninnilere dair dolaylı izlere rastlanır. Divan şairlerinin

Günümüz Türk dünyasında ninniler hâlâ yaşamaktadır. Kırsal alanlarda beşik başında söylenmeye devam ettiği gibi, şehirlerde de modern melodilere uyarlanmış ninniler üretilmektedir. Televizyon ve dijital mecralarda söylenen ninniler bile, geleneksel ninni kalıplarını korur: "alla, laylay, dandini, äldäi..."

Tarihsel izler bize şunu göstermektedir: Türk dünyasında ninni, Kaşgarlı Mahmud'dan günümüze ortak kalıplarla yaşamaktadır. Derlemeler sayesinde görülen manzara, ninnilerin yalnızca folklor ürünü değil, aynı zamanda kültürel sürekliliğin en güçlü belgesi olduğudur.

mırsalarında "beşik, uyku, anne sesi" gibi imgelere atıflar yapılır. Osmanlı döneminde ise ninniler hem halk edebiyatı metinlerinde hem de minyatürlerde, çocuk terbiyesine dair risalelerde yer bulur. 17. ve 18. yüzyıl mecmualarında "alla, allayı" kalıbıyla başlayan ninniler kaydedilmiştir.

Modern Dönemde Derlemeler

19. yüzyıldan itibaren halkbilimi çalışmalarının gelişmesiyle birlikte ninniler sistematik olarak derlenmeye başlanır. Özellikle *Ignác Kúnos*, *Pertev Naili Boratav*, *Saim Sakaoglu* gibi araştırmacılar Anadolu ve Orta Asya sahalarında yüzlerce ninni kaydetmişlerdir. Bu derlemeler, sözlü geleneğin günümüze aktarılmasında en önemli köprü işlevini görür.

20. yüzyılda Sovyetler Birliği döneminde Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen halk kültürü araştırmalarında ninnilere özel bölümler ayrılmış, "beşik ezgileri" adıyla arşivlere geçirilmiştir. Bugün elimizdeki pek çok metin, bu dönem derlemeleri sayesinde korunmuştur.

Günümüzde Ninni Geleneği

Günümüz Türk dünyasında ninniler hâlâ yaşamaktadır. Kırsal alanlarda beşik başında söylenmeye devam ettiği gibi, şehirlerde de modern melodilere uyarlanmış ninniler üretilmektedir. Televizyon ve dijital mecralarda söylenen ninniler bile, geleneksel ninni kalıplarını korur: "alla, laylay, dandini, äldäi..."

Tarihsel izler bize şunu göstermektedir: Türk dünyasında ninni, Kaşgarlı Mahmud'dan günümüze ortak kalıplarla yaşamaktadır. Derlemeler sayesinde görülen manzara, ninnilerin yalnızca folklor ürünü değil, aynı zamanda kültürel sürekliliğin en güçlü belgesi olduğudur.

ORTAK MOTİFLER VE KÜLTÜREL KODLAR

Türk dünyası ninnileri farklı lehçelerde, farklı melodilerle söylene de içerik bakımından aynı kültürel kodların izlerini taşır. Ninnilerin ana gövdesini birkaç temel motif oluşturur: anne sevgisi, çocuğun geleceğine dair dilekler, ahlaki telkinler, annenin iç döküşü ve doğa/kozmolojik imgeler. Bu motifler, bütün sahalarda ortaklık gösterir.

Lehçeler değişse de anlam aynıdır: uyusun, büyüsün, hayat bulsun. Bu tekrar eden sevgi dili, Türk dünyasının ortak annelik hafızasını görünür kılar.

Ninniler yalnızca uyku çağrısı değil, aynı zamanda ilk ahlak metinleridir. Anne, yavrusuna doğruluk, çalışkanlık, anne-babaya hürmet, sabır gibi değerleri ninni aracılığıyla öğretir. Ninnilerin birer “küçük ahlak risalesi” işlevi gördüğünü ortaya koyar.

TÜRK DÜNYASINDAN NİNNİ ÖRNEKLERİ

Anadolu Ninnileri

Dandini dandini dastana,
Danalar girmiş bostana,
Kov bostancı danayı,
Yemesin lahanayı.

Bu ninni, ritmik yapısı ve tekrarlarıyla çocuğu uyu turken, günlük hayatın sahnelerini de şiirsel dile taşır. Anadolu’nun köylü yaşamı içinde doğmuş olsa da benzer ritmik ninniler Türk dünyasının her köşesinde vardır.

Uyu yavrum, büyü yavrum,
Tarlalarda iş gör yavrum.

Çocuğun geleceğine dair dilek, çalışkan, üretken bir birey olması, Türk dünyasının bütün sahalarında ortak temadır.

Ninniler yalnızca uyku çağrısı değil, aynı zamanda ilk ahlak metinleridir. Anne, yavrusuna doğruluk, çalışkanlık, anne-babaya hürmet, sabır gibi değerleri ninni aracılığıyla öğretir. Ninnilerin birer “küçük ahlak risalesi” işlevi gördüğünü ortaya koyar.

Azerbaycan Ninnileri

Laylay dedim yatasan,
Şirin yuxu tapasan.
Yat, bala, böyü bala,
Ata sözün tutasan.

Burada “ata sözüne bağlı olmak” öğüdü öne çıkar. Anadolu ninnilerinde “büyüyüp asker ol” teması, Kazak sahasında “batır ol” telkini, Uygur sahasında “alim ol” dileği hep aynı kökten gelir: çocuğun toplum yararına bir kişiliğe sahip olması.

Beşik başı bağlama
Yat bala, ağlama.
Atan gəldi uzaqdan,
Yük gətirdi uzaqdan.

Anne, çocuğu uyuturken aynı zamanda babanın gurbette oluşuna gönderme yapar. Bu motif, Anadolu’da da Kırgız sahasında da vardır.

Kazak Ninnileri

Äldäi-äldäi, balam,
Bäxti bolsun janam.
Üyqu alıp ketedi,
Bala ösip jetedi.

(“Ninni ninni yavrum, bahtın açık olsun; uyku seni alsın, büyüyüp yetişesin.”)

Laylay-laylay, körpeyim,
Bola ber, jaksı erim.
Elge tirek bolasin,
Küçlü batır bolasin.

(“Ninni yavrum, iyi bir er ol, halka dayanak ol, güçlü yiğit ol.”)

Bu örneklerde görülen “batır” olma dileği, Türkistan kültüründe milli bir motiftir.

Laylay dedim yatasan,
Şirin yuxu tapasan.
Yat, bala, böyü bala,
Ata sözün tutasan.

Burada “ata sözüne
bağlı olmak” öğüdü
öne çıkar. Anadolu
ninnilerinde “büyüyüp
asker ol” teması,
Kazak sahasında
“batır ol” telkini,
Uygur sahasında
“alim ol” dileği hep
aynı kökten gelir:
çocuğun toplum
yararına bir kişiliğe
sahip olması.

Kırgız Ninnileri

Allayı allayı, bala,
Ös, bala, ülük bol.
Elin içinde söyülüp,
Batır bol, ülük bol.

(“Ninni yavrum, büyü, yüce ol; halk içinde sevilesin,
yiğit ol, ulu ol.”)

Yatıp ös, yaman körbö,
Elin kızıktır,
Uykuga ket, bala,
Ösüp er bol.

(“Yat büyü, kötülük görme; halkın gözdesi ol; uyu
yavrum, büyüüp er ol.”)

Kırgız ninnilerinde de çocuğun geleceği toplumsal değerlerle tanımlanır. Anadolu’daki asker, Kazak’taki batır, Kırgız’daki ulu kişi, aynı idealin farklı ifadeleridir.

Türkmen Ninnileri

Laylay diyip ukladım,
Oglum yiğit bolsun.
Ata yurdun saklasın,
Elinde söz bolsun.

Beşik sallap aytdım,
Günüm nurla dolsun.
Yat oğlum, ir bolsun,
Yurtum şarla dolsun.

Türkmen ninnilerinde hem milli hem de dinî dilekler yer alır. “Yurdu korumak, ir olmak, söz sahibi olmak” motifleri, Kazak ve Kırgız sahasıyla aynıdır.

Özbek Ninnileri

Alla-alla, jonim bola,
Uxlasa tinch olur ona.
Uxla bolam, baxtli bol,
Yurtga xizmat qil.

(“Ninni yavrum, uyusan annen huzur bulur; uyu yavrum, bahtlı ol, yurda hizmet et.”)

Alla alla, janım bolam,
Uxlab qolgin, tinim bolam.
Uxla, bolam, baxtli bol,
Elga xizmat qil.

Burada annenin çocuğunu uyutma isteği ile kendi rahatlatma arzusu birleşir. Anadolu’daki “uyu yavrum, ben de dinleneyim” motifinin aynısıdır.

Uygur Ninnileri

Alla, alla, balam uxla,
Büyüp elge xizmet qil.
Ata-anang şad bolsun,
Ömrün nurğa tolsun.

Küçük oğlum uxsun,
Ata yurdun tapsun.
Anang rahmet tapsun,
Ömrün nurğa batsun.

Uygur ninnilerinde “Âlim ol, halka hizmet et.” dileği sıkça yer alır. Bu, diğer sahalardaki “Yiğit ol.”, “Asker ol.”, “Ulu kişi ol.” motifinin aynısıdır; yalnızca kültürel vurgu farklıdır.

Tatar ve Nogay Ninnileri

Ällä-ällä, balakayım,
Töngə yıldız karagayım.
Uxla, bala, üs, bala,
İrekä çıgıp küz bala.

(“Ninni yavrum, gece yıldızına bakarım; uyu, büyü, hürriyetin olsun.”)

Alla, bala, uyki kelsin,
Küç alıp ir bolsun.
İyge tirek bulsın,
Yurdu saklap dursun.

Tatar ve Nogay ninnilerinde de “ir olmak”, “yurda dayanak olmak” ortak temadır.

Bu örnekler şu noktaya işaret etmektedir: Her toplulukta ninni uyku çağrısı, büyüme dileği, toplumsal görev temennisi üzerine kuruludur. Farklı sahalarda dilekler değişir (asker, batır, alim, ulu kişi), ama işlev aynıdır.

Dolayısıyla Türk dünyasının her köşesinde söylenen ninniler, aynı kültürel hafızanın farklı lehçelerdeki yankılarıdır. Aynı ninniyle uyuyan çocuklar, aynı bilinçle büyürler.

Türk dünyasının farklı sahalarından verilen bütün bu ninni örnekleri, aynı kültürel temelin farklı lehçelerdeki yansımaları olduklarını kanıtlar. Ninnilerin iskeleti her yerde benzerdir: önce çocuğa bir uyku çağrısı yapılır, ardından onun büyümesi için bir dilek dile getirilir, sonunda da ahlaki ya da toplumsal bir telkinle ninni tamamlanır. Bu yapı, Anadolu’dan Uygur diyarına, Kazak bozkırından Tatar köylerine kadar değişmez.

Elbette her topluluk kendi tarihsel şartlarına ve coğrafi tecrübelerine göre farklı idealler öne çıkarır. Anadolu’da çocuğun büyüüp asker olması, vatani koruması en büyük dileklerden biridir. Kazak ve Kırgız ninnilerinde aynı rol “batır” figürüyle somutlaşır; yiğit ve cesur bir savaşçı olma arzusu dile getirilir. Uygur ninnilerinde çocuğun âlim olması, halkına fayda sunması öne çıkar. Türkmenlerde “ir olmak” ve “ata yurdu korumak” ideal bir gelecek hedefidir. Özbek ninnilerinde ise bireysel ahlak ve doğruluk vurgusu belirgindir. Görünüşte farklı olan bütün bu telkinler, özünde tek bir noktada birleşir: çocuk büyüdüğünde yalnızca kendine değil, ait olduğu topluma, ailesine, yurduna yararlı bir insan olmalıdır.

Bir başka ortak kod da doğa ve kozmoloji imgelemidir. Ay, yıldız, gökyüzü bütün sahalarda ninnilerin

Türk dünyasının farklı sahalarından verilen bütün bu ninni örnekleri, aynı kültürel temelin farklı lehçelerdeki yansımaları olduklarını kanıtlar. Ninnilerin iskeleti her yerde benzerdir: önce çocuğa bir uyku çağrısı yapılır, ardından onun büyümesi için bir dilek dile getirilir, sonunda da ahlaki ya da toplumsal bir telkinle ninni tamamlanır. Bu yapı, Anadolu’dan Uygur diyarına, Kazak bozkırından Tatar köylerine kadar değişmez.

vazgeçilmez süsüdür. Anadolu’da ay dede çocuğa bakar, Kazak sahasında yıldız göz kırpar, Tatar ninnilerinde gece yıldızına bakarak çocuk uyutulur. Kozmik imgeler, bebeğin uykuya geçişini süslemekle kalmaz; aynı zamanda kültürün evreni algılama biçimini de çocuğun kulağına fısıldar.

Bütün bu ortaklıklar bize şunu açıkça gösterir: Ninniler, Türk dünyasının geniş coğrafyasında yalnızca benzerlik değil, gerçek bir ayniyet taşır. Farklı lehçelerde, farklı melodilerle söylenmiş olsalar da özde aynı kalıpları, aynı duyguları, aynı değerleri tekrar ederler. Bu yüzden ninniler, Türk dünyasının bütününde tek bir ezginin farklı lehçelerdeki varyantlarıdır; beşik sallayan her anne, aslında aynı kültürel hafızanın sesini yaşatmaktadır.

Bütün bu ortaklıklar
bize şunu açıkça
gösterir: Ninniler,
Türk dünyasının
geniş coğrafyasında
yalnızca benzerlik
değil, gerçek bir
ayniyet taşır. Farklı
lehçelerde, farklı
melodilerle söylenmiş
olsalar da özde
aynı kalıpları, aynı
duyguları, aynı
değerleri tekrar
ederler. Bu yüzden
ninniler, Türk
dünyasının bütününde
tek bir ezginin
farklı lehçelerdeki
varyantlarıdır; beşik
sallayan her anne,
aslında aynı kültürel
hafızanın sesini
yaşatmaktadır.

“Türkî dilde hikmet ayttım, âlemlarga saçtım.”

Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*

SÖZLÜ ŞİİRİN AYNI SESİ: DEYİŞME/ATIŞMA/MEYDAN

Bu gelenek Anadolu'da atışma adıyla bilinir; Orta Asya'da, özellikle Kazak ve Kırgız topluluklarında ayıtış diye anılır. Türkmen sahasında "görüşme", Azerbaycan'da "meydan" yahut "deyişme", Özbeklerde "lapar", Uygur edebiyatında ise "muqam içre söz atışmaları" gibi farklı adlarla yaşatılmıştır.

"Aynı ezgiyle atılan sözler, aynı kültürün nefesidir."

Türk dünyasının en köklü sözlü edebiyat geleneklerinden biri, şairlerin yahut ozanların karşılıklı şiir söyleyişleridir. Bu gelenek Anadolu'da atışma adıyla bilinir; Orta Asya'da, özellikle Kazak ve Kırgız topluluklarında ayıtış diye anılır. Türkmen sahasında "görüşme", Azerbaycan'da "meydan" yahut "deyişme", Özbeklerde "lapar", Uygur edebiyatında ise "muqam içre söz atışmaları" gibi farklı adlarla yaşatılmıştır. Adlar farklı olsa da özü ortaktır: sözle sözün, mısra ile mısranın karşılıklı yarışması.

Deyişme / atışma kelimesi, Anadolu sahasında âşıkla-rın saz eşliğinde birbirlerine doğaçlama şiir söyleme-si anlamına gelir. "Deyişmek" kelimesi burada hem "söz söylemek" hem de "karşılıklı tartışmak" manasındadır. Atışma ise, daha çok karşılıklı "söz düello-su"nu, hazırcevaplık ve zekâ sınavını ima eder. Orta Asya'daki ayıtış da tam olarak aynı işlevi taşır: İki akın (halk şairi), dombra eşliğinde karşılıklı söyleşir; kimi zaman biri soru sorar, diğeri cevap verir, kimi zaman da birbirlerini hicvederler.

Bu karşılıklı söyleyişler yalnızca bir "yarışma" değildir. Onlar aynı zamanda toplumun ortak hafızasını, değerlerini ve gündelik meselelerini canlı tutan bir sahne geleneğidir. Düğünlerde, toy şenliklerinde,

halk toplantılarında yapılan bu sözlü atışmalar hem bir eğlence unsuru hem de toplumsal bilinç aktarımının bir aracıdır.

Konular ise şaşırtıcı derecede ortaktır:

- **Günlük meseleler ve mizah:** köy hayatı, evlilik, geçim sıkıntıları, toplumsal olaylar mizahi bir üslupla dile getirilir.
- **Aşk ve sevdâ:** sevgilinin güzelliği, aşkın çilesi, sadakat ya da ayrılık, şairlerin söz yarışı içinde işlenir.
- **Vatan ve kahramanlık:** Anadolu’da “askerlik, yiğitlik”, Kazak ve Kırgız sahasında “batırlık” (kahramanlık), Türkmenlerde “yurdu koruma” teması öne çıkar.
- **Dinî ve tasavvufî öğütler:** Bektâşî âşık meclislerinde tasavvufî deyişmeler yapılır; Orta Asya’da da ahlaki/dinî öğütler aytış geleneğinin önemli bir parçasıdır.
- **Taşlama ve hiciv:** karşılıklı alay, hazırcevaplık ve mizah hem Anadolu âşıklarında hem de Orta Asya akınlarında güçlü bir damardır.

Bu yönüyle deyişme, Türk dünyasının her köşesinde sanat ile toplumsal işlevi birleştiren bir gelenektir. Bir yandan şairin hünerini, dil ustalığını, hazırcevaplığını gösterir; diğer yandan toplumun ortak değerlerini, ahlaki ilkelerini ve yaşantısını canlı tutar.

Ne Anadolu’daki âşık ne de Kazak bozkırındaki akın yalnızca kendi kişisel sesini dile getirir. Onlar, farklı coğrafyalarda da olsa, aynı müşterek sözlü şiir kültürünün sözcüleridir. Deyişme yahut aytış, Türk halklarının ortak bilincinin sahnede vücut bulmuş halidir: iki farklı coğrafyanın ozanı, tek bir kültürün sesiyle konuşur.

Deyişme yahut atışma, yüzeyde iki şairin karşılıklı söz söylemesi gibi görünür; fakat aslında iç yapısı son derece çeşitlidir. Anadolu âşıklık geleneğinde de

Bu yönüyle deyişme, Türk dünyasının her köşesinde sanat ile toplumsal işlevi birleştiren bir gelenektir. Bir yandan şairin hünerini, dil ustalığını, hazırcevaplığını gösterir; diğer yandan toplumun ortak değerlerini, ahlaki ilkelerini ve yaşantısını canlı tutar.

Orta Asya'nın akın kültüründe de bu karşılıklı söyleyiş farklı alt türlere ayrılır. Bu çeşitlilik, geleneğin hem zenginliğini hem de toplumla kurduğu çok yönlü ilişkiyi gösterir.

ANADOLU'DAKİ DEYİŞME TÜRLERİ

Taşlama Deyişmeleri (Atışmalar)

Âşıklar birbirlerini hicveder, eksiklerini alaya alır, hazırcevaplık sınavı verirler. Çıldırılı Âşık Şenlik ile rakiplerinin atışmaları, zekâ ve taşlamanın en güzel örnekleridir. Bu tür, toplumsal ortamda dinleyiciyi güldürür, eğlendirir; aynı zamanda şairin dil ustalığını ortaya çıkarır.

Muamma Deyişmeleri

Âşıklar bilmeceleler veya gizli anlamlı sözlerle birbirlerini sınar. Karşı taraf, sözün ardındaki manayı çözmek zorundadır. Bu, halk edebiyatındaki “bilmece” geleneği ile doğrudan akrabadır. Âşıkların birbirine “Bir evim var, kapısı yok.” gibi muamma verip çözüm beklemesi muamma deyişlerine bir örnektir.

Dinî-Tasavvufi Deyişmeler

Dinî-tasavvufi meclislerde âşıklar birbirlerine tasavvufi derinliği haiz mısralar söylerler. Burada amaç yarışmak değil, hakikati birlikte dillendirmektir. Kul Himmət ile Virânî Baba'nın deyişmeleri, bu türün en güzel örneklerindendir.

Aşk Deyişmeleri

Âşıklar, sevgilinin güzelliğini, aşkın çilesini dile getirirler. Bazen biri sevgiliyi över, diğeri aşkın ızdırabını işler.

Tekerlemeler veya Mizahi Deyişmeler

Âşıklar sırf dinleyiciyi güldürmek için dil oyunları ile atışırlar. Halkın günlük yaşamına dair nükteler bu türde öne çıkar.

Deyişme yahut atışma, yüzeyde iki şairin karşılıklı söz söylemesi gibi görünür; fakat aslında iç yapısı son derece çeşitlidir. Anadolu âşıklık geleneğinde de Orta Asya'nın akın kültüründe de bu karşılıklı söyleyiş farklı alt türlere ayrılır. Bu çeşitlilik, geleneğin hem zenginliğini hem de toplumla kurduğu çok yönlü ilişkiyi gösterir.

ORTA ASYA'DAKİ AYTIŞ TÜRLERİ

Kazak ve Kırgız sahasında aytış, çok daha geniş bir yelpazede yaşar. “Ayt” kökü zaten “söylemek” demektir; aytış, iki kişinin karşılıklı söylemesidir. Türleri şöyledir:

Batır Aytışı

Kahramanlık, yiğitlik ve vatan sevgisi konularında yapılan aytışlardır. Çoğunlukla toy şenliklerinde, kahramanlık destanlarının hatırlatıldığı ortamda gerçekleşir.

Mizahî Aytış

İki akın, toplumsal olayları veya birbirlerinin kusurlarını mizahi biçimde dile getirir. Halkın en çok rağbet ettiği türlerden biridir.

Sosyal Eleştiri Aytışları

Toplumsal sorunların, haksızlıkların, eşitsizliklerin ele alındığı aytışlardır. Bu yönüyle aytış, halkın “eleştiri kürsüsü” işlevi görür.

Genç-Yaşlı Aytışları

Bazen genç bir akın ile yaşlı bir akın karşılıklı söz düellosuna girer; bu da kuşaklar arası geleneğin canlı bir aktarımıdır.

DEYİŞMENİN TANIMI VE İŞLEVLERİ

Deyişme, iki yahut daha çok şairin karşılıklı olarak doğaçlama şiir söylemesidir. Şairler, Anadolu’da saz, Orta Asya’da dombra yahut benzeri çalgılar eşliğinde belli makamlarla şiir söylerler. Birinin söylediği mısra, diğerine meydan okuma niteliği taşır; karşı taraf da buna anında cevap verir. Bu nedenle deyişme, sadece bir şiir söyleme biçimi değil, dil becerisi, hazırcevaplık ve toplumsal temsil yeteneğinin sınıandığı bir söz düellosudur.

Deyişme, kökeni çok eskiye giden bir sözlü sanat biçimidir. Kaşgarlı Mahmud'un *Divânu Lügâti't-Türk*'ünde "karşılıklı söz atışmaları"na dair kayıtlar bulunur. Dede Korkut Hikâyeleri'nde ise kahramanların karşılıklı hitaplarında bu geleneğin destanî izleri görülür. Dolayısıyla deyişme, Türk dünyasında yalnızca edebî bir tür değil, toplumsal bir kurum niteliği taşır.

Sanatsal İşlev

Deyişmenin en belirgin işlevi sanatsal olanıdır. Şair, doğaçlama kabiliyetini, şiir bilgisini, dil zenginliğini ortaya koyar. Karşı tarafın sözünü anlamak, ona uygun bir cevap vermek, üstelik bunu aynı ahenkle sürdürmek yüksek bir ustalık gerektirir.

- Anadolu'da Âşık Ömer ile Karacaoğlan'ın deyişmeleri, dil zenginliği ve imge ustalığı bakımından halk edebiyatının doruk noktalarındandır.
- Kazak sahasında Jambıl Jabayev'in aytışları, halkın aklında söz kudretiyle kalmıştır.
- Kırgızlarda Toktogul Satılganov'un aytışlarda sergilediği hazırcevaplık, sanatın toplum önündeki en saygın örneklerindendir.

Sanatsal işlev, bu geleneğin varlık sebebidir: şair, söz ustalığıyla hem rakibini alt eder hem de topluluk önünde hünerini kanıtlar.

Eğlence İşlevi

Deyişmeler düğünlerde, şenliklerde, köy odalarında yahut toy meclislerinde icra edilir. Dinleyiciler için bu sözlü karşılaşmalar hem heyecan hem de neşe kaynağıdır.

- Anadolu'da iki âşığın atışması, düğünlerde halkı kahkahalara boğar; bazen taşlamalar öyle nüktelidir ki deyişme başlı başına bir oyun gibi algılanır.

Deyişme, kökeni çok eskiye giden bir sözlü sanat biçimidir. Kaşgarlı Mahmud'un *Divânu Lügâti't-Türk*'ünde "karşılıklı söz atışmaları"na dair kayıtlar bulunur. Dede Korkut Hikâyeleri'nde ise kahramanların karşılıklı hitaplarında bu geleneğin destanî izleri görülür. Dolayısıyla deyişme, Türk dünyasında yalnızca edebî bir tür değil, toplumsal bir kurum niteliği taşır.

- Kırgız ve Kazak toylarında aytış, halkın en çok beklediği bölümlerden biridir. Rakip şairlerin mizahi taşlamaları, topluluk için büyük eğlence kaynağıdır.
- Neredeyse aynı benzerlik Azerbaycan toylarında da görülür.

Eğlence işlevi, sözlü edebiyatın toplulukla bağını güçlendirir. Deyişme, sanatı sadece bireysel ifade değil, kolektif bir şölen haline getirir.

Değişmelerde yalnızca bireysel duygular değil, toplumsal meseleler de dile getirilir. Halkın geçim sıkıntıları, gurbet, aşk, köy hayatı, adaletsizlikler bu söz düellosunun konuları arasındadır.

- Anadolu’da 19. yüzyıl âşıklarının atışmaları, Osmanlı toplumunun gündelik sorunlarını, vergi ve adalet meselelerini yansıtır.
- Orta Asya’da Sovyet dönemi aytışlarında şairler, toplumsal eşitsizlikleri, köylünün sıkıntılarını dile getirir.
- Azerbaycan âşıkları “meydan atışmalarında” halkın derdini söz aracılığıyla görünür kılar.

Bu yönüyle deyişme, halkın söylem kürsüsüdür: şairler, toplumun duygularını dile getirir, sorunlarını şiire taşır.

Deyişme yalnızca sanat ve eğlence değildir; aynı zamanda ahlaki telkinlerin verildiği bir sahnedir. Doğruluk, yiğitlik, sabır, anne-babaya saygı, vatan sevgisi gibi değerler sıkça işlenir. Dolayısıyla deyişme, yalnızca doğaçlama şiir sanatı değil, bir ahlak kürsüsüdür.

En derin işlevlerinden biri, toplulukların kimliğini ve hafızasını yaşatmaktır. Deyişme, halkın belleğinde bir tarihsel arşiv işlevi görür.

- Anadolu âşıkları, Kurtuluş Savaşı’nda milli mücadeleyi atışmalara taşımışlardır. Bu, halkın hafızasında deyişme aracılığıyla korunmuştur.

- Kazak ve Kırgız aytışları, bozkır kültürünün, göçebe hayatın, kahramanlıkların hafızasını saklar.
- Azerbaycan meydan atışmaları, halkın dilini, lehçesini, atasözlerini canlı tutar.

Bu nedenle deyişme, yalnızca sözlü bir edebiyat türü değil, kolektif kimliğin taşıyıcısıdır.

TARİHSEL ARKA PLAN

Sözlü şiirde karşılıklı söyleyiş geleneğinin kökeni, en eski Türk topluluklarının ozan-kam-baksı geleneğine kadar uzanır. Bu kişiler, destanları, kahramanlık hikâyelerini ve mitolojik rivayetleri saz benzeri çalgılar eşliğinde söylerlerdi. Göçebe hayatın vazgeçilmez unsuru olan sözlü şiir, toplulukları hem eğlendirir hem de bir arada tutardı.

Erken dönemlerde ozanlar yalnız başlarına değil, çoğu kez bir araya gelip sözlü yarışmalara girerdi. Bu yarışmalar, kimi zaman dostane bir sohbet, kimi zaman da gerçek bir rekabet havası içinde geçerdi. Ozanların karşılıklı söylediği bu şiirler, toplumun hem estetik zevkini hem de ahlaki değerlerini canlı tutan bir gelenektir. Bugün Anadolu'daki "deyişme" veya Kazak-Kırgız sahasındaki "aytış", işte bu eski baksı geleneğinin doğrudan mirasıdır.

Divânu Lugâti't-Türk'te İzler

Sadece bir sözlük değil, aynı zamanda bir kültür ansiklopedisi de olan *Divânu Lugâti't-Türk'te* buna dair kayıtlar görürüz. Burada Türk boylarının şiir söyleme biçimlerine dair kayıtlar arasında karşılıklı söz atışmalarından da bahsedilir. Kaşgarlı'nın örnekleri, iki şairin birbirine doğrudan hitap ettiği, sözü sözle sınıadığı karşılaşmaları işaret eder. Bu, deyişme/aytış geleneğinin en az bin yıl önce de bilindiğini ve sistemli bir sözlü edebiyat pratiği olduğunu gösterir.

Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki Arkaik İzler

Geç tarihlerde yazıya aktarılmış olmasına karşın sözlü kökeni çok daha eski olan *Dede Korkut Hikâyeleri*, Türk dünyasının ortak edebiyat hafızasıdır. Buradaki kahramanlar, çoğu kez karşılıklı söz söyleyerek destansı bir yarışa girerler. Basat ile Tepegöz'ün, Bamsı Beyrek ile rakiplerinin karşılıklı sözleri, yalnızca destanî bir diyalog değil, aynı zamanda deyişmenin epik formdaki örnekleridir. Dede Korkut'un her boyun sonunda dile getirdiği dualar ve veciz sözler de ozan geleneğinin “sözle toplumu şekillendirme” işlevini hatırlatır.

Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri

Selçuklu döneminden itibaren sözlü şiir geleneği, Anadolu'daki âşık edebiyatı bünyesinde kurumsallaşmıştır. Köy odalarında, kervansaraylarda, tekke ve dergâhlarda âşıklar karşılıklı şiir söylemiş, bu karşılaşmalar “deyişme” yahut “atışma” adını almıştır. 16. yüzyıldan itibaren özellikle saz şairlerinin, halkın önünde birbirleriyle doğaçlama atışmaları yaygınlaşmış ve halk eğlencesinin başlıca unsurlarından biri olmuştur.

Çağdaş Dönemde Deyişme ve Aytış

20. yüzyılda deyişme/aytış geleneği hem Anadolu'da hem Orta Asya'da canlılığını korumuştur. Anadolu'da âşık kahvelerinde ve festivallerde atışmalar hâlâ yapılır. Kazakistan ve Kırgızistan'da aytış, günümüzde televizyon programlarına taşınmış, geniş kitlelerce izlenen bir kültür performansı haline gelmiştir. Bu, sözlü şiirin modern mecralara uyum sağladığının ve hâlâ toplumsal canlılığını koruduğunun göstergesidir. Azerbaycan'da deyişme sanatçıları, toplumun en tanınmış sanatçıları arasındadır.

Sonuç olarak, deyişme/atışma/aytış geleneği, bozkırın ozan-baksı kültüründen Dede Korkut'a, oradan Anadolu âşıklarına ve çağdaş televizyon sahnelerine

kadar kesintisiz bir süreklilik arz eder. Farklı adlarla, farklı biçimlerde ortaya çıksa da özü aynıdır: sözle sözün karşılaşması, şiirle şiirin düellosu ve toplumun ortak hafızasının dile gelmesi.

ORTAK MOTİFLER VE KÜLTÜREL KODLAR

Değişme ve aytışların yüzeyde bir söz düellosu olduğu düşünülse de derinlemesine incelendiğinde aslında Türk dünyasının ortak değerler sistemini yansıttığı görülür. Tema çeşitliliğine rağmen her yerde aynı “kültürel kodlar” tekrarlanır. Bunlar şunlardır: aşk ve seveda, kahramanlık ve yiğitlik, mizah ve taşlama, toplumsal eleştiri, dinî-tasavvufi öğeler.

Türk dünyasının bütün sözlü edebiyatında kahramanlık başlıca temadır. Değişmelerde bu, toplumu coşturan, gençlere örnek gösterilen bir içerik kazanır.

Mizah ve Taşlama

Değişmenin en canlı tarafı mizah ve taşlamadır. Karşılıklı şiir söyleyiş, topluluk için bir eğlence aracıdır.

- **Anadolu:** Âşıkların taşlamaları çoğu zaman dinleyiciyi kahkahaya boğar. Rakibini kısa ve nükteli sözlerle iğnelemek, ustalığın işaretidir.
- **Kazak Ayıtışı:** Akınlar birbirlerini dış görünüşlerinden aile kökenlerine kadar hicvederler.
- **Kırgız Ayıtışı:** Mizahi aytışlar halk arasında en çok rağbet gören türdür.

Toplumsal Eleştiri

Değişmeler, yalnızca bireysel temalarla sınırlı değildir; toplumun sorunlarını dile getirme işlevi de taşır.

- **Anadolu:** Âşıkların vergi, adalet, yöneticilerin haksızlıkları üzerine atışmaları vardır.
- **Kazak Ayıtışı:** Sovyet döneminde bile akınlar, kolhoz hayatının zorluklarını, eşitsizlikleri aytışlarda dile getirmiştir.

- **Azerbaycan:** Meydan atışmalarında halkın geçim sıkıntıları, gurbet ve göç meseleleri konu edilir. Modern dönem örneklerinden biri olarak Nizami Remzi, oldukça önemli bir sanatçı olarak kabul edilmektedir.

Dinî-Tasavvufi Öğeler

Deyişmelerin en önemli boyutlarından biri dinî-tasavvufi temalardır.

- **Anadolu’da Bektâşî Meclisleri:** Kul Himmet, Virânî, Pir Sultan Abdal gibi şairler deyişmelerinde vahdet, tevazu, sabır, insan sevgisi gibi tasavvufi değerleri dile getirirler.
- **Orta Asya:** Kırgız ve Kazak sahasında aytışların bir kısmı ahlaki öğütlerle doludur: “doğru ol, yalan söyleme, halka hizmet et.”
- **Uygur Geleneği:** Mukam içre atışmalarda, dini nasihatler ve dua cümleleri yer alır.

Bütün bu temalar, Türk dünyasının farklı coğrafyalarında aynı değerler sisteminin yaşadığını göstermektedir. Deyişmelerde aşk, bireysel duygunun en saf ifadesi olarak karşımıza çıkar; kahramanlık, toplumsal sorumluluk bilinciyle dile getirilir. Mizah, şairin hazırcıcağı ve zekâsını kanıtlayan bir araçtır. Eleştiri, halkın vicdanının sesi olurken; tasavvuf ve ahlaki öğeler bu geleneğin kültürel temelini oluşturur.

Adları farklı olsa da Anadolu’da deyişme veya atışma, Kazak ve Kırgız sahasında aytış, Türkmenlerde görüşme, Özbeklerde lapar, öz aynıdır. Bu sözlü şiir geleneği, bütün Türk topluluklarında aynı kökten beslenmektedir. Bir Anadolu âşığı ile bir Kazak akını farklı kelimeler kullansa da aslında aynı kültürel kodlarla konuşur; aynı değerleri, aynı ortak bilinci dile getirir.

Bu durum, tek bir kültürel kökün zaman içinde çeşitli dallar vererek genişlediğini ortaya koyar. Bugün Anadolu köy odasında sazıyla deyişen bir âşık ile

Adları farklı olsa da Anadolu’da deyişme veya atışma, Kazak ve Kırgız sahasında aytış, Türkmenlerde görüşme, Özbeklerde lapar, öz aynıdır. Bu sözlü şiir geleneği, bütün Türk topluluklarında aynı kökten beslenmektedir.

Bişkek'te televizyon programında dombra eşliğinde aytiş yapan bir akın, aslında aynı sözlü kültürün farklı zaman ve meknlardaki temsilcileridir. Her ikisi de halkın ortak hafızasını dile getirir, benzer değerleri işler, benzer toplumsal işlevler üstlenir. Bu süreklilik, Türk dünyasının ortak köklerinden beslenen kültürel ayniyetin en açık göstergelerindendir.

TEK BİR DESTAN DÜNYASI VE ORTAK SEMBOL HAFIZASI

Türk dünyasının destanları, görünüşte farklı coğrafyalarda, farklı zamanlarda ve farklı topluluklarca söylenmiş gibi görünse de aslında aynı kültürel evrenin farklı lehçelerde dile getirilmiş varyantlarıdır. Bu evrenin en güçlü göstergelerinden biri hayvan sembolleridir. At, kurt, kartal, geyik, deve ve kuşlar, yalnızca biyolojik varlıklar olarak değil; toplulukların hayat felsefesini, mitolojik köklerini ve tarihsel hafızasını taşıyan simgeler olarak destanlarda karşımıza çıkar.

At, Türk destanlarının tamamında kahramanın ayrılmaz yol arkadaşıdır. Dede Korkut hikâyelerinde Bey Beyrek'in atı, Kırgızların *Manas* destanında Ak-Kula, Özbeklerin *Alpamiş* destanında Bay-Şubar... Her birinde at, yalnızca bir binit hayvanı değil, kahramanın ruhunun bir parçası, gücünü tamamlayan, yolunu açan kutsal dosttur. Kahraman atıyla vardır, onsuz eksiktir. Bu anlayış, Türklerin binlerce yıl süren göçebe hayatının, bozkır kültürünün ve atlı savaş geleneğinin destanlara yansımış halidir.

Kurt, Türk destanlarının belki de en güçlü ve ortak sembolüdür. Göktürklerin türeyiş destanında bozkurttan türeyen nesil, Ergenekon destanında demir dağları eriterek yol gösteren kurt, Oğuz Kağan destanında ordulara öncülük eden kurt... Bu farklı anlatılarda aynı mesaj vardır: Kurt, Türk topluluklarının kökünü, varoluşunu ve yeniden doğuşunu temsil eder.

Bütün bu örnekler, Türk destanlarının yalnızca kahramanlık hikâyeleri değil, aynı zamanda ortak sembolik bir evrenin kültürel belgeleri olduğunu ortaya koyar. Coğrafya farklı, lehçeler farklı, tarihî şartlar farklı olabilir; fakat destanlarda kullanılan semboller, aynı düşünce biçimini, aynı hayat anlayışını, aynı mitolojik kökü işaret eder. Bu ayniyet, Türk dünyasının ortak kültürel hafızasının sürekliliğini kanıtlar.

/

Türk dünyasının destanları, hayvan sembolleri üzerinden tek bir mitolojik evreni, tek bir kültürel kökü ve tek bir ortak hafızayı yansıtır. Farklı coğrafyalarda yaşayan Türk toplulukları, aynı hayvan sembolleriyle aynı dünyayı kurmuş, aynı değerleri taşımış ve aynı bilinci sürdürmüştür. Bu nedenle destanları okumak, yalnızca geçmiş öğrenmek değil; Türk dünyasının bugünkü ve yarınki birliğini besleyen ortak bir genetik kodu keşfetmektir.

Kartal ve diğer kuş sembolleri ise göğün, yüceliğin ve koruyuculuğun ifadesidir. Yakut (Saha) destanlarında gökten gelen kutun taşıyıcısı, Altay rivayetlerinde kahramana yol gösteren rehber, Selçuklu Anadolu'sunda devlet ve hâkimiyetin göstergesi... Kartal, bütün Türk dünyasında gökle yer arasında aracıdır; göklerden güç indiren, kahramana yol açan bir varlık olarak anlam kazanır. Türkmenlerin “devlet kuşu” inancı da bu ortak sembol evreninin parçasıdır.

Bütün bu örnekler, Türk destanlarının yalnızca kahramanlık hikâyeleri değil, aynı zamanda ortak sembolik bir evrenin kültürel belgeleri olduğunu ortaya koyar. Coğrafya farklı, lehçeler farklı, tarihî şartlar farklı olabilir; fakat destanlarda kullanılan semboller, aynı düşünce biçimini, aynı hayat anlayışını, aynı mitolojik kökü işaret eder. Bu ayniyet, Türk dünyasının ortak kültürel hafızasının sürekliliğini kanıtlar.

Dolayısıyla bugün bir Anadolu çocuğu Dede Korkut'tan okuduğu atlı kahramanı nasıl kendi kültürünün bir parçası olarak görüyorsa, Kırgız çocuğu Manas'ın atını da aynı duygu ile benimser. Bir Kazak için bozkurttan türeyen atalar neyi ifade ediyorsa, Anadolu'da Ergenekon'dan çıkan nesil aynı sembolik anlamı taşır. Yakut destanındaki kartalla Türkmen rivayetlerindeki devlet kuşu, aynı kültürel kökten doğmuştur.

Kısacası, Türk dünyasının destanları, hayvan sembolleri üzerinden tek bir mitolojik evreni, tek bir kültürel kökü ve tek bir ortak hafızayı yansıtır. Farklı coğrafyalarda yaşayan Türk toplulukları, aynı hayvan sembolleriyle aynı dünyayı kurmuş, aynı değerleri taşımış ve aynı bilinci sürdürmüştür. Bu nedenle destanları okumak, yalnızca geçmişi öğrenmek değil; Türk dünyasının bugünkü ve yarınki birliğini besleyen ortak bir genetik kodu keşfetmektir.

Sonuç itibarıyla Türk destanları, sadece geçmişin hatırası değil; bugünün ve yarının birliğinin de

güçlü birer zemini olabilir. Destanlardaki ortak hayvan sembolleri, farklı coğrafyalardaki Türk topluluklarını görünmez bir ağ ile birbirine bağlamaktadır. Bu ağ, siyasi birlikten çok daha kalıcı olan kültürel ve manevi bir birliktir. Çünkü aynı destanı dinleyen, aynı sembolü paylaşan, aynı kahramanı ideal edinen topluluklar, aslında aynı hayali ve aynı hafızayı paylaşmaktadır.

Bugün Türk dünyasının karşısındaki en büyük imkânlardan biri, işte bu ortak mirası yeniden canlandırmak, genç kuşaklara aktarmak ve destanların taşıdığı ortak değerleri güncel bir birlik fikrine dönüştürmektir. Çünkü şunu artık biliyoruz: aynı atla yol alanlar, aynı kartalla göğe yükselenler farklı coğrafyalarda yaşasalar bile tek bir destan dünyasının çocuklarıdır.

DESTANLARDAKİ SEMBOLİZMİN KÖKENİ

Türk destanlarında hayvanların sembol olarak öne çıkması, sadece edebî bir tercih değil; derin bir tarihsel, kültürel ve mitolojik bağlamın sonucudur. Eski Türklerin yaşadığı coğrafya yani geniş bozkırlar, dağlık bölgeler ve göçebe hayatın gerekleri, insan ile hayvan arasındaki ilişkiyi olağanüstü derecede yakın kılmıştır. Bozkırda hayat, at sırtında başlamış, at sırtında sürmüş ve at sırtında sona ermiştir. Bu nedenle at yalnızca bir ulaşım aracı değil, destanlarda kahramanın ayrılmaz bir parçası, kahramanla bütünleşen bir yol arkadaşı olmuştur.

Kartal ve şahin, gökle yer arasındaki bağın sembolü olarak görülmüştür. Gökyüzüne en yakın varlık olarak kartal, ululuk, bağımsızlık ve devlet sembolüne dönüşmüştür. Yakut sahasında kartal “göğün bekçisi” olarak bilinirken, Anadolu’da da aynı simge “kut kuşu” biçiminde karşımıza çıkar. Kuşlar yalnızca biyolojik varlıklar değil, “kut” kavramıyla bağlantılı olarak göklerden güç getiren, kaderi tayin eden varlıklardır.

Kartal ve şahin, gökle yer arasındaki bağın sembolü olarak görülmüştür. Gökyüzüne en yakın varlık olarak kartal, ululuk, bağımsızlık ve devlet sembolüne dönüşmüştür. Yakut sahasında kartal “göğün bekçisi” olarak bilinirken, Anadolu’da da aynı simge “kut kuşu” biçiminde karşımıza çıkar. Kuşlar yalnızca biyolojik varlıklar değil, “kut” kavramıyla bağlantılı olarak göklerden güç getiren, kaderi tayin eden varlıklardır.

Bu anlayış yalnızca bir “ekonomik-ekolojik zorunluluk” değil, aynı zamanda bir “mitolojik dünya görüşü”dür. Göçebe hayatın şartları hayvanı yaşamın merkezine yerleştirmiş; mitolojik düşünce ise bu hayvanları kutsal varlıklara dönüştürmüştür. Hayvan, insana yalnızca eşlik eden değil; aynı zamanda yol gösteren, kahramana güç katan bir varlık olmuştur. Bu nedenle Türk destanlarını okurken hayvan sembolleri sıradan bir dekor değil; kültürel kimliğin, kolektif hafızanın ve mitolojik kökün en temel göstergeleridir.

Destanlarda hayvan sembollerinin güçlü biçimde öne çıkmasının kökeninde yalnızca ekolojik ihtiyaç değil, çok daha derin bir dünya tasavvuru vardır: evrenin insandan ibaret olmadığı, hayvanların da insanla birlikte kaderi paylaştığı bir bütünlük anlayışı.

BÖLÜM 3

ORTAK TÜRK KANONU ARAYIŞI

A.
TÜRKÇENİN
KURULDUĞU HER ŞEY

“Türkî dilde söylemesem irşâd olmaz.”

Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*

TÜRK DÜNYASINDA EDEBİYAT KANONU VE ORTAK HAFIZA

KANON KAVRAMI VE TÜRK DÜNYASINDA ÖNEMİ

Bir milletin kendisini anlaması, geçmişini yorumlaması ve geleceğini inşa etmesi için en güçlü araçlardan biri edebiyattır. Edebî metinler yalnızca bireysel duyarlılıkların dışavurumu değil, aynı zamanda kolektif hafızanın taşıyıcılarıdır. Bu nedenle hangi eserlerin kuşaktan kuşağa aktarılacağı, hangilerinin temel metinler arasında yer alacağı sorusu, yalnızca estetik bir tercih meselesi değil, aynı zamanda kimlik ve kültür inşasının merkezinde duran bir meseledir. İşte bu noktada “kanon” kavramı karşımıza çıkar.

Kanon, köken itibarıyla “ölçü, kural, yasa” anlamlarını taşır. İlk kez Antikçağ’da kullanılan bu kavram, zamanla edebiyat alanına taşınmış ve “bir topluluk tarafından temel kabul edilen eserler bütünü” anlamını kazanmıştır. *Harold Bloom*’un “Batı Kanonu” ifadesiyle yeniden meşhur ettiği kavram, *Jale Parla*’nın da belirttiği gibi aslında hangi metinlerin eğitsel, estetik ya da ideolojik nedenlerle öne çıkarıldığına dair bir seçimler dizisini işaret eder. Bir başka deyişle, kanon yalnızca edebiyatın içsel estetik ölçütleriyle değil, aynı zamanda toplumsal, siyasi ve kültürel tercihlerle de belirlenir.

Türk dünyası söz konusu olduğunda, kanon tartışması daha da anlamlı hale gelecektir. Çünkü Adriyatik’ten Yakut steplerine, Sibiry’a’dan Orta Doğu’ya kadar ge-

Kanon, bir seçme ve dışlama mekanizmasıdır; kimi eserleri merkezde tutar, kimilerini ise çevreye iter. Bu seçimin arkasında yalnızca estetik kaygılar değil, aynı zamanda tarihî şartlar, siyasi okumalar, eğitim politikaları ve toplumsal beğeniler vardır.

/

Bu yazının (ve belki topyekûn bu kitabın) amacı, Türk Dünyası edebiyatında “kanon” meselesini ele almak ve bunun “ortak hafıza” ile ilişkisini incelemektir. Kanonun tarihsel serüveni, Türk edebiyatında kanonlaşma süreçleri, klasiklerden çağdaş romanlara uzanan çizgide kanonikleşen metinler, bu bağlamda bir haritalama çalışmasına konu edilecektir.

niş bir coğrafyada yaşayan Türk topluluklarının dilleri, lehçeleri ve tarihsel deneyimleri çeşitlilik arz eder. Bu çeşitlilik içinde hangi eserlerin “ortak” sayılacağı, hangi şairlerin ve romancıların tüm Türk dünyasına mal edileceği sorusu, bir bakıma “ortak hafızanın” sınırlarını da belirler. Dede Korkut Kitabı’nın, Manas Destanı’nın, Nevâî’nin *Dîvân*’ının ya da Aytmatov’un romanlarının aynı zamanda hem yerel hem de bütün bir Türk dünyasının kanonik metinleri olarak kabul edilmesi, bu bağlamda tesadüf değildir.

Kanon, bir seçme ve dışlama mekanizmasıdır; kimi eserleri merkezde tutar, kimilerini ise çevreye iter. Bu seçimin arkasında yalnızca estetik kaygılar değil, aynı zamanda tarihî şartlar, siyasi okumalar, eğitim politikaları ve toplumsal beğeniler vardır. Nitekim Türkiye’de Milli Eğitim Bakanlığı müfredatlarında okutulan metinler ile bağımsız Türk cumhuriyetlerinin ders kitaplarında yer alan eserler karşılaştırıldığında, ortak bir “Türk Dünyası kanonu”nun nüvelerini görmek, olması gerektiği şekliyle değilse bile, yine de mümkündür.

Bu yazının (ve belki topyekûn bu kitabın) amacı, Türk Dünyası edebiyatında “kanon” meselesini ele almak ve bunun “ortak hafıza” ile ilişkisini incelemektir. Kanonun tarihsel serüveni, Türk edebiyatında kanonlaşma süreçleri, klasiklerden çağdaş romanlara uzanan çizgide kanonikleşen metinler, bu bağlamda bir haritalama çalışmasına konu edilecektir. Ayrıca çağdaş Türk Dünyası romanlarının Türkiye edebiyatı içerisindeki kanonlaşma serüveni de ele almaya çalışacağız. Çünkü kanon, yalnızca geçmişin mirasını seçmekle kalmaz; aynı zamanda bugünün edebiyatının yarının hafızasına taşıyacak köprüyü de kurar.

KANONUN TARİHSEL SERÜVENİ

Kanon kavramı, köken olarak Hellenistik döneme kadar uzanır. MÖ II. yüzyılda İskenderiye’de yaşayan Aristophanes ve Aristarkhos, edebî türlerin en seçkin

temsilcilerini belirleyerek bir “İskenderiye kanonu” oluşturmaya çalışmışlardır. Bu, yazın tarihinde bilinen ilk bilinçli kanonlaştırma girişimidir. Orta çağ boyunca “kanon” terimi özellikle kilise yasaları, kutsal metinlerin listeleri ve azizler katalogları için kullanılmış, dolayısıyla kavramın dinsel kökeni uzun süre baskın kalmıştır.

19. yüzyılda ise Avrupa’da edebiyat, sanat ve müzik alanında modern anlamıyla “kanon” tartışmaları öne çıkmıştır. Bu dönemde “hangi eserlerin okunması, öğretilmesi, estetik bakımdan üstün sayılması gerektiği” sorusu, ulus-devletlerin kültürel inşa çabalarıyla birleşmiş, edebiyat kanonları bir bakıma ulusal kimliklerin aynası haline gelmiştir.

Batı’da gelişen bu süreç, modern edebiyat biliminde Harold Bloom’un *Batı Kanonu* eseriyle simgeselleşmiştir. Bloom, Homeros’tan Shakespeare’e, Dante’den Goethe’ye uzanan bir çizgide “kurucu dehalar” listesini yaparak Batı edebiyatının omurgasını belirlemiştir. Bloom’a göre bu eserler yalnızca estetik bakımdan değil, kültürel belleği kurma işlevleri nedeniyle de kanoniktir. Ancak bu yaklaşım, eleştirilerden de muaf kalmamıştır: Feminist eleştirmenler, azınlık edebiyatı temsilcileri ve postkolonyal kuramcılar, Batı kanonunun dışlayıcı karakterine işaret ederek “ötekilerin edebiyatı”nın sistemli biçimde göz ardı edildiğini vurgulamışlardır.

Türk dünyasına gelindiğinde, kanon kavramı biraz daha farklı bir anlam kazanır. Türk toplulukları yüzyıllar boyunca geniş coğrafyalara dağılmış, farklı alfabeler, lehçeler ve siyasal yapılar içinde yaşamışlardır. Pek çoğu yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla “tek bir edebiyat”tan ziyade, birçok edebiyat kolunun aynı kökten beslenerek geliştiği görülür. Bu sebeple Türk dünyasında kanon tartışması, yalnızca estetik bir seçiciliğin değil, aynı zamanda ortak kimliğin ve hafıza inşasının meselesidir.

Batı’da gelişen bu süreç, modern edebiyat biliminde Harold Bloom’un *Batı Kanonu* eseriyle simgeselleşmiştir. Bloom, Homeros’tan Shakespeare’e, Dante’den Goethe’ye uzanan bir çizgide “kurucu dehalar” listesini yaparak Batı edebiyatının omurgasını belirlemiştir. Bloom’a göre bu eserler yalnızca estetik bakımdan değil, kültürel belleği kurma işlevleri nedeniyle de kanoniktir.

Türk Dünyası
edebiyatının
kanonlaşma
serüvenini elbette
destanlarla
başlatabiliriz. Oğuz
Kağan, Ergenekon,
Türeyiş, Göç ve
Manas destanları;
Türk halklarının köken
anlatılarını, tarihsel
bilinçlerini ve ortak
değerlerini taşır. Bu
destanlar yalnızca
sözlü edebiyatın bir
parçası değil, aynı
zamanda “ortak
hafızanın” en eski
katmanlarını temsil
eder.

Türk edebiyatında kanon denildiğinde hemen herkes için ilk akla gelen metinler destanlar olacaktır. Neredeyse herkes için ortak bir bilgi kümesine dönüşen destanlar; Oğuz Kağan, Ergenekon, Türeyiş, Göç, Manas... Bu destanlar yalnızca bir edebî türün örneği değil, aynı zamanda Türk toplumlarının tarihsel bilinçlerini ve ortak mitlerini bugüne taşıyan hafıza mekânlarıdır. Orhun Yazıtları, *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lügâti't-Türk* gibi eserler de “kurucu metinler” olarak bütün Türk dünyasının ortak kanonunu temsil eder. Öyle sanıyoruz ki bu temsiliyetin üzerine tartışma yapılamaz.

Kısacası, Batı’da kanon daha çok ulusal kültürleri inşa eden bir estetik liste anlamı görüntüsü taşıırken, Türk dünyasında kanon tartışması ulusların ötesinde bir ortak kültür ve kimlik arayışına işaret eder. Bu nedenle Türk Dünyası edebiyat kanonu, yalnızca seçkin metinlerin listesi değil; Adriyatik’ten Çin Seddi’ne kadar uzanan bir coğrafyanın ortak hafızasını taşıyan metinler bütünüdür.

TÜRK DÜNYASI EDEBİYATINDA KANONLAŞMA SÜRECİ: KLASİKLERDEN ÇAĞDAŞA

Türk edebiyatı, çok geniş bir tarihî ve coğrafi zemine yayılır. Bu genişlik içinde “kanonlaşma” olgusu da farklı evreler halinde gelişmiştir. Türk Dünyası edebiyatında kanonun oluşum süreci, bir yandan tarihî derinlikten gelen “kurucu metinler” etrafında, diğer yandan modern çağın siyasal ve toplumsal dönüşümleriyle şekillenmiştir.

Kurucu Metinler: Destanlar ve İlk Yazılı Belgeler

Türk Dünyası edebiyatının kanonlaşma serüvenini elbette destanlarla başlatabiliriz. Oğuz Kağan, Ergenekon, Türeyiş, Göç ve Manas destanları; Türk halklarının köken anlatılarını, tarihsel bilinçlerini ve ortak değerlerini taşır. Bu destanlar yalnızca sözlü

edebiyatın bir parçası değil, aynı zamanda “ortak hafızanın” en eski katmanlarını temsil eder. Oğuz Kağan’ın devlet kurucu iradesi, Ergenekon’un yeniden doğuş miti, Manas’ın destansı kahramanlığı, bugüne kadar bütün Türk topluluklarının kültürel mirasında yer bulmuştur.

Ardından yazıya geçirilmiş ilk belgeler gelir: Orhun Yazıtları. Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk yazıtları, yalnızca birer anıt değil; Türk siyasi ve kültürel hafızasının en eski yazılı kanonlarıdır. “Üstte mavi gök çökmedikçe, altta yağız yer delinmedikçe, Türk budunu, ilini töresini kim bozabilir?” ifadesi, hâlâ ortak kimliğin temel mottolarından biridir ve Türk dünyasının her yerinde karşılık bulur. Orhun Yazıtları’nın modern dönemde Vilhelm Thomsen tarafından çözülmesi ve sonrasında Türkoloji’nin merkez metinlerinden biri haline gelmesi, onları hem akademik hem de toplumsal bir “kanonik metin” haline getirmiştir.

Orta Çağ Klasikleri: İslami Dönem ve Ortak Eserler

Türk Dünyası edebiyatında kanonun ikinci ve asıl büyük halkasını İslami dönemin eserleri oluşturacaktır. Yusuf Has Hâcib’in *Kutadgu Bilig*’i, Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’ü, Hoca Ahmed Yesevî’nin *Dîvân-ı Hikmet*’i, Edib Ahmed Yükeki’nin *Atebetü’l-Hakayık*’ı... Bu eserler, Türk dilinin, kültürünün ve inanç sisteminin ana kodlarını bir araya getirmiştir.

Nevâî’nin *Muhakemetü’l-Lügateyn*’i, yalnızca Çağatay Türkçesini yüceltmekle kalmaz; aynı zamanda Türk edebiyatı tarihinde “dilde kanon” tartışmasının en eski örneklerinden biridir. Fuzûlî’nin gazelleri, Mevlânâ’nın *Mesnevî*’si, Yunus Emre’nin ilahileri de bütün Türk coğrafyasında benimsenmiş ve farklı lehçelerde karşılık bulmuş metinlerdir. Böylece Türk Dünyası’nda kanon, yalnızca bir milletin değil, birçok coğrafyanın ortak mirası haline gelmiştir.

Orhun Yazıtları’nın modern dönemde Vilhelm Thomsen tarafından çözülmesi ve sonrasında Türkoloji’nin merkez metinlerinden biri haline gelmesi, onları hem akademik hem de toplumsal bir “kanonik metin” haline getirmiştir.

/

Türk Dünyası edebiyatında kanonun ikinci ve asıl büyük halkasını İslami dönemin eserleri oluşturacaktır. Yusuf Has Hâcib’in *Kutadgu Bilig*’i, Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’ü, Hoca Ahmed Yesevî’nin *Dîvân-ı Hikmet*’i, Edib Ahmed Yükeki’nin *Atebetü’l-Hakayık*’ı... Bu eserler, Türk dilinin, kültürünün ve inanç sisteminin ana kodlarını bir araya getirmiştir.

Modernleşme Dönemi ve Milli Uyanış

19. yüzyıldan itibaren Türk Dünyası edebiyatında kanonlaşma süreci, milli uyanış hareketleriyle birleşir. Rusya'daki Türk halkları arasında İsmail Gaspiralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" şiarı, edebiyatın da ortak bir dil ve kimlik inşasında rol oynaması gerektiğini vurgular. Mirza Fethali Ahundzade, Abay Kunanbayev, Mahtumkulu, Mağcan Jumbayev, Çolpan gibi isimler, yalnızca kendi halklarının değil, bütün Türk Dünyası'nın edebî kanonuna dahil olurlar.

Bu dönemde edebiyat artık yalnızca estetik bir alan değil, siyasi ve kültürel bir misyon da üstlenmiştir. Roman ve tiyatro türleri aracılığıyla toplumsal dönüşüm, modernleşme, bağımsızlık arayışı gibi temalar işlenir. *Abay*'ın şiirleri, Kazak edebiyatında modern kanonun temelini oluştururken; *Ahundzade*'nin oyunları Azerbaycan'da tiyatro edebiyatının ilk kanonik örnekleri sayılabilir.

Çağdaş Dönem: Romanın Yükselişi ve Kanonlaşma

20. yüzyıl, Türk Dünyası edebiyatında romanın öne çıktığı dönemdir. Sovyetler Birliği'nin baskı ortamında dahi edebiyat, kimliği korumanın ve hafızayı sürdürmenin yolu olmuştur. Cengiz Aytmatov'un *Cemile, Gün Olur Asra Bedel, Beyaz Gemi* romanları, yalnızca Kırgızistan'ın değil, bütün Türk Dünyası'nın ortak kanonik metinleri kabul edilmiştir. Cengiz Dağcı'nın *Korkunç Yıllar*'ı, sürgün ve diaspora hafızasının romanlaşmış halidir. Anar, Elçin, Yusuf Samedoğlu, Abdulla Kadiri, Pirimkul Kadirov, Mağjan ve Çolpan gibi yazarlar da 20. yüzyılın Türk Dünyası kanonunu zenginleştirmiştir.

Türkiye'de 1960'lara doğru bu romanların çevrilip yayımlanması, Türk Dünyası edebiyatının Türkiye edebiyatı içerisindeki kanonlaşma sürecini hızlandır-

Cengiz Aytmatov'un
Cemile, Gün Olur
Asra Bedel, Beyaz
Gemi romanları,
yalnızca Kırgızistan'ın
değil, bütün Türk
Dünyası'nın ortak
kanonik metinleri
kabul edilmiştir.
Cengiz Dağcı'nın
Korkunç Yıllar'ı,
sürgün ve diaspora
hafızasının
romanlaşmış halidir.
Anar, Elçin, Yusuf
Samedoğlu, Abdulla
Kadiri, Pirimkul
Kadirov, Mağjan ve
Çolpan gibi yazarlar
da 20. yüzyılın Türk
Dünyası kanonunu
zenginleştirmiştir.

mıştır. Bu romanlar arasında Aytmatov'un eserleri kadar Kırım, Azerbaycan, Özbekistan ve Kazakistan edebiyatından metinler de vardır.

BİR KANON KURMAK İÇİN: DEVLET, AKADEMİ, YAYINEVLERİ VE HALK

Kanon, kendiliğinden oluşan doğal bir süreç değildir. Belirli güç odakları, toplumsal yönelimler ve kültürel kurumlar tarafından biçimlendirilir. Bu nedenle bir metnin kanona dahil olması, sadece estetik değerine değil; aynı zamanda o eseri destekleyen kurumların, politik okumanın ve okur kitlesinin yönelimlerine bağlıdır. Türk Dünyası edebiyatı açısından bakıldığında, kanonun belirleyici unsurları dört ana başlık altında incelenebilir: devlet, akademi, yayınevleri ve halk.

Devlet ve Resmî İdeoloji

Devlet, kanonun şekillenmesinde en belirleyici aktörlerden biridir. Eğitim politikaları, müfredat programları, kültür bakanlıklarının yayımladığı listeler, devlet destekli çeviri ve yayın faaliyetleri, bir eserin kanona girip girmeyeceğini doğrudan etkiler. Türkiye'de Milli Eğitim Bakanlığı'nın lise ders kitaplarına "Dış Türkler Edebiyatı" başlığıyla seçme metinler koyması, Türk Dünyası edebiyatının Türkiye içindeki kanonlaşmasını sağlamıştır.

Benzer şekilde bağımsız Türk cumhuriyetlerinde devletlerin ulusal kimlik inşası sürecinde belirlediği "resmî yazarlar" ve "ulusal şairler", kanonun merkezine yerleşmiştir. Kazakistan'da Abay, Kırgızistan'da Manas ve Aytmatov, Azerbaycan'da Nizami ve Sabir, Türkmenistan'da Mahtumkulu devletin kültür politikaları sayesinde "milli şair" konumuna yükselmişlerdir. Bu konum, sadece edebî bir unvan değil; aynı zamanda resmî hafızayı şekillendiren bir kanonik statüdür.

Akademi ve Bilimsel Kanon

Kanonlaşmayı etkileyen ikinci unsur akademi'dir. Üniversitelerde okutulan ders kitapları, hazırlanan antolojiler, yapılan doktora tezleri, akademik makaleler bir eseri kanonun merkezine taşıyabilir. Türkoloji bölümlerinde okutulan "Türk Dünyası Edebiyatı" dersleri, farklı ülkelerden şair ve yazarların sistematik biçimde incelenmesine imkân sağlamış, böylece bu isimlerin kanonikleşmesine katkıda bulunmuştur.

Örneğin, "Türk Dünyası Romanlarının Türk Edebiyatı İçerisinde Kanonlaşması Meselesi" başlıklı doktora tezinde 1956-2000 arasında Türkiye'de yayımlanan 50 Türk Dünyası romanının incelenmesi, bu metinlerin akademik kanonun da bir parçası olduğunu göstermektedir. Akademi, böylelikle edebiyatın yalnızca estetik değerini değil, tarihsel ve toplumsal işlevini de görünür kılarak kanonun teorik temelini oluşturur.

Yayınevleri ve Kültürel Kurumlar

Bir eserin basılması, yaygınlaştırılması ve okura ulaştırılması kanonlaşma için zorunlu aşamadır. Bu noktada yayınevleri, dergiler ve kültürel kurumlar önemli bir rol oynar. Yayınevleri yalnızca metinleri dolaşıma sokmakla kalmaz, aynı zamanda okur beklentilerini yönlendirir. Kapak tasarımlarından tanıtım kampanyalarına kadar birçok unsur, bir yazarın ya da eserin "önemli" olduğuna dair algı oluşturur. Bu da kanonikleşmenin toplumsal zeminde karşılık bulmasına yardımcı olur.

Halk ve Okur Tercihi

Kanonun son ama en önemli unsuru halktır. Bir metin devlet ya da akademi tarafından desteklense bile, okur tarafından benimsenmezse uzun ömürlü bir kanon oluşturamaz. Halkın belleğinde yer eden, kuşaktan kuşağa aktarılan, günlük dilde atasözlerine,

deyimlere, şarkılara dönüşen metinler, en güçlü kanonları oluşturur.

Bunun en açık örneği Nasreddin Hoca fıkralarıdır. Resmî ideolojiden bağımsız olarak halkın dilinde yaşayan bu kısa anlatılar, Türk Dünyası'nın her bölgesinde kanonikleşmiş ve ortak hafızanın bir parçası haline gelmiştir. Benzer şekilde Aytmatov'un romanlarının geniş okur kitleleri tarafından benimsenmesi, onun eserlerini yalnızca akademik veya resmî kanon değil, halk kanonu içinde de merkezî kılmıştır.

Devlet, akademi, yayınevleri ve halk... Bu dört unsur bir araya geldiğinde bir eser “kanon” haline gelir. Bazen devletin desteklediği ama halkın benimsemediği eserler unutulmaya mahkûm olur; bazen halkın hafızasında yaşayan ama akademik ilgiden uzak metinler (örneğin halk destanlarının bazı varyantları) “gölge kanonlar” oluşturur. Türk Dünyası edebiyatında kanonlaşma, bu unsurlar arasındaki dengenin tarihsel süreçlerde aldığı şekle bağlıdır.

ORTAK HAFIZA BOYUTU: DİL, KİMLİK, TARİH VE MİTLER

Kanon tartışmasının Türk Dünyası açısından en özgün boyutu, onun yalnızca estetik bir seçme değil, aynı zamanda ortak hafızayı kuran ve yaşatan bir mekanizma olmasıdır. Farklı coğrafyalarda yaşayan Türk halklarını birbirine bağlayan en güçlü unsurlardan biri, paylaşılan hafızadır. Bu hafıza ise en berrak halini dilde, kimlikte, tarihte ve mitlerde bulur.

Dil, bir milletin kolektif hafızasının en temel taşıyıcısıdır. Türk Dünyasında kanonlaşan yahut kanonlaşması gereken eserlerin hemen hepsi, yalnızca edebî değerleriyle değil, aynı zamanda dil üzerinden kurdukları köprülerle önem kazanır.

- Orhun Yazıtları, Türkçenin bilinen ilk yazılı abideleri olarak yalnızca siyasi mesajlarıyla değil,

dilin kurucu hafızasını yansıttıkları için kanonikleşmiştir.

- Kaşgarlı Mahmud'un *Divânu Lügâti't-Türk*'ü, farklı Türk boylarının söz varlığını bir araya getirmesiyle yalnızca bir sözlük değil, bir "ortak hafıza haritası"dır.
- Çağdaş dönemde Aytmatov'un eserlerinin Türkiye Türkçesine çevrilmesi, dil üzerinden kurulan köprü sayesinde onları Türk edebiyatı kanonuna da dahil etmiştir.

Bugün de alfabe birliği, çeviri faaliyetleri, müşterek sözlük çalışmaları, kanonun dil temelini güçlendiren girişimler olarak önem taşımaktadır.

Türk Dünyası edebiyatında kanon, aynı zamanda kimliğin sınırlarını çizer. Kanonlaşan metinler, hangi değerlerin ortak olduğunu gösterir. Dede Korkut Kitabı'nda aile bağlarının kutsallığı, misafirperverlik ve adalet anlayışı; Manas'ta kahramanlık ve vatan sevgisi; Mahtumkulu'nun şiirlerinde birlik fikri; Abay'ın eserlerinde aydınlanma ve modernleşme arzusu... Bütün bu temalar, Türk halklarının farklı kimlik deneyimlerine rağmen ortak değerler etrafında buluştuklarını kanıtlar.

Bu nedenle kanon hem çeşitliliği kuşatan hem de bütünlüğü sağlayan bir kimlik inşa aracıdır. Kanona alınan her eser, aslında "biz kimiz?" sorusuna verilen ortak bir cevaptır. Bu soru, modern çağlarda "biz kim olmalıyız?" sorusuna dönüşmüş olsa da alınacak cevap aynıdır: Türkçe ve Türkçenin var ettiği kimlik.

Türk Dünyası'nın kanonik metinleri, aynı zamanda tarihsel hafızanın kroniğini oluşturur. Orhun Yazıtları devlet tecrübesini, *Kutadgu Bilig* ahlaki öğretileri, *Bâbürnâme* hanedanın hikâyesini, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si ortak coğrafyanın hatırasını kayda geçirmiştir.

Kanona alınan her eser, aslında "biz kimiz?" sorusuna verilen ortak bir cevaptır. Bu soru, modern çağlarda "biz kim olmalıyız?" sorusuna dönüşmüş olsa da alınacak cevap aynıdır: Türkçe ve Türkçenin var ettiği kimlik.

20. yüzyılda ise roman bu işlevi üstlenmiştir: Cengiz Dağcı'nın *Korkunç Yıllar*'ı Kırım Türklerinin trajedisini, Anar'ın *Beş Katlı Evin Altıncı Katı* modern Azerbaycan toplumunun sancılarını, Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel*'i Sovyet döneminin toplumsal kırılmalarını, tarihsel hafızanın edebî aynaları olarak kanonlaşmıştır. Bu eserler, yalnızca bireysel hikâyeler değil, toplulukların ortak travmalarının ve mücadelelerinin belleğe kazınmış versiyonlarıdır.

Ortak hafızanın en derin katmanı mitlerde ve arketiplerde yatar. Türk Dünyası edebiyatında kanonlaşan metinlerin büyük bir kısmı, bu mitleri yeniden üretir: Bozkurt motifi, hem destanlarda hem de çağdaş romanlarda “kurtarıcı” sembolü olarak yer alır. Aytmatov'un “Dişi Kurdun Rüyalari” romanında bile bu arketipsel motifin çağdaş biçimde işlendiği görülür.

Mitler, kanonu zamandan bağımsız kılar. Aynı arketiplerin farklı dönemlerde farklı formlarda karşımıza çıkması, ortak bilinçaltının canlılığını kanıtlar.

Dil, kimlik, tarih ve mitler... Bütün bunlar, Türk Dünyası kanonunun aslında bir “ortak hafıza sözleşmesi” olduğunu gösterir. Bu hafıza, yalnızca geçmiş hatırlatmaz; aynı zamanda geleceği inşa etmenin de temelidir. Bu yüzden Türk Dünyası'nda kanon tartışması, aslında “ortak bir geleceğe sahip olabilir miyiz?” sorusunun da cevabını içinde barındırır.

KANONUN BİRLEŞTİRİCİ İŞLEVİ VE GELECEĞE DÖNÜK PERSPEKTİF

Türk Dünyası edebiyatında kanon meselesi, farklı coğrafyalara dağılmış, farklı tarihsel tecrübeler yaşamış Türk halklarının ortak kimliklerini, değerlerini ve hafızalarını diri tutma arayışının adıdır. Kanon, bu nedenle Türk Dünyası'nda Batı'dakinden farklı olarak yalnızca “seçkin metinlerin listesi” değil; aynı zamanda ortak geçmiş geleceğe taşıyan kültürel bir sözleşmedir.

Ortak hafızanın en derin katmanı mitlerde ve arketiplerde yatar. Türk Dünyası edebiyatında kanonlaşan metinlerin büyük bir kısmı, bu mitleri yeniden üretir: Bozkurt motifi, hem destanlarda hem de çağdaş romanlarda “kurtarıcı” sembolü olarak yer alır. Aytmatov'un “Dişi Kurdun Rüyalari” romanında bile bu arketipsel motifin çağdaş biçimde işlendiği görülür.

/

Türk Dünyası edebiyatında kanon meselesi, farklı coğrafyalara dağılmış, farklı tarihsel tecrübeler yaşamış Türk halklarının ortak kimliklerini, değerlerini ve hafızalarını diri tutma arayışının adıdır. Kanon, bu nedenle Türk Dünyası'nda Batı'dakinden farklı olarak yalnızca “seçkin metinlerin listesi” değil; aynı zamanda ortak geçmiş geleceğe taşıyan kültürel bir sözleşmedir.

Sonuç olarak, Türk
Dünyası edebiyatında
kanon, estetikten
öte bir varoluş
meselesidir. O,
farklı coğrafyalarda
yaşayan halkların
aynı masallarla
uyumasını, aynı
destanlarla
büyümesini,
aynı romanlarla
düşünmesini sağlar.
Bu nedenle kanonu
incelemek, aslında
Türk Dünyası'nın ortak
hafızasını okumak,
geleceğin ortak
kültür atlasını kurmak
demektir.v

Kanonun oluşum sürecinde devlet, akademi, yayınevleri ve halkın birbiriyle etkileşimi belirleyici olmuştur. Devlet resmî müfredatlarla ve “milli şair” ilanlarıyla yön verirken, akademi araştırmalarıyla bu metinleri teorik düzeyde temellendirmiştir. Yayınevleri çeviriler ve edisyonlarla metinleri dolaşıma sokmuş, halk ise benimseyerek veya reddederek gerçek anlamda “yaşayan kanon”u tayin etmiştir.

Gelecek açısından bakıldığında, Türk Dünyası edebiyatının kanonlaşma süreci hâlâ devam etmektedir.

Kanon, Türk Dünyası'nda yalnızca geçmişi muhafaza etmekle kalmaz; aynı zamanda geleceği de şekillendirecektir. Çünkü ortak kanon, ortak dilin ve ortak kimliğin en somut kanıtıdır. Bugün Adriyatik'ten Altaylara kadar uzanan sahada Türkçenin farklı lehçelerinde hâlâ aynı destanların, aynı mitlerin, aynı şairlerin ve romancıların yankılanması, Türk Dünyası'nın “ortak bir edebiyat kanonuna” sahip olduğunun en güçlü göstergesidir.

Sonuç olarak, Türk Dünyası edebiyatında kanon, estetikten öte bir varoluş meselesidir. O, farklı coğrafyalarda yaşayan halkların aynı masallarla uyumasını, aynı destanlarla büyümesini, aynı romanlarla düşünmesini sağlar. Bu nedenle kanonu incelemek, aslında Türk Dünyası'nın ortak hafızasını okumak, geleceğin ortak kültür atlasını kurmak demektir.

BÜTÜN TÜRKÇE KONUŞAN HALKLARIN ORTAK KİMLİK HARİTASI

“Tarih, geçmişten daha çok gelecekle ilgilenir.”

Bir milletin ruhu, en çok kendi sözünde ve kendi metinlerinde saklıdır. Bu söz, bazen bir destan kahramanının dilinden dökülür; bazen bir bilge şairin beyitlerinde yankılanır, bazen de bir çağdaş romancının kahramanına yüklenen sancılarda görünür. Türk Dünyası söz konusu olduğunda mesele, yalnızca estetik veya edebî bir değerlendirme olmaktan çıkar; tarihsel hafızanın, ortak kimliğin ve kültürel sürekliliğin korunmasına dair bir varlık sorunu haline gelir.

Türk halkları yüzyıllar boyunca farklı imparatorlukların, alfabelerin, lehçelerin ve siyasi rejimlerin içinde yaşamışlardır. Bu farklılıkların arasında daima korunan şey, ortak bir söz geleneğidir. Orhun Yazıtları’ndan Mahtumkulu’nun şiirlerine, Dede Korkut’tan Aytmatov’un romanlarına uzanan çizgi, aslında bin yılı aşan bir ortak bilinç atlasıdır. Bu atlas, coğrafyalarımız ayrı düşse de hafızalarımızın birbirini tanımasına imkân vermiştir.

Bugün artık şu sorunun etrafında birleşmek zorundayız:

- Hangi metinler bizi biz yapan temel metinlerdir?
- Hangi eserler, yalnızca ait olduğu milleti değil, bütün Türk Dünyası’nı temsil edecek güce sahiptir?

Bugün artık şu sorunun etrafında birleşmek zorundayız:

- Hangi metinler bizi biz yapan temel metinlerdir?
- Hangi eserler, yalnızca ait olduğu milleti değil, bütün Türk Dünyası’nı temsil edecek güce sahiptir?
- Ve hangi yazarlar, kuşaklar boyunca ortak kimliğin taşıyıcıları olmuştur?

Her millet, kendisini
var eden metinlerle
tanınır ve tanımlar.
Edebiyat, yalnızca
estetik bir alan
değil, toplumsal
hafızayı kuşaktan
kuşağa aktaran bir
kültürel sözleşmedir.
Türk Dünyası söz
konusu olduğunda
bu mesele daha da
önemlidir; çünkü
farklı coğrafyalara
dağılmış toplulukların
birbirlerini yeniden
tanımalarının en
sağlam yolu ortak
edebî mirastan geçer.

Bugün artık sadece
“hangi eserler
klasikleşmiştir?”
sorusunu değil,
“hangi eserler
bütün Türkçe
konuşan halkların
ortak kanonunu
oluşturabilir?”
sorusunu da sormak
gerekir.

- Ve hangi yazarlar, kuşaklar boyunca ortak kimliğin taşıyıcıları olmuştur?

Bu sorulara cevap aramak, aslında Ortak Türk Kanonunu kurma çabasıdır. Böyle bir kanon, yalnızca “klasikleşmiş” eserleri değil; aynı zamanda Türkçe konuşan bütün toplulukların kendilerini tanıyacağı ve başkalarına tanıtacağı “ortak metinler evreni”ni ifade eder.

Dolayısıyla teklif edilen kanon, birkaç basit isim listesinden ibaret değildir. O, dört katmanda düşünülmelidir:

1. **Kurucu Metinler:** Destanlar, yazıtlar, ortak köken anlatıları.
2. **Klasikler:** Türk dilinin ve edebiyatının zirve metinleri, halkın ortak vicdanını temsil eden eserler.
3. **Modernleşme ve Yyanış Eserleri:** Milli bilinç, özgürlük ve kimlik mücadelesinin edebî formları.
4. **Çağdaş Metinler:** Roman ve şiir aracılığıyla 20. ve 21. yüzyılda ortak bilinci diri tutan yeni halkalar.

Bu katmanlı yaklaşım hem tarihten gelen mirası sahiplenmeyi hem de geleceğe yönelen bir edebî vizyonu mümkün kılar. “Ortak Türk Kanonu” böylece yalnızca geçmişin değil, bugünün ve yarının da haritası haline gelir.

Her millet, kendisini var eden metinlerle tanınır ve tanımlar. Edebiyat, yalnızca estetik bir alan değil, toplumsal hafızayı kuşaktan kuşağa aktaran bir kültürel sözleşmedir. Türk Dünyası söz konusu olduğunda bu mesele daha da önemlidir; çünkü farklı coğrafyalara dağılmış toplulukların birbirlerini yeniden tanımalarının en sağlam yolu ortak edebî mirastan geçer.

Bugün artık sadece “hangi eserler klasikleşmiştir?” sorusunu değil, “hangi eserler bütün Türkçe konuşan halkların ortak kanonunu oluşturabilir?” sorusunu da sormak gerekir.

Bu çerçevede, destanlardan modern romanlara uzanan çizgide bir “çekirdek liste” oluşturmak, ortak dil ve kimliğin edebî temellerini görünür kılacaktır. Aşağıda sunulan öneri, ilk/kurucu metinler ile çağdaş hafızanın taşıyıcıları arasında bir köprü kurarak Ortak Türk Kanonu için bir başlangıç teklifi olarak kabul edilmelidir.

“ORTAK TÜRK KANONU”

İlk Metinler

- **Destanlar:** *Oğuz Kağan Destanı, Ergenekon, Türeyiş, Göç, Manas, Alpamış*. Bu ilk metinler, mitoloji ve tarih bilincinin ilk edebî tezahürleridir.
- **Orhun Yazıtları (Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk Anıtları):** Her bir anıt, Türk kimliğinin siyasal ve kültürel manifestosudur.
- **Dede Korkut Kitabı:** Aile, adalet, yiğitlik ve misafirperverlik kodlarını yüzyıllar boyu yaşatan ortak anlatımızdır.

Kurucu Metinler

- Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*: Ortak hafızamızın siyasal ahlak kitabıdır. Başlığı ise “mutluluk veren bilgi” anlamına gelir.
- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lügâti't-Türk*: Diller arası bir köprü olan bu eser, ortak söz hazinesi işlevi görür.
- Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*: Türk tasavvufunun kurucu metnidir.
- Edib Ahmed Yükeki, *Atebetü'l-Hakayık*: Ahlakî öğretilerin edebî ifadeleridir.
- Ali Şîr Nevâî, *Muhakemetü'l-Lügateyn*: Çağatay Türkçesini edebiyat dili olarak yücelten eserdir.
- Fuzûlî, *Dîvân, Leyla ile Mecnun*: Ortak lirizmimizin zirveleridir.

- Yunus Emre, *Dîvân*: Türkçenin halk ruhunu ve ilahi duyarlılığını kanonlaştıran şiirlerden müteşekkil bir anıttır.

Milli Uyanış ve Modernleşme Metinleri

- Mahtumkulu Firâkî: Birlik ve iman temalı şiirlerin Türkmen edebiyatındaki temsilcisidir.
- Abay Kunanbayev, *Kara Sözlər*: Kazak aydınlanmasının temel metnidir.
- Mirza Fethali Ahundzade, piyesler ve roman denemeleri: Modern edebiyatın Azerbaycan'daki öncüsüdür.
- İsmail Gaspıralı, *Tercüman* gazetesi yazıları: Ortak dil ve fikir fikrinin edebi temelleridir.
- Mağcan Jumbayev: Kazak Türkleri edebiyatının milli uyanış ve özgürlük şairidir.
- Çolpan: Şiirleriyle ve tiyatrolarıyla Özbek modernizminin trajik sesidir.

Çağdaş Kanon: Roman ve Şiir

Romanlar:

- Cengiz Aytmatov, *Cemile, Beyaz Gemi, Gün Olur Asra Bedel*.
- Cengiz Dağcı, *Korkunç Yıllar, Yurdunu Kaybeden Adam*.
- Muhtar Avezov, *Abay Yolu*.
- Abdulla Kadiri, *Ötgen Künler*.
- Pirimkul Kadırov, *Yıldızlı Geceler*.
- Anar, *Beş Katlı Evin Altıncı Katı*.
- Elçin, *Mahşer, Ağ Deve*.

Şiirler:

- Bahtiyar Vahapzade şiirleri (vatan, dil, özgürlük).
- Oljas Süleymenov, *Az i Ya* ve diğer şiirleri.
- Şehriyar, *Heyder Babaya Selam*.

Bu liste, “Ortak Türk Kanonu” için bir çekirdek öneridir. Kapsam elbette genişletilebilir ancak burada temel ölçütler şunlar olmalıdır:

- 1. İlk/Kurucu Olma:** Ortak hafızanın en eski kaynaklarını temsil etmek.
- 2. Yaygınlık:** Türk Dünyası’nın farklı bölgelerinde benimsenmiş olmak.
- 3. Süreklilik:** Kuşaklar boyunca okunmuş, ezberlenmiş, hatırlanmış olmak.
- 4. Birleştiricilik:** Ortak kimlik, dil ve değerleri temsil etmek.

Böylesi bir kanon, yalnızca edebî eserlerin listesi değil; aynı zamanda Türk Dünyası’nın ortak kültürel atlasını çizen bir haritadır. Ortak hafızayı diri tutmak, yeni kuşaklara güçlü bir edebî kimlik kazandırmak ve Türkçenin farklı lehçelerini aynı kökten beslenen dallar olarak göstermek için “Ortak Türk Kanonu” bir tercih değil, zorunluluktur.

Ortak hafızayı diri tutmak, yeni kuşaklara güçlü bir edebî kimlik kazandırmak ve Türkçenin farklı lehçelerini aynı kökten beslenen dallar olarak göstermek için “Ortak Türk Kanonu” bir tercih değil, zorunluluktur.

Türk Halkı	Ortak İsimler	Ortak Eserler/Metinler
Oğuzlar (Türkiye Türkleri, Azerbaycan Türkleri, Türkmenler, Gagavuzlar, Irak Türkmenleri)	Yunus Emre, Nasreddin Hoca, Fuzûlî, Nesîmî, Bahtiyar Vahabzade, Mahtumkulu Firâkî	<i>Dede Korkut Kitabı, Leyla ile Mecnun, Mahtumkulu Dîvânı, Safahat, Yunus Emre Dîvânı</i>
Kıpçaklar (Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar, Nogaylar, Tatarlar, Başkurtlar, Kumuklar, Karaçay-Balkarlar, Kırım Tatarları)	Abay Kunanbayev, Cengiz Aytmatov, Jambıl Jabayev, Musa Cälil, İsmail Gaspiralı	<i>Kara Sözler, Manas Destanı, Cemile, Gün Olur Asra Bedel, Moabit Defteri, Tercüman yazıları</i>
Karluklar (Özbekler, Uygurlar)	Ali Şîr Nevâî, Bâbü'r Şah, Abdurehim Ötkür	<i>Muhakemetü'l-Lügateyn, Bâbü'r-nâme, Nevâî Dîvânı</i>
Karahanlı Geleneği (Ortak kök miras)	Yusuf Has Hâcib, Kaşgarlı Mahmud	<i>Kutadgu Bilig, Dîvânü Lügâtî't-Türk</i>
Tasavvuf Geleneği (Tüm Türk halklarında)	Hoca Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre	<i>Dîvân-ı Hikmet, Velâyetnâme, Yunus Emre'nin ilahileri</i>
Destan Geleneği (Mitik ortak atalar)	Alp Er Tunga, Oğuz Kağan, Ergenekon, Köroğlu	<i>Oğuz Kağan Destanı, Ergenekon Destanı, Köroğlu Destanı, Dede Korkut Hikâyeleri</i>
Balkan Türkleri	Nasreddin Hoca, Yunus Emre, Köroğlu	<i>Nasreddin Hoca fıkraları, Köroğlu Destanı</i>
Doğu Türkistan Uygurları	Ali Şîr Nevâî'nin mirası, Abdurehim Ötkür	<i>Nevâî Dîvânı, Babürnâme varyantları, modern Uygur şiiri</i>

Tablo 1: Türk Dünyası Ülkelerine Göre Ortak İsimler, Eserler ve “Ortak Kanon”un Bugün Tanındığı Yerler

Eser	Yazar/Kaynak	Yüzyıl	Bugün Okunduğu/Yaşatıldığı Ülkeler
Orhun Yazıtları	Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk	8. Yüzyıl	Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Uygur bölgesi (Çin), Moğolistan (araştırma ve anma düzeyinde)
Kutadgu Bilig	Yusuf Has Hâcib	11. Yüzyıl	Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan; akademik ve edebî çevrelerde yaygın okuma
Divânü Lügâti't-Türk	Kaşgarlı Mahmud	11. Yüzyıl	Türkiye, Orta Asya ülkeleri, Çin (Uygur bölgesi), ayrıca Avrupa'daki Türkoloji merkezlerinde yoğun ilgi
Divân-ı Hikmet	Hoca Ahmed Yesevî	12. Yüzyıl	Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Balkanlardaki Bektâşî-Nakşî tekkelerinde okunmaya devam ediyor.
Dede Korkut Kitabı	Anonim	13.-15. Yüzyıllar	Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Balkan Türkleri (Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Bosna), Gagavuzlar (Moldova)
Yunus Emre Divânı	Yunus Emre	13.-14. Yüzyıllar	Türkiye, Balkanlar (Bosna, Kosova, Makedonya, Bulgaristan), Azerbaycan, Orta Asya tekkeleri
Nasreddin Hoca Fıkraları	Anonim	13. yüzyıldan itibaren.	Türkiye, Balkanlar (Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Bosna), Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Uygur bölgesi
Manas Destanı	Sözlü Gelenek	19. yüzyılda yazıya geçirilmiştir.	Kırgızistan başta olmak üzere Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Türkiye, Azerbaycan'da tanınır ve okunur
Leyla ile Mecnûn	Fuzûlî	16. Yüzyıl	Türkiye, Azerbaycan, Irak Türkmenleri, İran Azerbaycanı, Türkmenistan, Orta Asya'da edebiyat fakülteleri; Balkanlarda klasik şiir üzerinden bilinir.

Eser	Yazar/Kaynak	Yüzyıl	Bugün Okunduğu/Yaşatıldığı Ülkeler
<i>Bâbürnâme</i>	Bâbü Şah	16. Yüzyıl	Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Afganistan, Hindistan, Pakistan, Türkiye (çeviriler üzerinden), Azerbaycan
Köroğlu Destanı	Anonim	16. Yüzyıl	Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Balkan Türkleri (özellikle Bulgaristan, Kosova)
<i>Mevlid-i Şerîf</i>	Süleyman Çelebi	15. Yüzyıl	Türkiye, Balkanlar (Bosna, Kosova, Bulgaristan, Makedonya), Azerbaycan, Türkmenistan, Kafkasya; dini törenlerde hâlâ okunur.

“Türkî dilde neçe dürlü elfâz bar kim,
her birining anda yüzlerçe ma’nî vü ta’bîr vardır.
Bu dil, öyle bir hazinedir ki Fârsîde
bunların ekseri bulunmaz.”

Ali Şîr Nevâî, Muhâkemetü'l-Lügateyn

“ORTAK TÜRK KANONU” İÇİN BİR TEKLİF: KURUCU METİNLER, KLASİKLER, MODERNLER, ÇAĞDAŞLAR

Her şeyden önce,
“kurucu” nitelemesi
kronolojik bir ilkeyi
işaret eder. Orhun
Yazıtları’ndan
başlayarak 15.
yüzyılın sonuna kadar
uzanan bir çizgi,
Türkçenin en erken
yazılı belgelerinden
İslami dönemin
güçlü eserlerine
kadar geniş bir
yelpazeyi kapsar.
Burada esas alınan
nokta, Türkçenin
kendi kendini ifade
ettiği, kimlik inşasına
doğrudan katkı
sağladığı metinleri
seçmektir.

Bir edebî kanon oluşturmak yalnızca metinleri sıralamak değildir; aynı zamanda bu seçimin arkasında yatan ölçütleri, ilke ve amaçları da görünür kılmaktır. “Kurucu Metinler” başlığı altında belirlediğimiz eserler, Türk dünyasının müşterek hafızasını ve dil bilincini temsil eden çekirdek metinlerdir. Bu liste, tarihsel derinliği, coğrafi yaygınlığı ve edebî sürekliliği esas alan belirli kriterlerle hazırlanmıştır.

Her şeyden önce, “kurucu” nitelemesi kronolojik bir ilkeyi işaret eder. Orhun Yazıtları’ndan başlayarak 15. yüzyılın sonuna kadar uzanan bir çizgi, Türkçenin en erken yazılı belgelerinden İslami dönemin güçlü eserlerine kadar geniş bir yelpazeyi kapsar. Burada esas alınan nokta, Türkçenin kendi kendini ifade ettiği, kimlik inşasına doğrudan katkı sağladığı metinleri seçmektir. Yabancı bir dile dayalı yazılmış fakat Türkçe kültürle irtibatlı metinler yerine, doğrudan Türkçe üretilmiş ve Türkçenin imkânlarını gösteren örnekler -birkaç istisna hariç- öne çıkarılmıştır.

İkinci ölçüt, dil ve bilinç boyutudur. Bir kanon, yalnızca edebî güzellik için değil, aynı zamanda bir topluluğun kendi diline nasıl baktığını da gösterir. Bu nedenle Kaşgarlı Mahmud’un *Divânu Lügâti’t-Türk*’ü, Nevâî’nin *Muhakemetü’l-Lügâteyn*’i ve

Tibyânü'l-Lügâtî't-Türkî gibi sözlük veya dil üzerine yazılmış metinler, yalnızca teknik eserler değil, aynı zamanda dilin kolektif şuurunu temsil eden belgeler olarak değerlendirilmiştir.

Üçüncü ölçüt, epik ve tarihsel hafızadır. Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Kitabı, yalnızca anlatı metinleri değil; aynı zamanda Türk topluluklarının kendilerini tarih sahnesinde nasıl gördüklerini kaydeden bellek kitaplarıdır. Bu eserler sayesinde kanon, yalnızca yazılı edebiyatın değil, sözlü geleneğin de temsilcisi haline gelir. Kurucu metinler arasında destanların yer alması, Türk dünyasının müşterek mitolojisinin ve kahramanlık hafızasının canlılığını gösterir.

Dördüncü ölçüt, dinî ve ahlaki boyuttur. Hoca Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i ve Edib Ahmed Yüknêkî'nin *Atebetü'l-Hakayık*'ı İslami dönemde Türkçenin tasavvufi ve ahlaki duyarlılığı nasıl taşıdığını gösterir. Rabgûzî'nin *Kısâsü'l-Enbiyâ*'sı peygamber kıssalarını Türkçede yeniden kurarak hem inanç hem de anlatı geleneğini kalıcılaştırır. Böylece kanon, halkın değer dünyasını yansıtan bir ahlak atlası haline gelir.

Beşinci ölçüt, coğrafi yaygınlık ve temsildir. Seçilen metinler yalnızca tek bir bölgenin değil, tüm Türk dünyasının ortak paydasına hitap eden eserlerdir. Kaşgar'dan Harezm'e, Türkistan'dan Anadolu'ya, Uygur sahasından Çağatay diyarına kadar farklı coğrafyaların metinleri bu listede buluşur. Böylece kanon, Türk dünyasının parçalarını birleştiren bir harita işlevi görür.

Son olarak, süreklilik ve etkide derinlik dikkate alınmıştır. Bu metinler, yazıldıkları çağda kalmamış; yüzyıllar boyunca yeniden okunmuş, aktarılmış ve eğitimin, edebiyatın, tasavvufun veya siyaset düşüncesinin temel metinleri arasında yer almıştır. Bugün

Üçüncü ölçüt, epik ve tarihsel hafızadır. Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Kitabı, yalnızca anlatı metinleri değil; aynı zamanda Türk topluluklarının kendilerini tarih sahnesinde nasıl gördüklerini kaydeden bellek kitaplarıdır. Bu eserler sayesinde kanon, yalnızca yazılı edebiyatın değil, sözlü geleneğin de temsilcisi haline gelir.

/

Beşinci ölçüt, coğrafi yaygınlık ve temsildir. Seçilen metinler yalnızca tek bir bölgenin değil, tüm Türk dünyasının ortak paydasına hitap eden eserlerdir. Kaşgar'dan Harezm'e, Türkistan'dan Anadolu'ya, Uygur sahasından Çağatay diyarına kadar farklı coğrafyaların metinleri bu listede buluşur. Böylece kanon, Türk dünyasının parçalarını birleştiren bir harita işlevi görür.

“Kurucu Metinler”
listesi, bir bakıma
Türk dünyasının
edebî gen haritasıdır.
Orhun Yazıtları ile
siyasal bilinci, Oğuz
Kağan Destanı
ve Dede Korkut
ile epik hafızayı,
Kutadgu Bilig ve
Atebetü'l-Hakayık
ile ahlaki değerleri,
*Dîvânü Lügâti't-
Türk*, *Tibyânü'l-
Lügâti't-Türkî* ve
*Muhakemetü'l-
Lügateyn* ile dil
bilincini, *Dîvân-ı
Hikmet* ve *Kısâsü'l-
Enbiyâ* ile dinî
duyarlılığı temsil eden
bu metinler, müşterek
bir kültür atlası
oluşturur.

hâlâ ders kitaplarında okutulmaları, akademik araştırmalara konu olmaları ve halk hafızasında yaşamaları onların “kurucu” niteliğini teyit eder.

Bu ölçütler ışığında ortaya çıkan “Kurucu Metinler” listesi, bir bakıma Türk dünyasının edebî gen haritasıdır. Orhun Yazıtları ile siyasal bilinci, Oğuz Kağan Destanı ve Dede Korkut ile epik hafızayı, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakayık* ile ahlaki değerleri, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, *Tibyânü'l-Lügâti't-Türkî* ve *Muhakemetü'l-Lügateyn* ile dil bilincini, *Dîvân-ı Hikmet* ve *Kısâsü'l-Enbiyâ* ile dinî duyarlılığı temsil eden bu metinler, müşterek bir kültür atlası oluşturur.

Buradaki tercih sırasında oldukça önemli olan erken tarihli Uygurca metinlerden biri olan Irk Bitig'i özgün bir Türkçe metin olmasına karşın bu kanonik listeye dahil edemedik çünkü yukarıda sıralanan kriterlere uyumlu olmayacaktır. Benzer şekilde Budist Uygur edebiyatının orijinal anlatılarından olan Kal-yanamkara ve Papamkara anlatıları da erken tarihli metinler olmalarına karşın bu listeye dahil edilmedi.

Dolayısıyla bu kanon, yalnızca tarihî bir liste değil; aynı zamanda bugün için de bir yol haritasıdır. Çünkü bir milletin edebî hafızasını kurmak, gelecekteki birlik ve sürekliliğin de en sağlam temeli olur.

KURUCU METİNLER

1. Orhun Yazıtları (Göktürk sahası, 8. yüzyıl):

İlk büyük Türkçe kitabe olmakla birlikte devlet, dil ve bellek birlikteliğinin arketipidir.

2. Oğuz Kağan Destanı (Kökleri daha erken dönemde, Uygur harfli nüsha 13.-14. yüzyıllar):

Ortak atalar anlatısıdır. Oğuz-Kıpçak havzalarını birleştiren çatı destanıdır.

3. *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hâcib (Karahanlılar dönemi, 1069-1070):

Siyasetname-ahlak düşüncesi ve yüksek Türkçe nesir ve mesnevi standartlarını belirleyen metindir.

4. ***Dîvânu Lügâti't-Türk*, Kaşgarlı Mahmud** (1072-1077):

Sözlük, etnografya, atasözü hazinesi olmakla birlikte Türkçe bilincinin haritasıdır.

5. ***Dîvân-ı Hikmet*, Hoca Ahmed Yesevî** (12. yüzyıl):

Tasavvufî Türkçenin kurucu metni olan *Dîvân-ı Hikmet*, Türkistan'dan Balkanlara ortak zemini-mizdir.

6. ***Atebetü'l-Hakayık*, Edib Ahmed Yüknêkî** (12. yüzyıl):

Didaktik-ahlaki sözlerdir, Karahanlılar dönemi sonrası öğüt geleneğini Türkçede kurumlaştırır.

7. ***Dede Korkut Kitabı*** (Sözlü gelenek, yazıya geçirilmesi 14.-16. yüzyıllar):

Oğuz beyliği hafızası, anlatı dili ve değerler sistemi ortak paydadır.

8. ***Kisâsü'l-Enbiyâ*, Rabgûzî** (Harezmi, 1310):

Hikâye anlatımında Türkçe nesrin klasikleşmesinin göstergesidir ve yaygın okurluk sağlamıştır.

9. ***Tibyânü'l-Lügâti't-Türkî*** (15. yüzyıl başı):

Türkçe-Arapça sözlüktür. Karahanlılar sonrası sözlük geleneğinin önemli halkalarından biri olan bu eser, Türkçe dil bilincini güçlendirir.

10. ***Muhakemetü'l-Lügateyn*, Ali Şîr Nevâî** (1499):

Türkçenin imkânlarını teorik olarak savunan bu metin, dil şuurunun eşiğidir.

KLASİKLER

“Kurucu Metinler”in ardından gelen ikinci halka, Klasiklerdir. Bu dönemde artık Türk dili, yalnızca varlığını ispatlayan bir araç değil; estetik zirvelerini

Klasikler listesi
hazırlanırken birkaç
temel ölçüt dikkate
alınmıştır. Öncelikle,
sözlü gelenek
ile yazılı kültürün
birleştiği metinler
seçilmiştir. Destanlar,
âşık edebiyatı
ve tasavvufi halk
şii bu dönemde
Türkçenin hem halk
hem de yüksek
kültür katmanlarında
eşzamanlı var
olduğunu gösterir.
Yunus Emre'nin
ilahileri hem derviş
tekkelerinde hem
de halk arasında
okunarak Türkçenin
en geniş ortak
zeminlerinden biri
olmuştur.

Âşık Paşa'nın
Garibnâme'si,
Türkçenin bilinçli bir
tercihle "irşad dili"
olarak kullanılmasının
sembolüdür.
Süleyman Çelebi'nin
Mevlid'i, İslami
ritüellerin Türkçede
nasıl müşterek bir
söyleme dönüştüğünü
gösterir.

yaşayan, farklı coğrafyalarda kökleşmiş bir edebî dil haline gelmiştir. 14. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar uzanan bu geniş zaman dilimi, Türk dünyasında ortak hafızanın en çok şekillendiği, türlerin çeşitlendiği ve coğrafyalar arasında güçlü bağların kurulduğu bir çağdır.

Klasikler listesi hazırlanırken birkaç temel ölçüt dikkate alınmıştır. Öncelikle, sözlü gelenek ile yazılı kültürün birleştiği metinler seçilmiştir. Destanlar, âşık edebiyatı ve tasavvufi halk şii bu dönemde Türkçenin hem halk hem de yüksek kültür katmanlarında eşzamanlı var olduğunu gösterir. Yunus Emre'nin ilahileri hem derviş tekkelerinde hem de halk arasında okunarak Türkçenin en geniş ortak zeminlerinden biri olmuştur. Köroğlu Destanı ve Manas Destanı, kahramanlık, adalet ve dayanışma temalarıyla halkın toplumsal hafızasını diri tutan epik metinlerdir.

İkinci ölçüt, tasavvufi duyarlık ve ahlaki yönelim olmuştur. Âşık Paşa'nın *Garibnâme*'si, Türkçenin bilinçli bir tercihle "irşad dili" olarak kullanılmasının sembolüdür. Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'i, İslami ritüellerin Türkçede nasıl müşterek bir söyleme dönüştüğünü gösterir. Bu metinler, sadece estetik değil, aynı zamanda toplumsal birlik ve inanç ortaklığı sağlayan eserlerdir.

Üçüncü ölçüt, şiirin zirveleri ve klasik üslup olmuştur. Nesîmî'nin Türkçe divânı, tasavvufi lirizmin yeni bir sesi olarak Türk dünyasında kalıcı etki bırakmıştır. Fuzûlî'nin *Leyla ile Mecnun*'u ise aşk mesnevisinin zirvesi, Türkçenin en rafine lirizmini temsil eden kanonik eserdir. Bu iki şair, klasik Türk şiirinin yalnızca estetik değil, aynı zamanda metafizik ve duygusal derinliğini de kanonlaştırır.

Dördüncü ölçüt, tarihî bellek ve şahsi anlatılardır. Bâbü'r'ün *Bâbü'rname*'si, yalnızca bir hükümdarın hatıratı değil; aynı zamanda Çağatay Türkçesinin edebî ve tarihî gücünü gösteren bir başyapıttır.

Bu eser, bireysel hayatla tarihî olayların iç içe geçtiği bir otobiyografi örneği olarak Türk edebiyatında eşsizdir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime*'si ise Oğuz-Türkmen soy kütüğünü yazıya geçirerek bir halkın tarihini kanonik metin haline getirmiştir.

Son olarak, milli kimliğin şiirle kurulduğu eserler göz önünde bulundurulmuştur. Mahtumkulu Firâkî'nin divânı, Türkmen edebiyatını yalnızca klasik bir şiir külliyyatı olmaktan çıkarıp, aynı zamanda kimlik inşasının temel metni haline getirmiştir. Onun şiirleri, bütün Türk dünyasında ahlak, iman ve birlik çağrısıyla kanonikleşmiştir.

Bu ölçütlerle seçilen “Klasikler” listesi, bir yandan Türk edebiyatının tür zenginliğini (mesnevi, divan, destan, ilahi, tarih, hatırat) ortaya koyar, öte yandan coğrafi genişliği (Anadolu, Azerbaycan, Türkmen sahası, Orta Asya, Kırgız bozkırı) bir bütün olarak kapsar. Böylece bu dönem, Türk dünyasının dil, inanç ve kültür haritasını edebî eserler üzerinden yeniden kurar.

Klasikler, yalnızca bir geçmişi temsil etmez; bugün de yaşamaya devam eden ortak ritüelleri, şiirleri, destanları barındırır. Anadolu'daki bir mevlid cemiyetinden Türkmenistan'daki Mahtumkulu okumalarına, Kırgız bozkırındaki Manas anlatılarından Azerbaycan'daki Fuzûlî gazellerine kadar, bu eserler hâlâ Türk dünyasının müşterek duygusunu diri tutmaktadır. Bu yüzden “Klasikler”, kanonun yalnızca tarihî değil, aynı zamanda yaşayan boyutudur.

1. *Dîvân, Risâletü'n-Nushiyye, Yunus Emre* (Anadolu, 13.-14. yüzyıllar):

Halk diliyle tasavvuf şiirinin kanonlaştırıcısıdır, Anadolu'dan tüm Türk dünyasına yayılan öğretiler.

2. *Garibnâme, Âşık Paşa* (Anadolu, 14. yüzyıl):

Halkı irşad amacıyla kaleme alınmış büyük bir mesnevidir, Türkçenin bilinçli tercih edilmesi bakımından önemi haizdir.

Dördüncü ölçüt, tarihî bellek ve şahsi anlatılardır. Bâbü'r'ün *Bâbü'nâme*'si, yalnızca bir hükümdarın hatıratı değil; aynı zamanda Çağatay Türkçesinin edebî ve tarihî gücünü gösteren bir başyapıttır. Bu eser, bireysel hayatla tarihî olayların iç içe geçtiği bir otobiyografi örneği olarak Türk edebiyatında eşsizdir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime*'si ise Oğuz-Türkmen soy kütüğünü yazıya geçirerek bir halkın tarihini kanonik metin haline getirmiştir.

/

Klasikler, yalnızca bir geçmişi temsil etmez; bugün de yaşamaya devam eden ortak ritüelleri, şiirleri, destanları barındırır. Anadolu'daki bir mevlid cemiyetinden Türkmenistan'daki Mahtumkulu okumalarına, Kırgız bozkırındaki Manas anlatılarından Azerbaycan'daki Fuzûlî gazellerine kadar, bu eserler hâlâ Türk dünyasının müşterek duygusunu diri tutmaktadır. Bu yüzden “Klasikler”, kanonun yalnızca tarihî değil, aynı zamanda yaşayan boyutudur.

Klasikler, yalnızca bir geçmişî temsil etmez; bugün de yaşamaya devam eden ortak ritüelleri, şiirleri, destanları barındırır. Anadolu'daki bir mevlid cemiyetinden Türkmenistan'daki Mahtumkulu okumalarına, Kırgız bozkırındaki Manas anlatılarından Azerbaycan'daki Fuzûlî gazellerine kadar, bu eserler hâlâ Türk dünyasının müşterek duygusunu diri tutmaktadır. Bu yüzden "Klasikler", kanonun yalnızca tarihi değil, aynı zamanda yaşayan boyutudur.

IRAK TÜRKMENLERİ

Fuzûlî (1494-1556)

Asıl adı Mehmed bin Süleyman olan Fuzûlî, Türk edebiyatının en büyük divan şairlerinden biridir. Kerkük doğumludur ve eserlerini Türkçe, Arapça, Farsça yazmıştır. Türkçeyi en güçlü edebî dillerden biri hâline getiren Fuzûlî, gazellerinde aşk, ilahi sevgi ve hikmetli sözleri işlemiştir. Irak Türkmenleri için tarihi bir kimlik sembolüdür.

3. *Vesîletü'n-Necât*, Süleyman Çelebi (Bursa, 1409):

Dinî ritüellerde yüzyıllarca okunmuş, Türkçe konuşulan hemen tüm coğrafyalarda müşterek dua kitabı haline gelmiş eser.

4. *Divân*, Nesîmî (Azerbaycan, Anadolu, 14.-15. yüzyıllar):

Türkçede metafizik lirizmin ve yeni yorumlamanın zirvesi, dilin kuvvetini ortaya koyan şiirdir.

5. *Leylâ vü Mecnûn*, Fuzûlî (Azerbaycan, Irak Türkmen sahası, 16. yüzyıl):

Türkçe aşk mesnevisinin ve gazel lirizminin zirvesi, ortak Türk dünyası şiir dilidir.

6. *Bâbürrnâme*, Bâbü'r Şah (Çağatay, Timuri sahası, 16. yüzyıl):

İlk büyük Türkçe hatırat ve otobiyografi, tarihî edebiyatın başyapıtı.

7. *Şecere-i Terâkime*, Ebu'l-Gazi Bahadır Han (Hive, 17 yüzyıl):

Türkmen şeceresini kaydeden tarih metni, aynı zamanda edebî bir dil örneğidir.

8. *Divân*, Mahtumkulu Firâkî (Türkmen sahası, 18. yüzyıl):

İmanı, birliği ve ahlakı şiir diliyle yücelten, Türkmen kimliğinin kurucu şairidir.

9. *Manas Destanı* (Sözlü gelenek, Kırgız sahası, yazıya aktarılışı 19. yüzyıl):

Epik hafızanın zirvesi, ortak motif atlasıdır.

10. *Köroğlu Destanı* (sözlü gelenek, Anadolu-Kafkasya-Orta Asya, yazıya aktarılışı 16. yüzyıl sonları):

Adalet ve kahramanlık temalarıyla, âşık edebiyatının ortak epik anlatısıdır.

MODERNLER

Klasiklerin ardından gelen üçüncü halka, Modernlerdir. Bu dönem, 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl ortalarına kadar uzanır ve Türk dünyası için yalnızca edebî değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel dönüşümlerin de simgesidir.

Modernler listesine dahil edilen eserler, bir yandan yeni türlerin (roman, tiyatro, modern şiir, gazetecilik) doğuşunu temsil eder, diğer yandan milli kimlik ve uyanış fikrinin edebiyat yoluyla inşasını gözler önüne serer.

Modernler seçkisi hazırlanırken ilk ölçüt, milli uyanış ve bilinç inşası olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk halkları emperyal devletlerin baskısı ve sömürge politikaları altında yeni bir varlık mücadelesine girmiştir. Bu dönemde edebiyat, yalnızca estetik bir uğraş değil; aynı zamanda kimliği savunmanın, ana dili korumanın ve özgürlük arzusunu dile getirmenin aracı haline gelmiştir. Bu yüzden İsmail Gaspıralı'nın² *Tercüman* gazetesi yazıları ya da Abay Kunanbayev'in³ *Kara Sözleri* gibi metinler, doğrudan milli bilincin kurucu taşları olarak görülmüştür.

İkinci ölçüt, yeni edebî türlerin teşekkülüdür. Mirza Fethali Ahundzade'nin⁴ komedileri, Türk dünyasında modern tiyatronun ilk örnekleri olmuştur. Abdulla Qodiriy'nin⁵ *O'tkan Kunlari* ve Cho'lpon'un⁶ roman

2 İsmail Gaspıralı (1851-1914), modern Türk dünyasının en büyük fikir adamlarından, aydınlanmacılarından biridir. Onu tanımlamak için genellikle şu ifade kullanılır: "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarının sahibi.

3 Abay Kunanbayev (İbrahim Qunanbayuli, 1845-1904), Kazak edebiyatının ve düşünce hayatının en büyük isimlerinden biridir. Hem şair hem düşünür hem de Kazak modernleşmesinin öncüsü olarak kabul edilir.

4 Mirza Fethali Ahundzade (Mirzə Fətəli Axundzadə, 1812-1878), 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının ve fikir hayatının en önemli isimlerinden biridir. Hem edebiyatçı hem de düşünce ve reform adamı olarak öne çıkmıştır.

5 Abdulla Qodiriy (Özbekçe: Abdulla Qodiriy / Абдулла Қодирий, 1894-1938), modern Özbek edebiyatının ilk büyük romancısı ve 20. yüzyıl Türk dünyasının önde gelen aydınlarından biridir.

6 Cho'lpon (Abdulhamid Sulaymon o'g'li Yunusov, 1897-1938), 20. yüzyılın başlarında yaşamış Özbek edebiyatının en önemli şair, yazar ve fikir adamlarından biridir. Türk dünyasının modernleşme sürecinde "milli uyanış"ın sembol isimlerindenidir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk halkları emperyal devletlerin baskısı ve sömürge politikaları altında yeni bir varlık mücadelesine girmiştir. Bu dönemde edebiyat, yalnızca estetik bir uğraş değil; aynı zamanda kimliği savunmanın, ana dili korumanın ve özgürlük arzusunu dile getirmenin aracı haline gelmiştir.

KIRIM TATARLARI

İsmail Gaspıralı (1851-1914)

Kırım Tatarlarının büyük fikir adamı ve yazarıdır. "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarıyla Türk dünyasının ortak bilincini inşa etmeye çalıştı. Tercüman gazetesini çıkararak bütün Türk halklarını ortak bir dil ve fikir etrafında buluşturdu. Onun çalışmaları, modern Türk birliği düşüncesinin en güçlü adımlarından biridir.

Üçüncü ölçüt, coğrafi genişlik ve temsildir. Modernler listesi, Türkiye’den Azerbaycan’a, Kazak bozkırından Tataristan’a, Kırım’dan Özbekistan’a kadar uzanan geniş bir sahayı kapsar. Abay’ın Kazak sahasındaki rolü, Abdulla Tukay’ın Tatar toplumundaki yeri, Musa Cälil’in direniş şiirleri ya da Hüseyin Cavid’in trajedileri, her biri farklı coğrafyalarda aynı işlevi yerine getirmiştir: halkını uyanışa çağırarak ve modern kimliğin edebî ifadesini kurmak.

KAFKASYA TÜRKLERİ (AZERBAYCAN DIŞINDAKİ KÜÇÜK TOPLULUKLAR)

(Ortak Figürler:
Azerbaycan ve
Anadolu Şairleri)

Kafkasya’daki küçük Türk topluluklarının (Lezgi-Türk karışımları ve diğer küçük gruplar) kendine özgü bir millî şairi yoktur. Bu topluluklar daha çok Azerbaycan ve Anadolu şairlerinin (örneğin Fuzûlî, Ali Şîr Nevâî, Mehmed Âkif, Bahtiyar Vahabzade) mirasını sahiplenerek Türk kimliğini yaşatmışlardır. Böylece Türk dünyasının ortak edebiyat figürleri onların da millî kimliğini temsil eder hâle gelmiştir.

denemeleri, Özbek edebiyatında modern romanın kurucu metinleri olarak kabul edilir. Türkiye’de Mehmed Âkif’in *Safahatı*, yalnızca şiir gücüyle değil, modern toplumun sancılarını dile getirmesiyle de bu dönemin vazgeçilmez eseridir.

Üçüncü ölçüt, coğrafi genişlik ve temsildir. Modernler listesi, Türkiye’den Azerbaycan’a, Kazak bozkırından Tataristan’a, Kırım’dan Özbekistan’a kadar uzanan geniş bir sahayı kapsar. Abay’ın Kazak sahasındaki rolü, Abdulla Tukay’ın⁷ Tatar toplumundaki yeri, Musa Cälil’in⁸ direniş şiirleri ya da Hüseyin Cavid’in⁹ trajedileri, her biri farklı coğrafyalarda aynı işlevi yerine getirmiştir: halkını uyanışa çağırarak ve modern kimliğin edebî ifadesini kurmak.

Dördüncü ölçüt, trajik tarihsel tecrübedir. Modern dönem, baskıların, sürgünlerin, yasakların ve trajik kayıpların çağıdır. Mağjan Cumabayev’in¹⁰ şiirleri milli romantizmin ve direnişin sesi olmuş, ancak kendisi Sovyet baskıları nedeniyle kurşuna dizilmiştir. Cho’lpon da benzer bir kaderi paylaşmış, eserleri yasaklanmış ve adı uzun süre anılamamıştır.

Musa Cälil, Nazi hapishanesinde kaleme aldığı *Moa-bit DeFTERleri* ile yalnızca Tatar halkının değil, bütün Türk dünyasının direniş hafızasına ölümsüz bir katkı sunmuştur. Bu isimler, edebiyatı yalnızca estetik bir ifade değil, aynı zamanda hayatı pahasına savunulan bir kimlik alanı haline getirmiştir.

7 Abdulla Tukay (Ğabdulla Tukayev, 1886-1913), Tatar edebiyatının en önemli şairlerinden biridir ve “Tatar millî şairi” olarak kabul edilir.

8 Musa Cälil (Musa Mustafoviç Cälilov, 1906-1944), 20. yüzyılın en önemli Tatar şairi, Sovyetler Birliği kahramanı ve direniş sembolüdür. Hem edebiyat hem de tarih açısından çok özel bir yere sahiptir.

9 Hüseyin Cavid (Hüseyin Abdulla oğlu Rasizade, 1882-1941), Azerbaycan edebiyatının en önemli şair, yazar ve dramaturglarından biridir. Özellikle romantik ve felsefi dram türünde verdiği eserlerle tanınır.

10 Mağjan Cumabayev (Мағжан Жұмабаев, 1893-1938), Kazak edebiyatının en büyük şairlerinden, fikir adamlarından ve Alaş Orda hareketinin öncü aydınlarından biridir. Hem romantik hem de milliyetçi çizgide eserler vermiş, genç yaşta Sovyet baskısının kurbanı olmuştur.

Beşinci ölçüt, aynı şekilde süreklilik ve çağdaş etkidir. Modernler döneminde yazılan eserler, bugün hâlâ ders kitaplarında okutulmakta, akademik çalışmalara konu olmakta ve halk arasında okunmaktadır. Mehmed Âkif'in İstiklâl Marşı hâlâ bir milli simge olarak söylenirken, Abay'ın *Kara Sözler*'i Kazakistan'da modern kimliğin temel kaynağı olarak kabul edilmektedir. Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" şiarı, bugün hâlâ Türk dünyasının ortak kültür politikasının esin kaynağıdır.

Bu ölçütler ışığında belirlenen "Modernler" listesi, Türk dünyasının 19. ve 20. yüzyıldaki edebî panoramasını bütüncül bir şekilde temsil eder. *Safahat, Kara Sözler, Tercüman, O'tkan Kunlar, Moabit Defterleri, İblis* ve diğer eserler yalnızca birer edebî metin değil; aynı zamanda milli hafızanın, direnişin ve kimlik inşasının belgeleridir. Bu eserlerle birlikte edebiyat, yalnızca geçmiş değil, geleceği de kuran bir araç haline gelmiştir.

Kısacası Modernler, Türk dünyası kanonunun üçüncü halkası olarak hem milli bilinç hem de modern edebî türlerin bulunduğu bir dönemdir. Bu eserler, farklı coğrafyalarda farklı dillerde yazılmış olsa da aynı ortak hedefi paylaşırlar: Türk halklarını uyandırmak, kimliği diri tutmak ve ana dili edebî bir kimlik aracı olarak yüceltmek. Bu yüzden Modernler, yalnızca tarihî bir dönem değil, hâlâ günümüzü şekillendiren canlı bir hafıza katmanıdır.

1. *Safahat, Mehmed Âkif Ersoy* (Türkiye):

Milli mücadele, iman ve ahlak temalarıyla modern Türk şiirinin omurgasıdır.

2. *Kara Sözler ve Şiirler, Abay Kunanbayev* (Kazakistan):

Kazak aydınlanmasının temel metni olmakla birlikte felsefi ve ahlaki öğütler içerir.

3. *Komediler ve Piyesler, Mirza Fethali Ahundzade* (Azerbaycan):

Modern Türk tiyatrosunun öncüsüdür, Türk tiyatrosuna akılcı eleştiri getirir.

Türk dünyası kanonunun üçüncü halkası olarak hem milli bilinç hem de modern edebî türlerin bulunduğu bir dönemdir. Bu eserler, farklı coğrafyalarda farklı dillerde yazılmış olsa da aynı ortak hedefi paylaşırlar: Türk halklarını uyandırmak, kimliği diri tutmak ve ana dili edebî bir kimlik aracı olarak yüceltmek.

TÜRKİYE

Mehmed Âkif Ersoy (1873-1936)

Türk milletinin milli şairi kabul edilen Mehmed Âkif Ersoy, İstanbul'da doğdu. İstiklâl Marşı'nın şairidir. Eserlerinde milli ve dinî duyguları, toplumsal sorunları ve ahlaki değerleri işlemiştir. *Safahat* adlı eseri, dönemin sosyal ve kültürel panoramasını yansıtan en önemli şiir külliyyatıdır. Hem şair hem düşünce adamı olarak Türk modernleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

AZERBAIJAN

Ahmet Cevat (1892-1937)

Azerbaycan'ın bağımsızlık yıllarında milli şair olarak ön plana çıkan Ahmet Cevat, Kafkas İslam Ordusu'nun kahramanlıklarını destanlaştıran şiirleriyle tanınır. "Çirpınırdın Karadeniz" şiiri hâlen Türk dünyasında marş olarak söylenmektedir. Milliyetçi fikirleri sebebiyle 1937'de Sovyet döneminde kurşuna dizilmiştir.

AZERBAIJAN

Hüseyin Cavid (1882-1941)

Azerbaycan edebiyatının büyük şair ve dramaturgudur. Eserlerinde hürriyet, Türk birliği ve milli uyanış temasını işlemiştir. Sovyetler döneminde "pantürkist" suçlamasıyla sürgüne gönderilmiş ve orada ölmüştür. Azerbaycan ve Türk dünyası için "edebî kahraman" figürüdür.

KIRGIZİSTAN

Toktogul Satılğanov (1864-1933)

Kırgız halkının en ünlü halk ozanlarından. Komuz eşliğinde söylediği destansı şiirleriyle tanınır. Cengiz Aytmatov, Toktogul'u "Kırgız akınlarının piri" olarak anar. Toplumsal adaletsizlikleri ve halkın sıkıntılarını dile getirmiştir.

4. *Tercüman Gazetesi Yazıları, İsmail Gaspıralı* (Kırım):

"Dilde, fikirde, işte birlik" şiarıyla Türk dünyasının modern kimlik inşasının özüdür.

5. *Şiirler, Abdulla Tukay* (Tataristan):

Tatar milli uyanışının simgesi olmakla birlikte bir ana dil savunusudur.

6. *O'tkan Kunlar, Abdulla Qodiriy* (Özbekistan):

İlk büyük Özbek romanı, toplum ve modernleşme panoramasıdır.

7. *Cho'lpon, Kecha va Kunduz, Abdulhamid Sulaymon* (Özbekistan):

Modern lirik ve romanın öncüsü; trajik aydın kuşağının sesi.

8. *Şiirler / Batır Bayan, Mağjan Cumabayev* (Kazakistan):

Milli romantizmin ve özgürlük lirizminin en güzel örneklerindendir.

9. *Moabit Defterleri, Musa Cälil* (Tataristan):

Bir direniş şiiridir, insan onurunun ve fedakârlığın edebî anıtıdır.

10. *İblis, Hüseyin Cavid* (Azerbaycan):

Modern trajedi, metafizik ve siyasal sorgulamalarla Türk dünyasının Shakespeare'i addedilen Hüseyin Cavid'in en önemli eseridir.

ÇAĞDAŞLAR

Kanonun dördüncü halkası olan Çağdaşlar, 1980 sonrası dönemi temsil eder. Bu dönem, Türk dünyasının edebiyatında yeni bir dinamizmin doğduğu, Sovyetler Birliği'nin çözülmesiyle birlikte bağımsızlıkların kazanıldığı ve diasporaların daha görünür hale geldiği yıllardır. Çağdaşlar listesine alınan eserler, bir yandan bu tarihsel kırılmaları edebî dile

tercüme ederken, öte yandan Türkçenin modern dünyadaki varlığını ve çeşitliliğini yansıtır.

Listeyi oluştururken ilk ölçüt, tarihsel dönemeçlerin edebî ifadesi olmuştur. Cengiz Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel*'i bu açıdan başat bir örnektir. Hem Sovyet sonrası kırılmaları hem de Türk destanî geleneğini bir araya getiren bu roman, 20. yüzyılın sonundaki Türk dünyasının ruhunu temsil eder.

İkinci ölçüt, dünya edebiyatına açılımdır. Orhan Pamuk'un *Benim Adım Kırmızı*sı, yalnızca Türkiye'nin değil, bütün Türkçe edebiyatların küresel ölçekte görünür olmasına katkıda bulunmuştur. Bu eser, post-modern anlatının imkânlarını Türkçede kuran ve Batı ile Doğu'nun edebî dillerini diyaloga sokan bir yapıttır.

Üçüncü ölçüt, kimlik ve tarih tartışmalarını edebiyata taşımak olmuştur. Olzhas Süleymenov'un¹¹ şiirleri ve *Az i Ya* adlı kitabı, Türk tarihi ve dilinin yeniden yorumlanmasına yol açarak büyük bir entelektüel tartışma başlatmıştır. Kamal Abdulla'nın¹² *Yarımçıq Olyazması* ise klasik Dede Korkut metinlerini çağdaş roman teknikleriyle yeniden kurgulamış, geçmişle bugünü aynı sayfada buluşturmuştur.

Dördüncü ölçüt, sürgün ve baskı deneyimleridir. Perhat Tursun'un¹³ *Ölümsüzlük Şehri* çağdaş Uygur edebiyatında baskıya rağmen üretilen deneysel bir roman olarak öne çıkar. Ak Welsapar¹⁴ ise Türkmen

Dördüncü ölçüt, sürgün ve baskı deneyimleridir. Perhat Tursun'un *Ölümsüzlük Şehri* çağdaş Uygur edebiyatında baskıya rağmen üretilen deneysel bir roman olarak öne çıkar. Ak Welsapar ise Türkmen diasporasında yazdığı romanlarıyla, halkının modern meselelerini evrensel bir dile tercüme etmiştir.

ÖZBEKİSTAN

**Ali Şir Nevâi
(1441-1501)**

Çağatay edebiyatının zirve ismi olan Ali Şir Nevâi, Türk edebiyatının ilk büyük klasik şairidir. Hem şair hem devlet adamı olan Nevâi, Türkçeyi Farsça kadar güçlü bir edebiyat dili hâline getirmiştir. Muhakemetü'l-Lügatayn adlı eserinde Türkçenin üstünlüğünü savunmuştur. Divânlarıyla ve mesnevileriyle bütün Orta Asya'da derin bir etki bırakmıştır.

ÇUVAŞLAR

**Konstantin İvanov
(1890-1915)**

Çuvaş edebiyatının milli şairidir. "Narspi" adlı destansı şiirinde halkın aşkını, özgürlüğünü ve değerlerini dile getirmiştir. Her ne kadar eserlerini Çuvaşça yazsa da Türk dili ailesinin zenginliğini koruma bilinciyle hareket etmiş, Çuvaş Türklerinin kimliğini savunmuştur.

11 Olzhas Süleymenov (Олжас Омарұлы Сүлейменов, d. 1936), Kazak şairi, yazar, düşünür ve siyasetçidir. Hem edebî hem de toplumsal-siyasal alandaki etkisiyle 20. yüzyılın en tanınmış Kazak aydınlarından biridir.

12 Kamal Abdulla (d. 4 Aralık 1950, Bakü), çağdaş Azerbaycan edebiyatının, filolojisinin ve düşünce dünyasının önde gelen isimlerinden biridir. Hem romancı hem bilim insanı hem de devlet adamı kimliğiyle tanınır.

13 Perhat Tursun (维吾尔文: پەرھات تۇرسۇن, d. 1969), Uygur edebiyatının en dikkat çekici çağdaş yazarlarından ve şairlerinden biridir. Özellikle modernist ve postmodernist çizgide yazdığı roman ve şiirlerle tanınır.

14 Ak Welsapar (ya da Ak Velsapar, d. 1956), çağdaş Türkmen edebiyatının en tanınmış yazar ve gazetecilerinden biridir. Roman, öykü,

Bahtiyar Vahabzade,
özellikle “Ana dili”
şiiyle bütün Türk
dünyasında karşılık
bulmuş, dil bilincini
ve özgürlük arzusunu
çağdaş bir edebî
manifesto haline
getirmiştir. Şehriyar’ın
*Heyder Babaya
Selamı* ise her ne
kadar 1950’lerde
yazılmış olsa da
1980 sonrasında
yeniden keşfedilmiş,
Türk dünyasında
kuşaklar boyunca
ezberlenmiş ve
söylenmiş bir
şiiir atlası olarak
güncelliğini
korumuştur.

AZERBAIJAN

**Bahtiyar
Vahabzade
(1925-2009)**

Azerbaycan’ın
en güçlü modern
şairlerinden biri
olan Vahabzade,
milli kimlik ve
özgürlük temasını
eserlerinde işledi.
“Gülüstan” şiiiriyle
Güney Azerbaycan
meselesini gündeme
getirmiştir. Şiiirleri,
Sovyet baskısına
karşı direnişin
sembolü olmuş,
bağımsızlık sonrası
dönemde de halkın
milli duygularını
beslemiştir.

diasporasında yazdığı romanlarıyla, halkının modern meselelerini evrensel bir dile tercüme etmiştir.

Beşinci ölçüt, şiiirin birleştirici rolüdür. Bahtiyar Vahabzade¹⁵, özellikle “Ana dili” şiiiriyle bütün Türk dünyasında karşılık bulmuş, dil bilincini ve özgürlük arzusunu çağdaş bir edebî manifesto haline getirmiştir. Şehriyar’ın¹⁶ *Heyder Babaya Selamı* ise her ne kadar 1950’lerde yazılmış olsa da 1980 sonrasında yeniden keşfedilmiş, Türk dünyasında kuşaklar boyunca ezberlenmiş ve söylenmiş bir şiiir atlası olarak güncelliğini korumuştur.

Bu ölçütler ışığında seçilen Çağdaşlar listesi, farklı türleri (roman, şiiir, deneme), farklı coğrafyaları (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Uygur sahası, Türkmen diasporası, Güney Azerbaycan) ve farklı tecrübeleri (bağımsızlık, baskı, sürgün, küreselleşme) bir araya getirmektedir. Bu dönemin eserleri hem geçmişin mirasını yaşatır hem de bugünün meselelerini Türkçede tartışmaya açar.

Çağdaşlar, Türk dünyasının ortak kanonunun yaşıyan boyutudur. Bu eserler, hâlâ yayımlanmakta, okunmakta, çevrilmekte ve tartışılmaktadır. Genç kuşaklara seslenebilmesi, onların da edebiyat aracılığıyla kimlik bilinci kazanmasına katkı sağlaması, Çağdaşlar’ın en önemli işlevlerinden biridir.

Kısacası Çağdaşlar, Türk dünyasının 1980 sonrası hikâyesini anlatan edebî bellek kitaplarıdır. Aytmatov’dan Pamuk’a, Vahabzade’den Ismailov’a, Perhat

şiiir ve denemeleriyle öne çıkar; özellikle sürgün edebiyatı bağlamında önemli bir isimdir.

15 Bahtiyar Vahabzade (Azerbaycan Türkçesi: Bəxtiyar Vahabzadə, 1925-2009), 20. yüzyılın en önemli Azerbaycan şairi, fikir ve siyaset adamlarından biridir. Hem edebiyat hem de toplumsal-siyasi hayat açısından Türk dünyasında güçlü bir etki bırakmıştır.

16 Muhammed Hüseyin Şehriyar (Azerbaycan Türkçesi: Məhəmməd-hüseyn Şəhriyar, Farsça: 1906-1988; (محمدحسین شهریار), hem Azerbaycan Türkçesi hem de Farsça yazdığı şiiirleriyle tanınan, 20. yüzyılın en büyük şairlerinden biridir.

Tursun'dan Şehriyar'a uzanan bu seçki hem çok sesliliği hem de ortak paydalarıyla Türkçenin hâlâ yaşayan ve geleceği kuran bir dil olduğunu göstermektedir.

1. **Gün Olur Asra Bedel, Cengiz Aytmatov** (Kırgızistan, 1980):
Gelenek ile modernliği birleştiren çağdaş epik romandır.
2. **Benim Adım Kırmızı, Orhan Pamuk** (1998, Türkiye):
Türk romanının dünya ölçeğinde sesidir, çok katmanlı postmodern bir kurgudur.
3. **Az i Ya & Şiirler, Olzhas Süleymenov** (Kazakistan):
Modern şiir, tarih ve kimlik sorgulamalarını haiz bu eserin Türkoloji tartışmalarını etkilemiştir.
4. **Göz Məni Yad Görməsin, Anar** (Azerbaycan, 1990):
Sovyet sonrası kimlik arayışlarını, birey ile toplum arasındaki gerilimi işleyen çağdaş Azerbaycan romanıdır; modern anlatı teknikleriyle öne çıkar.
5. **Yarımçıq Əlyazma, Kamal Abdulla** (Azerbaycan, 2004):
Dede Korkut'la metinlerarası diyalog kuran postmodern bir romandır.
6. **Ölümsüzlük Şehri, Perhat Tursun** (Uygur, 1999):
Deneyisel modernizm; çağdaş Uygur edebiyatının simgesel eseri.
7. **Mahmud ile Meryem (Elçin), Anar** (Azerbaycan, 1988):
Tarihî bir aşk romanıdır, Sovyet sonrası döneme hazırlık mahiyetindedir.
8. **Şiirler (Özellikle "Ana Dili" Şiiri), Bahtiyar Vahabzade** (Azerbaycan, 1980 sonrası etkisi):
Türk dünyasında dil bilinci ve özgürlük fikrinin şiirle ortak ifadesidir.

İRAN TÜRKLERİ (Azerbaycan, Kaşkay, Türkmen, Horasan)

Şehriyar (1906-1988)

Güney Azerbaycan'ın en büyük şairi kabul edilen Şehriyar, Heyder Babaya Selam adlı eseriyle Türk dünyasının ortak hafızasına kazınmıştır. Şiirlerinde ana dil sevgisini, Türk kimliğini ve halk kültürünü dile getirmiştir. Farsça da yazmış olsa da Türkçe şiirleri, özellikle Azerbaycan Türklerinin millî bilincinde kalıcı bir etki bırakmıştır.

KIRGIZİSTAN

Cengiz Aytmatov (1928-2008)

Kırgız edebiyatının dünyaca tanınmış yazarıdır. Kırgızistan doğumlu olmakla birlikte Çin Kırgızları için de ortak figürdür. Roman ve hikâyelerinde insan ile doğa arasındaki ilişkiyi, modernleşmenin getirdiği kimlik bunalımlarını ve insanın kimlik mücadelesini işlemiştir. Cemile, Toprak Ana, Gün Olur Asra Bedel ve Elveda Gülsarı gibi eserleriyle yalnızca Kırgızların değil bütün Türk dünyasının sesi olmuştur. Doğu Türkistan'daki Kırgızlar arasında da Türkçe bilincinin ve edebî ortaklığın taşıyıcısı haline gelmiştir.

KARAKALPAKLAR

**Berdakh
(1827-1900)**

Karakalpakların milli şairi kabul edilen Berdakh, şiirlerinde Karakalpak halkının tarihini, kahramanlıklarını ve Türk birliğini işlemiştir. Halkı eğitmek, kimliğini diri tutmak için destansı bir dil kurmuş; şiirlerinde Türkçenin edebî gücünü vurgulamıştır.

KARAÇAYLAR

**Kaisyn Kuliyeu
(1917-1985)**

Karaçay-Balkar halkının en büyük şairidir. Eserlerinde Kafkasya'nın doğasını ve halkının özgürlük duygusunu yansıtmıştır. Sovyet baskısı altında yaşasa da halkının Türk köklerini ve kültürünü canlı tutmuş, Karaçay-Balkar kimliğinin sesi olmuştur.

BALKARLAR

**Kaisyn Kuliyeu
(1917-1985)**

Balkarlar için de ortak milli şairdir. Onun şiirleri, Karaçay-Balkar halklarının ortak dili olan Türkçeyi yaşatmış, halkın sürgün acılarını ve kimlik mücadelesini dile getirmiştir.

9. *Kobra, Ak Welsapar* (Türkmen diasporası, 2013):

Güncel Türkmen romanında evrensel meseleleri işleyen güçlü bir eserdir.

10. *Heyder Babaya Selam, Şehriyar* (Yeniden Dolaşım, 1980 Sonrası Etkisi):

Çağdaş dönemde de hâlâ diri olan, Güney Azerbaycan'dan tüm Türk dünyasına yayılan bir şiir atlasıdır.

B.
TÜRKÇEYİ
YAŞATAN
HER ŞEY

“Türk adını Tanrı verdi.
Onların dilini de yüceltti.”

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lüğâti't-Türk*

TÜRKÇE, TÜRKLERİ YAPTI, TÜRKLER DE TÜRKÇEYİ YAPTI

TÜRK DÜNYASI ORTAK KANONU

Türk dünyasının ortak hafızasını oluşturan metinleri bir araya getirmek, aslında dünyanın hemen her köşesinde varlığını sürdüren bir milletin binlerce yıllık serüvenini birkaç sayfaya sığdırmaya çalışmaktır. Türkçenin tarihi gelişimi izleğinde bir Türkçe Kanon listesi kurmak ve bu listeyi bir teklif olarak planlamak elbette farklı yorumlar eşliğinde tartışmaya açık bir konudur.

Bu liste hazırlanırken temel ilkemiz şuydu: Türkçe Türkleri yaptı, Türkler de Türkçeyi yaptı. Bu yüzden, kimi zaman doğrudan Türkçe yazılmamış olsa da Türk'ü ve Türk fikrini kuran metinler -örneğin Arapça kaleme alınmış *Dîvânu Lüğâtî't-Türk* veya Farsça yazılmış *Siyasetnâme*- bu kanonun dışında bırakılmadı. Çünkü onların asıl tesiri Türkçenin imkânlarını göstermek ve Türk düşüncesinin çerçevesini kurmak olmuştur.

Türkçe, yalnızca bir iletişim aracı değil, Türk milletinin tarih boyunca varlığını, kimliğini ve hafızasını kuran en güçlü kaynaktır. Bu yüzden “Türkçe, Türkleri yaptı; Türkler de Türkçeyi yaptı” diyoruz. Ve bu deyiş, yalnızca bir slogan değil, dil-millet ilişkisinin özlü bir ifadesidir.

Bu liste hazırlanırken temel ilkemiz şuydu: Türkçe Türkleri yaptı, Türkler de Türkçeyi yaptı. Bu yüzden, kimi zaman doğrudan Türkçe yazılmamış olsa da Türk'ü ve Türk fikrini kuran metinler -örneğin Arapça kaleme alınmış *Dîvânu Lüğâtî't-Türk* veya Farsça yazılmış *Siyasetnâme*- bu kanonun dışında bırakılmadı. Çünkü onların asıl tesiri Türkçenin imkânlarını göstermek ve Türk düşüncesinin çerçevesini kurmak olmuştur.

Çünkü Türkçenin
büyüklüğü, yalnızca
şiiirindeki lirizmden
değil; devlet aklını
düzenleyen öğüt
kitaplarından, dili ilmî
ölçülerle sistemleştiren
sözlüklerden,
destanlardan ve halk
anlatılarından da
beslenmiştir.

Dîvânü Lügâti't-Türk
ile dilimizin bütün
boylara yayılan
zenginliği; *Kutadgu*
Bilig ile adalet ve
siyaset düşüncemiz;
Dede Korkut ile
Oğuz kimliği, *Dîvân-ı*
Hikmet ve *Yunus Emre*
Dîvânı ile tasavvufi
çoşumuz; Fuzûlî ile
sanatın zirvesi olan
incelik bu hafızanın
parçalarıdır. Böylece
kanon, yalnız bir
“metinler toplamı”
değil; bir dil şuur
haritasıdır.

Bu liste, işte bu bakış açısıyla hazırlandı. Seçilen eserler, Türklerin kültürel varlığını ve düşünce uf-kunu şekillendiren, Türkçeyi medeniyet dili kılan kurucu metinlerdir. Çünkü Nizâmülmülk’ün Siya-setnâme’si veya Reşidüddin’in *Oğuznâme*’si, yalnızca bir siyaset veya tarih kitabı değil, Türk devlet geleneğini ve Oğuz kimliğini inşa eden temel metinlerdir. Bu yüzden, yazıldığı dil farklı olsa bile, Türk düşüncesini ve Türkçenin kaderini etkileyen bu eserler, “Türk Dünyası Ortak Kanonu” içinde yer almayı hak eder.

Buna karşılık, bu listeye *Fal Kitabı* (*Irk Bitig*) gibi çok erken tarihli, fakat Budist ya da Maniheizt bağlam-larda kaleme alınmış eserler dahil edilmedi. Onlar elbette Türk dili ve kültürü için önemlidir; fakat bu kanonun amacı, Türk dünyasının bugün de birlikte okuyabileceği, ezberleyebileceği, üzerinde ortaklaşa-bileceği bir “altın liste” fikrine ulaşmaktır. Geçmiş okumasının geleceğe dair bir niyet olduğu gerçeğin-den hareketle bu tercihte bulunduk.

Kanonun diğer bir özelliği, yalnızca edebî şaheser-leri değil, aynı zamanda sözlükleri, siyasetnâmele-ri, destanları, menâkıbnâmeleri de kapsamasıdır. Çünkü Türkçenin büyüklüğü, yalnızca şiiirindeki lirizmden değil; devlet aklını düzenleyen öğüt ki-taplarından, dili ilmî ölçülerle sistemleştiren söz-lüklerden, destanlardan ve halk anlatılarından da beslenmiştir.

Dîvânü Lügâti't-Türk ile dilimizin bütün boylara yayılan zenginliği; *Kutadgu Bilig* ile adalet ve siyaset düşüncemiz; Dede Korkut ile Oğuz kimliği, *Dîvân-ı Hikmet* ve *Yunus Emre Dîvânı* ile tasavvufi coşku-muz; Fuzûlî ile sanatın zirvesi olan incelik bu hafıza-nın parçalarıdır. Böylece kanon, yalnız bir “metinler toplamı” değil; bir dil şuur haritasıdır.

Bu kanonun amacı, Türk dünyasının farklı coğrafya-larında -Anadolu’da, Azerbaycan’da, Orta Asya’da,

Kırım’da- yaşayan Türk çocuklarına ortak bir kültür hazinesi sunmaktır. Radloff’un dediği gibi, dünyada Türk dili kadar geniş bir sahaya yayılmış başka bir dil yoktur. Bugün dünya haritasının hemen her yerinden yüz milyonlarca insan Türkçenin farklı lehçeleriyle konuşmaktadır. Ancak lehçe farklılıklarının ötesinde, bizi birleştiren ortak bir söz, ortak bir bilinç vardır. İşte bu liste, o ortak sözün, o müşterek bilincin özetlenmiş manifestosudur.

Bir de böyle bir listenin doğal olarak içerisinde yer alması gereken kültür anıtlarından Baki ve Şeyh Gâlib’i de listeye dahil etmedik. Özellikle İstanbul merkezli Türkiye Türkçesinde üretilen büyük kıymetleri oldukça uzun ve hacimli özel bir listeye ancak ele almak mümkün olabilir zira. Müstakil bir İstanbul Kanonu kurulsa, Baki’den Yahya Kemal’e kadar devasa bir anıt hüviyetine kavuşacaktır zaten.

Yine aynı şekilde, Mevlânâ’nın *Mesnevî*’si de Türk’ü ve Türkçeyi yapan ana metinlerden biri olarak burada yer almıyor. Zira “Biz Rumeli’ye nasıl gittik?” sorusuna “*Mesnevî* okuyarak...” diye cevap veren Yahya Kemal’le ortak duyguların içinde Mevlânâ’nın Farsça yazmış olmasına rağmen zaten bütün hikayemizin merkezindeki asıl kahramanlardan biri olduğunu vurgulamalıyız. *Mesnevî* Farsça yazılmış olsa da hakkı verilerek Türkçe okunmuştur zira. Evet, *Mesnevî* Farsça yazılmıştır ancak Türkçe düşünülmüştür.

Yapılmış bütün özet listelerin eksik olduğunu elbette biliyoruz. Ancak yine de “Türk Dünyası Ortak Kanonu” yahut “Türkçe Kanonu” adlı bu gayret, akademik katalog değil; kültürel bir sözleşme sayılmalıdır. Bu eserler, geçmiş geleceğe bağlayan zincirin halkalarıdır. Türkçenin binlerce yıllık yolculuğunu, Türklerin coğrafyalar ve çağlar ötesine uzanan bir millet olduğunu, en berrak biçimde onlar gösterir. Bir pusula ve bir haritadır.

Bugün dünya haritasının hemen her yerinden yüz milyonlarca insan Türkçenin farklı lehçeleriyle konuşmaktadır. Ancak lehçe farklılıklarının ötesinde, bizi birleştiren ortak bir söz, ortak bir bilinç vardır. İşte bu liste, o ortak sözün, o müşterek bilincin özetlenmiş manifestosudur.

/

Yapılmış bütün özet listelerin eksik olduğunu elbette biliyoruz. Ancak yine de “Türk Dünyası Ortak Kanonu” yahut “Türkçe Kanonu” adlı bu gayret, akademik katalog değil; kültürel bir sözleşme sayılmalıdır. Bu eserler, geçmiş geleceğe bağlayan zincirin halkalarıdır.

Bu 'Kanon', coğrafya ile zamanı birbirine bağlayarak ilerler: Orhun Vadisi'nden Kaşgar'a, Herat'tan Bağdat'a, Yesi'den Anadolu ve Rumeli'ye uzanan bir çizgide; taş yazıttan mesneviye, sözlükten menâkıbnâme, destandan ilahîye kadar farklı türler, tek bir büyük hikâyenin halkaları gibi birbirine eklenir. Her eser, yalnız kendi çağını değil, sonrasını da kuran bir yapı taşı olarak düşünülmüştür.

Bu 'Kanon', coğrafya ile zamanı birbirine bağlayarak ilerler: Orhun Vadisi'nden Kaşgar'a, Herat'tan Bağdat'a, Yesi'den Anadolu ve Rumeli'ye uzanan bir çizgide; taş yazıttan mesneviye, sözlükten menâkıbnâme, destandan ilahîye kadar farklı türler, tek bir büyük hikâyenin halkaları gibi birbirine eklenir. Her eser, yalnız kendi çağını değil, sonrasını da kuran bir yapı taşı olarak düşünülmüştür.

Belirtmeye gerek olmamasına karşın yine de belirtelim; bu liste, "mutlaklık" iddiası taşımaz; aksine yüksek bir asgariyet önerir. Öğretmene müfredat, yayıncıya rota, öğrenciye rehber, akademisyene tartışma zemini, okura ise güvenilir bir başlangıç sunmayı amaçlar.

Yayımladıkça tamamlanan, okundukça genişleyen, tartışıldıkça derinleşen "yaşayan bir kanon" mantığıyla hareket eder: Bugün için gerekli çekirdeği kurar; yarın eklenecek halkalar için ilke ve istikamet belirtir.

1. 8. Yüzyıl, Orhun Vadisi (Moğolistan), Orhun Yazıtları:

Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk Yazıtları, 732-735.

2. 1069-1070, Kaşgar (Çin, Sincan), *Kutadgu Bilig*:

Yusuf Has Hâcib

3. 1072-1074, Bağdat (Irak), *Dîvânu Lügâti't-Türk*:

Kaşgarlı Mahmud

4. 1070'lerin Sonu-1090'ların Başı (Sultan Melikşah Devri), İsfahan (İran), *Siyasetnâme*:

Nizâmülmülk

5. 12. Yüzyıl, Yesi, Türkistan (Kazakistan), *Dîvân-ı Hikmet*:

Hoca Ahmed Yesevî

6. 12. Yüzyıl, Taşkent, Yüknäk (Özbekistan), *Atebetü'l-Hakayık*:

Edib Ahmed Yüknäkî

7. 1310, Harezmi (Özbekistan-Türkmenistan), *Kısâsü'l-Enbiyâ*:
Rabgûzî
8. 13.-14. Yüzyıllar, Anadolu, Dede Korkut Kitabı (Oğuz Destanları):
Dede Korkut anlatıları, Dresden ve Vatikan nüshaları 15.-16. yüzyıllara ait.
9. 13.-14. Yüzyıllar, Anadolu, *Yunus Emre Dîvânı ve Risâletü'n-Nushiyye*:
Yunus Emre
10. 14. Yüzyıl, Tebriz (İran), *Oğuznâme*:
Reşideddin, *Câmiü't-Tevârih* içinde
11. 15. Yüzyıl, Edirne-İstanbul Çevresi, *Saltuknâme*:
Ebu'l-Hayr Rûmî
12. 15. Yüzyıl, Herat (Afganistan), *Muhakemetü'l-Lügateyn*:
Ali Şîr Nevâî
13. 16. Yüzyıl, Bağdat (Irak), *Leylî vü Mecnûn*:
Fuzûlî

ORHUN YAZITLARI

ᠤᠷᠬᠤᠨ ᠶᠠᠵᠢᠲᠤᠯᠠᠷᠢ

MÜELLİFLER VE DİKİLİŞİ

- Orhun Yazıtları, II. Göktürk Kağanlığı döneminde, 8. yüzyılda dikilmiş bengu taşlardır.
- Yazıtların metinleri Bilge Kağan'ın yeğeni ve dönemin bilgini Yollug Tigin tarafından kaleme alınmıştır.
- Kül Tigin Yazıtı 732'de Bilge Kağan tarafından kardeşi adına, Bilge Kağan Yazıtı ise 735'te oğlu Tengri Kağan tarafından babası adına diktirilmiştir.
- Tonyukuk Yazıtı ise devletin kurucularından Bilge Tonyukuk tarafından kendi hayatı ve siyasi faaliyetlerini anlatmak üzere yazdırılmıştır.

ESERİN ADI VE YAZILIŞI

- Orhun Yazıtları adı, yazıtların bulunduğu Orhun-Selenge Vadisi'nden gelir.
- Göktürk alfabesiyle yazılmış olup Türk dilinin ilk büyük yazılı belgeleridir.
- Metinlerin bir yüzünde Çince kısımlar yer alır; bu yönüyle dönemin diplomatik ve kültürel etkileşimlerini de yansıtır.
- Yazıtlar hem tarihî belge hem de edebî metin niteliğindedir.

İÇERİK VE YAPI

- Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları; Türk milletinin kökeni, devletin kuruluşu, Çin hâkimiyeti yılları, yeniden bağımsızlık mücadelesi ve Bilge Kağan'ın öğütlerini içerir.
- Tonyukuk Yazıtı, devletin kuruluşunu, savaşları ve stratejik öğütleri aktarır.
- Eserlerde milletin birlik ve dirliği, bağımsızlık ruhu, adalet, çalışkanlık ve vatan sevgisi ana temalardır.
- Anlatımda ikileme, karşıtlık, benzetme, atasözü ve deyimlere sıkça yer verilmiştir.

DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER

- Eski Türkçe döneminin en yetkin örnekleridir.
- Üst düzey, ölçülü ve sanatlı bir dil kullanılmıştır; aynı zamanda halkın anlayabileceği açıklık da korunmuştur.
- Dört temel dil becerisine (okuma, yazma, dinleme, konuşma) dair kavramların metinlerde yer alması, yazıtların dil öğretimi açısından önemini gösterir.
- Edebi açıdan nutuk, tarih, öğüt ve hatırat türlerini bir arada barındırır.

ÖNEMİ

- Türk adının geçtiği ilk yazılı belgedir.
- Türk tarihini, toplumsal yapısını, inançlarını ve değerlerini doğrudan Türklerin kendi kaleminde aktarması bakımından eşsizdir.
- UNESCO tarafından “Dünya Belleği” listesine alınmıştır ve evrensel kültür mirası olarak kabul edilir.

NÜSHALARI VE KEŞİF TARİHİ

- Yazıtlardan ilk olarak 13. yüzyılda Cüveynî bahsetmiştir.

- 1889’da N. M. Yadrintsev tarafından Moğolistan’da bulunmuş, 1893’te Danimarkalı Wilhelm Thomsen tarafından çözülmüştür.
- Bugün yazıtların orijinalleri Moğolistan’da, kopyaları ise Türk ve dünya müzelerinde sergilenmektedir.

ORHUN YAZITLARI’NIN TÜRK DÜNYASINDAKİ YAYILMA SERÜVENİ

1. Moğolistan: Doğuş (8. Yüzyıl)

- Yazıtlar, Orhun-Selenge Vadisi’nde dikildi.
- Bağımsızlık mücadelesinin ve millet bilincinin anıtlanmış ifadesi oldu.

2. Orta Asya: İzler (9.-13. Yüzyıllar)

- Uygurlar ve Karahanlılar döneminde hatırlanıp kısmen sözlü kültürde yaşadı.
- Yazıtların bulunduğu bölge “kutsal atalar yurdu” olarak görüldü.

3. İslami Dönem: Unutuluş ve Hatırlanış (13.-18. Yüzyıllar)

- İslam dünyası tarihçileri (Cüveynî, İbn Arabşah) yazıtlardan bahsettiler.
- Ancak yazıtların dili unutulduğu için çözülemedi.

4. Modern Çağ: Keşif Ve Çözüm (19. Yüzyıl)

- 1889’da Yadrintsev’in keşfi, ardından Fin ve Rus heyetlerinin çalışmaları önemli bir dönüm noktası sayılmaktadır.
- 1893’te Thomsen’in alfabeyi çözmesi, Türkoloji biliminde de dönüm noktası oldu.

5. 20. Yüzyıl ve Günümüz (21. Yüzyıl)

- 20. yüzyılda milli kimlik ve dil bilincinin simgesi haline geldi.
- 2020’de UNESCO, Bilge Tonyukuk Yazıtı’nın 1300. Yılı’nı anma yılı ilan etti.
- Yazıtlar, Türk dünyasında ortak hafızanın kurucu metinleri olarak kabul ediliyor.

Harita 2: *Kutadgu Bilig*'in Yayılma Serüveni

KUTADGU BİLİĞ, YUSUF HAS HÂCİB

MÜELLİF

- Yusuf Has Hâcib, 11. yüzyılda Balasagun'da doğmuş, Karahanlı sarayında yetişmiş bir Türk bilginedir.
- Eseriyle hakanın takdirini kazanarak “Has Hâcib” unvanına erişmiştir.
- *Kutadgu Bilig*'i 1069-1070 yıllarında yazıp dönemin Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunmuştur.

ESERİN ADI VE YAZILIŞI

- *Kutadgu Bilig* kelime olarak “kutlu/saadet bilgisi, devlet olma bilgisi” anlamına gelir.
- Balasagun'da yazılmış, Kaşgar'da tamamlanmıştır. Mesnevi tarzında ve aruzla yazılmıştır.
- 6645 beyitten oluşur; başında Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e (sav) naat ve dört halifenin methi yer alır.

İÇERİK VE YAPI

- *Kutadgu Bilig* yalnızca öğüt kitabı değil, insan-toplum-devlet ilişkilerini kuşatan bir hayat felsefesidir. Dört alegorik kahraman üzerine kuruludur:
- Kün-Toğdı (Hakan): Adalet, doğru kanun.

- Ay-Toldı (Vezir): Kut, saadet.
- Ögdülmüş (Vezirin oğlu): Akıl, hikmet.
- Odgurmuş (Zâhid): Âkıbet, ölüm ve dünyanın sonu.

Bu şahısların karşılıklı konuşmaları aracılığıyla ideal devletin esasları, bireyin görevleri, toplumun hakları tartışılır.

DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER

- Karahanlı Türkçesi (Hakaniye Türkçesi) ile yazılmıştır. Eski Türkçeden Orta Türkçeye geçişin en önemli tanığıdır.
- Aruz vezni Türk edebiyatında ilk kez bu denli başarıyla uygulanmıştır.
- Alegorik anlatımı, temsili kişilikleri ve canlı tasvirleriyle Türk edebiyatında yeni bir üslûp oluşturmuştur.
- Üslubu hem sanatkârane hem de öğretici olup devlet adamlarına hitap ettiği kadar halkın da anlayabileceği sadeliktedir.

ÖNEMİ

- İslamiyet sonrasında yazılmış ilk büyük Türkçe eserdir.
- Devlet felsefesi, ahlak ve sosyal hayatı birlikte işleyen siyasetnâme türünün ilk örneğidir.
- Türkçenin ilim, düşünce ve siyaset dili olarak kullanılabileceğini göstermiştir.
- *Dîvânu Lüğâtî't-Türk* ile 11. yüzyılda Türk kimliğinin temel taşını oluşturur.

NÜSHALARI

Eserin üç yazma nüshası günümüze ulaşmıştır:

1. **Fergana Nüshası:** 14. yüzyıl başlarında Harezmi bölgesinde istinsah edildiği sanılır.

Arap harfli, Özbekistan'dadır. Yazı özellikleri en özenli olan nüshadır.

2. **Kahire Nüshası:** Arap harfli, 14. yüzyılda istinsah edilmiştir; 1896'da Kahire'de Hidiv Kütüphanesi'nde bulunmuştur.
3. **Viyana (Herat) Nüshası:** Uygur harfli, 1439'da Herat'ta istinsah edilmiştir; 18. yüzyılda Viyana'ya taşınmıştır. Anadolu'dan İstanbul'a, oradan 18. yüzyılda Viyana'ya geçmiştir.

Müellif nüshası elimizde değildir; mevcut nüshalar istinsah farkları barındırır.

KUTADGU BİLİĞ'İN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ

1. Balasagun: Kaşgar'da Doğuş (11. Yüzyıl)

- 1069-70'te yazıldı, Karahanlı hükümdarına sunuldu.
- Karahanlı sarayında siyaset ve ahlak kitabı olarak kabul gördü.

2. Orta Asya'da Korunuş (12.-14. Yüzyıllar)

- Harezm, Semerkand, Buhara ve Kaşgar çevrelerinde okundu.
- Kahire ve Fergana nüshaları bu dönemde istinsah edilmiştir.

3. Herat ve Anadolu Üzerinden Yayılma (15. Yüzyıl)

- 1439'da Herat'ta Uygur harfli nüsha yazıldı.
- 1474'te Tokat'a getirildi, Fatih Sultan Mehmed devrinde Anadolu'ya ulaştı.
- Anadolu kütüphanelerinde dolaşıma girdi, Osmanlı bürokratlarının da dikkatini çekti.

4. Avrupa'ya Geçiş (18.-19. Yüzyıllar)

- Viyana Saray Kütüphanesi'ne taşındı.

- 1825'te Jaubert tarafından tanıtıldı, 1890'da Radloff tıpkıbasımını yayımladı.

5. Modern Çağ (20. Yüzyıl)

- 1947'de Reşit Rahmeti Arat tarafından tenkitli metni, 1959'da Türkçe çevirisi yayımlandı.
- Türkoloji'nin ve Türk düşünce tarihinin temel kaynaklarından biri haline geldi.

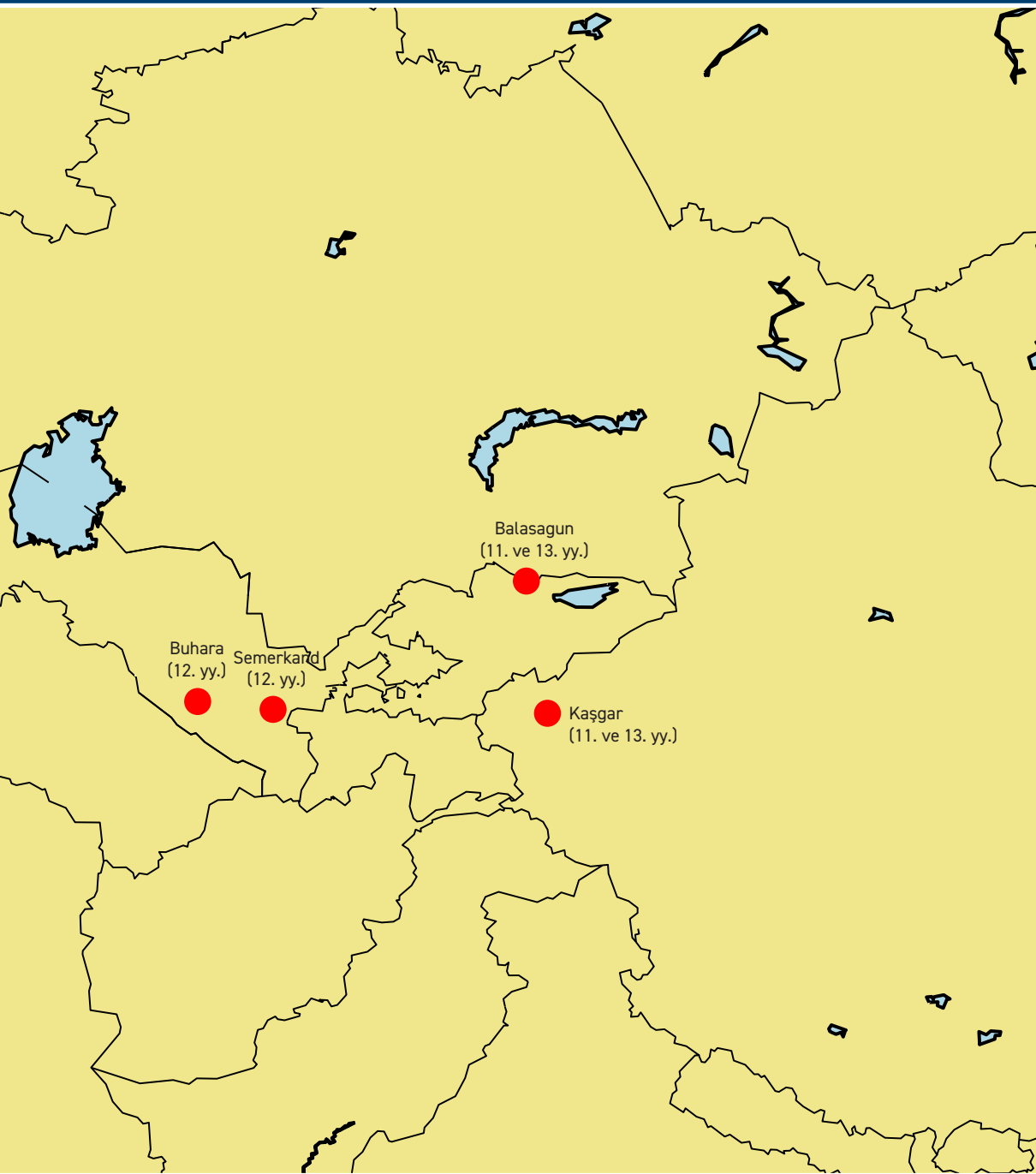
6. Günümüz (21. Yüzyıl)

- Bugün hem Orta Asya'da hem Anadolu'da okutulmakta, Türk dünyasının "kurucu metinleri" arasında anılmaktadır.
- *Divânu Lügâti't-Türk*, *Atebetü'l-Hakayık* ve *Divân-ı Hikmet* ile Türk dünyasının ortak hafızasının temel taşlarındandır.

Kutadgu Bilig, bir siyaset kitabı olmanın ötesinde Türklerin İslam sonrası medeniyet inşasının felsefi belgesidir. Yusuf Has Hâcib, Balasagun'dan Kaşgar'a uzanan yolculuğunda kaleme aldığı bu eserde, devletin nasıl adaletle yönetileceğini, bireyin toplum içindeki görevlerini ve hayatın anlamını ortaya koymuştur. Fergana'dan Kahire'ye, Herat'tan Viyana'ya taşınan nüshalarıyla bu eser, hem Türkçenin medeniyet dili oluşunu kanıtlamış hem de Türk halklarının ortak hafızasında kalıcı bir yer edinmiştir.

Harita 3: *Divânü Lugâti't-Türk*'ün Yayılma Serüveni

DÎVÂNU LÜGÂTİ’T-TÜRK, KAŞGARLI MAHMÛD

MÜELLİF

- Kaşgarlı Mahmud (el-Kâşgarî), 11. yüzyılda yaşamış büyük Türk dil âlimidir.
- Karahanlı hanedan çevresine mensup olup, Türk illerini dolaşarak Oğuz, Kıpçak, Karluk, Çiğil, Yağma, Kırgız, Uygur gibi boyların dillerinden derlemeler yapmıştır.
- Onun seyyah-filolog kimliği, *Dîvânu Lügâti’t-Türk*’ün sahaya dayalı ilk büyük dil çalışması olmasını sağlamıştır.

ESERİN ADI VE YAZILIŞI

- *Dîvânu Lügâti’t-Türk* (Türk lehçeleri dîvânı/sözlüğü).
- Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla Arapça kaleme alınmıştır.
- Yazımına 1 Cemâziyel-evvel 464 (25 Ocak 1072)’de başlanmış, birkaç defa gözden geçirilip ilaveler yapıldıktan sonra 12 Cemâziyelâhir 466 (12 Şubat 1074)’te tamamlanmıştır.
- Eser, muhtemelen 470 (1077) yılında Bağdat’ta Abbâsî Halifesi Muktedî-Biemrillâh’ın oğlu Ebü’l-Kâsım Abdullah’a takdim edilmiştir.
- Telif tarihi etrafında bazı istinsah hatalarıyla ilgili tartışmalar olmuşsa da 1074 tarihi kabul edilmektedir.

İÇERİK VE YAPI

- Yaklaşık 8000 madde başı içerir; sadece sözlük değil, aynı zamanda gramer, tarih, coğrafya, folklor, halk edebiyatı, mitoloji ve tıbbî bilgiler ihtiva eden ansiklopedik bir kaynaktır.
- Yaklaşık 290 atasözü (sav) ve 764 mısra civarında dörtlük/beyit vardır. Bunlar Türk halk şiirinin günümüze ulaşan en eski örnekleri kabul edilir.
- Eserde Oğuzlara ait 185, Kıpçaklara ait 45, Çiğil'e 39, Argu'ya 36, Yağma'ya 23, Kençek'e 13, Tuh-sı'ya 7, Suvar'a 4, Hoten'e 2, Yabaku'ya 2, Kay'a 2 kelime kaydedilmiştir.

DİL VE EDEBİ ÖZELLİKLER

- Eserin temelinde Hâkânîye (Karahanlı) Türkçesi vardır. Ancak Oğuz Türkçesi de ikinci derecede önemli bir yer tutar.
- Türk şivelerinin inceliği, fonetik farklılıkları ve lehçeler arasındaki karşılaştırmalar sistemli biçimde sunulmuştur.
- Atasözleri ve şiir örnekleri, Arapça tercümeleriyle birlikte verilmiştir.
- Arap alfabesinde olmayan sesler için özel işaretler geliştirilmiş, böylece Türkçenin fonetik yapısı kaybolmadan aktarılmıştır.

ÖNEMİ

- Türk dilinin ilk büyük sözlüğü ve gramer kitabıdır.
- Türk dünyasına ait ilk coğrafi haritayı içerir. Harita, Balasagun merkezli olup dağlar kırmızı, denizler yeşil, ırmaklar mavi, çöller sarı ile gösterilmiştir.
- Türklerin kültür, tarih, etnografi, coğrafya ve folkloruna dair eşsiz bilgiler sunar.
- Türkçeyi Arap filolojisi ile eşit seviyede göstererek Türk dilinin ilim ve edebiyat dili olabileceğini kanıtlamıştır.

NÜSHALARI

- Bilinen tek yazma nüsha, İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi'ndedir.
- Bu nüsha, 26 Şevval 664 (1 Temmuz 1266) tarihinde Muhammed b. Ebû Bekir es-Sâvî tarafından istinsah edilmiştir.
- Unutulduktan sonra 20. yüzyıl başında İstanbul'da Ali Emîrî tarafından bulunmuş ve yeniden ilim dünyasına kazandırılmıştır.

DÎVÂNU LÜGÂTİ'T-TÜRK'ÜN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ

1. Bağdat'ta Telif ve Takdim (1072-1077)

- Kaşgar'da derlenen malzeme, Bağdat'ta ilmî bir tertip içinde tamamlanmıştır.
- Abbâsî çevresinde Türk dilinin kudreti ve Türklerin siyasi gücü gösterilmek istenmiştir.

2. Orta Asya'da Tanınma (11.-13. Yüzyıllar)

- Kaşgar-Balasagun eksenli ilim merkezlerinde şöhret kazanmıştır.
- Türkistan'da dil çalışmaları için temel bir kaynak olarak kullanılmıştır.

3. Anadolu ve Osmanlı'da Bilinme (13.-19. Yüzyıllar)

- Eserin tek nüsha oluşu dolaşımı sınırlamıştır. Ancak Ebû Hayyân (*Kitâbü'l-İdrâk*), Kâtib Çelebi (*Keşfü'z-Zünûn*) gibi alimler Divân'dan haberdardır ve eserlerinde atıf yapmışlardır.

4. Yeniden Keşif ve Modern Türkiye (20. Yüzyıl)

- İstanbul'da Ali Emîrî tarafından bulunmuş, Türk ve Batı dünyasında büyük ilgi uyandırmıştır.
- 20. yüzyılda yapılan baskılar, tercüme ve incelemelerle Türkoloji ilminin temel taşlarından biri haline gelmiştir.

5. Çağdaş Etkisi (21. yüzyıl)

- Bugün Türk dünyasının ortak kültürel mirasının kurucu metinlerinden kabul edilmektedir.
- Türkçenin ortak kelime ve kavram hazinesini ortaya koyan en eski ve en güvenilir kaynak olarak değerini korumaktadır.

Harita 4: Kaşgarlı Mahmud'un Dünya Haritası

Harita 5: *Siyasetnâme*'nin Yayılma Serüveni

SİYASETNÂME, NİZÂMÜLMÜLK

MÜELLİF

- Nizâmülmülk, 1018'de Horasan'ın Tûs şehrine bağlı Râdkân köyünde doğmuştur.
- Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde yaklaşık otuz yıl vezirlik yapmış, İslam-Türk siyaset düşüncesinin en önemli temsilcilerinden biri olmuştur.
- 14 Ekim 1092'de Sehne yakınlarında bir Bâtınî fedaisi tarafından suikastla öldürülmüş, cenazesi İsfahan'da defnedilmiştir.

ESERİN ADI VE YAZILIŞI

- Eserin adı *Siyerü'l-Mülûk* veya daha çok bilinen şekliyle *Siyasetnâme*'dir.
- Sultan Melikşah'ın isteğiyle, devletin aksayan yönlerini tespit etmek ve yönetime dair kalıcı bir rehber bırakmak amacıyla kaleme alınmıştır.
- Başlangıçta 39 fasıl olarak tertip edilen eser, Nizâmülmülk'ün kendi ilaveleriyle 51 fasla ulaşmış ve 1091 yılında tamamlanmıştır.

İÇERİK VE YAPI

- Eser, hükümdarın adaleti, vezir ve diğer devlet görevlilerinin sorumlulukları, ordu düzeni, maliye, iktâ sistemi, istihbarat, elçilik, kadılık, muhtesiplik gibi pek çok alanı kapsar.

- Konular işlenirken ayet, hadis, menkıbe, tarihî örnekler ve hikâyeler kullanılmıştır. Bu yönüyle kuru bir hukuk veya tarih kitabı değil, edebî üsluba sahip didaktik bir eserdir.
- Eserde Bâtınî ve Karmatî hareketlere karşı uyarılar da önemli bir yer tutar; Ehl-i Sünnet çizgisinin korunması vurgulanır.

DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER

- Kullanılan üslup, süslü edebiyat dilinden ziyade devlet adamlarının kolay anlayacağı sade, pratik ve öğretici bir anlatıma dayanır.
- Eserde tarihî rivayetler, kıssalar, hadisler ve hikmetli sözler bir araya getirilmiştir. Bu sayede eser hem siyasi hatırat hem de edebî bir nasihatnâme hüviyeti kazanmıştır.

ÖNEMİ

- Türk-İslam siyaset düşüncesinin en önemli metinlerinden biridir.
- Selçuklu devlet teşkilatının kurumsallaşmasına büyük katkı sağlamış, sonraki Türk-İslam devletlerinde de model alınmıştır.
- İktâ sisteminin düzenlenmesi, Nizâmiye Medresele-ri'nin kuruluş felsefesi, devlet-halk ilişkileri ve adalet anlayışı bakımından çağının ötesinde bir rehberdir.
- Osmanlı'dan modern dönemlere kadar “devlet adamı yetiştirme” geleneğinde etkisi hissedilmiş, günümüzde de siyaset teorisi açısından temel kaynak kabul edilmektedir.

NÜSHALARI

- *Siyasetnâme*, yazıldığı tarihten itibaren hem Selçuklu saray çevresinde hem de Abbâsî hilafeti merkezinde (Bağdat) okunmuş, daha sonra Anadolu Selçukluları ve Osmanlı ulemâsı tarafından da istifade edilmiştir.

- Eserin en eski yazma nüshaları İstanbul, Tahran, Paris ve Londra kütüphanelerinde bulunmaktadır.
- Modern dönemde ilk neşri 1891’de Paris’te Charles Schefer tarafından yapılmış, ardından 20. yüzyılda Hubert Darke, Cafer Şiar ve Mehmet Altay Köymen gibi isimler tarafından ilmî neşirleri gerçekleştirilmiştir.

SİYASETNÂME’NİN YAYILMA SERÜVENİ

1. Selçuklu Sarayında Ortaya Çıkış (1091)

- Eser, Selçuklu başkenti İsfahan’da Sultan Melikşah’ın emriyle kaleme alındı.
- Eserin ilk muhatapları Selçuklu hükümdarı, vezirler ve devlet erkânı olmuştur.

2. Abbâsî Hilafet Merkezinde Etki (12. Yüzyıl Başları)

- Nizâmülmülk’ün vefatından sonra eser, Abbâsî sarayında da başvuru kaynağı olmuş; özellikle Bâtînî tehlikesine karşı alınacak tedbirlerde kullanılmaya başlanmıştır.

3. Anadolu Selçukluları (12.-13. Yüzyıllar)

- Anadolu Selçuklu başkentleri Konya ve Kayseri’de devlet teşkilatlanmasının şekillenmesinde Siyasetnâme’den faydalanıldı.
- Nizâmiye Medreseleri’nin mirası Anadolu’ya taşındı; eğitim ve hukuk düzeninde eserin ilkeleri hissedildi.

4. Osmanlı Dünyası (15.-19. Yüzyıllar)

- Osmanlı başkentleri Bursa, Edirne ve özellikle İstanbul’da okundu.
- Osmanlı siyasetnâme geleneği (Koçi Bey Risalesi, Kâtip Çelebi’nin eserleri) dolaylı olarak Siyasetnâme’den ilham aldı.

5. Modern Çağ (19.-21. Yüzyıllar)

- 19. yüzyılda eser Avrupa'ya taşındı; 1891'de Paris'te Charles Schefer tarafından ilk ilmî neşri yapıldı.
- Daha sonra Londra, Tahran, İstanbul gibi merkezlerde yeni baskıları yayımlandı.
- Günümüzde pek çok dile çevrilmiş olup, siyaset bilimi ve tarih alanında hâlen temel bir kaynak kabul edilmektedir.

Böylece *Siyasetnâme*, Horasan'da Selçuklu sarayında yazılmış, oradan Abbâsî coğrafyasına, Anadolu'ya ve Osmanlı dünyasına intikal etmiş; modern çağda da akademik incelemelerle evrensel bir siyaset klasığı haline gelmiştir.

Harita 6: *Divân-ı Hikmet*'in Yayılma Serüveni

DÎVÂN-I HİKMET, HOCA AHMED YESEVÎ

MÜELLİF

- Hoca Ahmed Yesevî (ö. 562/1166), Türk tasavvuf tarihinin kurucu şahsiyetlerinden biridir.
- 11. yüzyıl sonlarında Sayram’da doğmuş, Yesi’de başladığı eğitimini Buhara’da Yusuf Hemedânî yanında tamamlamıştır.
- Daha sonra Yesi’ye dönmüş, ömrünün sonuna kadar burada irşad faaliyetinde bulunmuş ve “Pîr-i Türkistan” unvanıyla anılmıştır.

ESERİN ADI VE YAZILIŞI

- Eserin adı *Dîvân-ı Hikmet* olup Ahmed Yesevî’nin “hikmet” adını verdiği manzumelerini ihtiva eder.
- Hikmetler Yesevî’nin sağlığında kitap haline getirilmemiş, sözlü kültür aracılığıyla yayılmış, daha sonra müritleri tarafından derlenmiştir.
- Karahanlı Türkçesi’nin Hâkâniyye lehçesiyle söylenmiş ve yazılmıştır.

İÇERİK VE YAPI

- Konular: Allah’a ulaşma arzusu, Hz. Peygamber sevgisi, nefis terbiyesi, ahiret inancı, ümmet bilinci.
- Öğretici, ahlaki ve tasavvufi bir içeriğe sahiptir.
- Biçim: Çoğunlukla dörtlükler halinde, 12’li hece ölçüsüyle yazılmıştır; yarım kafiye ve redifler yaygındır.

DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER

- Halkın anlayacağı sade bir Türkçe ile kaleme alınmıştır.
- İslam öncesi Türk şiir geleneğini İslami içerikle birleştirmiştir.
- Yunus Emre ve Anadolu tekke edebiyatı için öncü bir kaynak olmuştur.

ÖNEMİ

- İslami Türk edebiyatının ilk büyük tasavvufi şiir örneği sayılır.
- Orta Asya bozkırlarında İslam'ın yayılmasında ve Türklerin dini kimliğinin şekillenmesinde temel bir rol oynamıştır.
- Hem edebî hem de dinî-tasavvufi bir miras olarak ortak Türk kültürünün köşe taşlarından biridir.

NÜSHALARI

- Yazma nüshaları: İstanbul Üniversitesi, Konya Mevlânâ Müzesi, Millet Kütüphanesi, Manchester John Rylands Library, Leningrad Asya Halkları Müzesi gibi müzelerde bulunmaktadır.
- Matbu baskıları: 19. yüzyılda Kazan, İstanbul ve Taşkent'te basılmıştır.
- Mısır Nüshası (1650): Kahire'de istinsah edilmiş olup 2019'da Mehmet Mahur Tulum tarafından yayımlanmıştır. Bu nüsha, 13 yeni hikmet içermesi ve hikmetleri konularına göre tasnif etmesiyle önemlidir. Ayrıca “dört defter” (şeriat, tarikat, hakikat, rahmet) kavramına yer vermektedir.
- Modern neşirler: Kemal Eraslan (1983), Hayati Bice (2018), Mehmet Mahur Tulum (2019).

DÎVÂN-I HİKMET'İN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ

1. Yesi'de Doğuşu (12. Yüzyıl)

- “Hikmetler”, Hoca Ahmed Yesevî'nin Yesi'deki tekkesinde söylenmiş, müritleri aracılığıyla sözlü kültürde dolaşıma girmiştir.

2. Orta Asya'da Yayılışı (12.-14. Yüzyıllar)

- “Hikmetler”, Seyhun ötesinde yaşayan göçebe ve yarı göçebe Türk boyları arasında hızla benimsenmiştir.
- Mâverâünnehir, Taşkent ve çevresinde Yesevî dergâhları bu şiirlerin merkezleri olmuştur.

3. Anadolu'ya Taşınması (13. Yüzyıl Sonrası)

- Yesevî halifeleri aracılığıyla Anadolu'ya ulaşmış, Yunus Emre gibi şairlerde Yesevî etkisi açıkça görülmüştür.
- Anadolu'daki tekke ve zaviyelerde hikmetler ilahi formunda okunmuş, sözlü gelenekte yaşamaya devam etmiştir.

4. Balkanlardaki Etkisi (14.-16. Yüzyıllar)

- Osmanlı fetihleriyle birlikte Bektâşî ve Kalenderî dervişler aracılığıyla Rumeli'de yayılmıştır.
- Halk arasında ilahi tarzında söylenmiş, Bektâşî geleneğinde Yesevî mirasının bir parçası haline gelmiştir

Harita 7: *Atebetü'l Hakayık*'ın Yayılma Serüveni

ATEBETÜ'L-HAKAYIK, EDİB AHMET YÜKNEKÎ

MÜELLİF

- Edib Ahmet b. Mahmud Yüknekî, 12. yüzyılda yaşamış Türk şairidir.
- Kaynaklarda hayatına dair fazla bilgi yoktur. Ali Şîr Nevâî'nin *Nesâyimü'l-mahabbe*'sinde menkıbevi rivayetlerle zikredilmiştir.
- Nisbesi, onun Taşkent civarındaki Yüknek adlı kasabadan olduğunu göstermektedir.

ESERİN ADI VE YAZILIŞI

- Tam adı *Atebetü'l-Hakayık* olup “Hakikatlerin Eşiği” anlamına gelir.
- 12. yüzyılda kaleme alınmıştır ve Karahanlı emirlerinden Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg'e sunulmuştur.
- Hakaniye Türkçesi (Karahanlı Türkçesi) ile yazılmıştır.
- Aruzla manzum olarak tertip edilmiştir.

İÇERİK VE YAPI

- Didaktik bir ahlak ve nasihat kitabıdır.
- Başlangıçta tevhid, na't, dört halife methi, emir medhiyesi ve sebep-i telif kısımları yer alır.
- Eserin ana gövdesi dörtlüklerle yazılmıştır.

DİL VE EDEBİ ÖZELLİKLER

- Sade bir Hakaniye Türkçesi kullanılmıştır; ayet ve hadislerle desteklenen ahlaki öğütler anlaşılır bir dille ifade edilmiştir.
- Bu yönüyle eserin, İslami edebiyatta ayet ve hadisleri Türkçeye çevirerek kullanan ilk manzum örneklerden biri olduğu kabul edilmektedir.
- *Kutadgu Bilig*'in etkisi açıkça görülür; ancak *Atebetü'l-Hakayık* tamamen nasihat karakterlidir; mesnevi değil, dörtlük düzenindedir.

ÖNEMİ

- *Kutadgu Bilig*'den sonra yazıya geçirilmiş en eski ikinci İslami Türk eseridir.
- Türk edebiyatında nasihatnâme türünün ilk büyük örneği olarak kabul edilir.
- İslami ahlak ilkelerinin Türkçede manzum olarak halka sunulmasında öncü rol oynamıştır.
- Daha sonraki Çarhnâme, Behcetü'l-Hadâyık, Nehcü'l-Ferâdis gibi eserlerin zeminini hazırlamıştır.

NÜSHALARI

- 1444 tarihli Semerkand nüshası, Uygur harfleriyle yazılmıştır (Süleymaniye Kütüphanesi)
- 1480 tarihli İstanbul nüshası, Abdürrezzak Bahşı tarafından hem Uygur hem Arap harfleriyle istinsah edilmiştir (Süleymaniye Kütüphanesi).
- Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki nüsha Arap harfli tam bir kopyadır.
- Hollanda Groningen Üniversitesi Ktp. HS 474'te "Aybetü'l-Hakayık" başlığıyla bir nüsha mevcuttur.
- Ayrıca Berlin'de Uygur metinleri arasında da eserden parçalar bulunur.

ATEBETÜ'L-HAKAYIK'IN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ

1. Yüknek-Kaşgar Çevresinde Doğuş (12. Yüzyıl)

- Müellifin nisbesinden hareketle, Taşkent civarında bulunduğu düşünülen Yüknek kasabasında Karahanlılar döneminde, İslami değerlerin Orta Asya Türk topluluklarında yerleşmeye başladığı bir süreçte kaleme alındı.
- Karahanlı emirlerinden Muhammed Dâd İspeh-sâlâr Beg' sunuldu.

2. Orta Asya'da İstinsah ve Yayılış (15. Yüzyıl)

- 1444'te Semerkand'da Uygur harfleriyle istinsah edilen nüshası ve 1480'de İstanbul'da Abdürrez-zak Bahşı tarafından hem Uygur hem Arap harfleriyle yazılmış nüshaları mevcuttur.
- Bu istinsah faaliyetleri, eserin Orta Asya'da ve Karahanlı sonrası dönemde değer görmeye devam ettiğini göstermektedir.

3. Anadolu'ya Ulaşma (15.-16. Yüzyıllar)

- Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki nüsha, eserin Osmanlı sahasına geçtiğinin kanıtıdır.
- Ayrıca Uzunköprülü Seyid Ali'ye ait, bugün kayıp olan eksik bir nüsha kaydedilmiştir.
- Bu durum, eserin yalnızca Orta Asya'da değil, Anadolu kültür çevresinde de dolaşımda olduğunu ortaya koymaktadır.

4. Avrupa Koleksiyonlarındaki Nüshalar

- Hollanda Groningen Üniversitesi'nde "Aybetü'l-Hakayık" başlığıyla kayıtlı bir nüsha bulunmaktadır.
- Ayrıca Berlin'de Uygur metinleri arasında da eserden parçalar tespit edilmiştir.

5. Modern Çağ'da Keşif ve İncelemeler (20. Yüzyıl)

- 1906'da Necib Âsım eseri tanıtmış, ardından metin-tercüme neşrini yapmıştır.
- Fuad Köprülü, W. Radloff, Jean Deny gibi Türkologlar eseri değerlendirmiştir.
- En kapsamlı neşir, Reşid Rahmeti Arat tarafından 1951'de yapılmış; eserin tüm nüshaları karşılaştırılarak tıpkıbasım, tercüme ve açıklamalarla yayımlanmıştır.
- 2019'da Serkan Çakmak tarafından yeni bir tenkitli metin ve tıpkıbasım neşri hazırlanmıştır.

6. Günümüzde Etki (21. Yüzyıl)

- *Atebetü'l-Hakayık*, *Kutadgu Bilig* ve *Divân-ı Hikmet*'le birlikte Türk-İslam edebiyatının en eski üç manzum eseri arasında yer alır.
- İlk Türkçe nasihat kitabı olarak kabul edilmekte, İslami ahlak düşüncesini Türk dilinde sistemli biçimde ortaya koyan kurucu metinlerden biri sayılmaktadır.

Harita 8: Kısâsü'l-Enbiyâ'nın Yayılma Serüveni

al) (16. yy.)

KISÂSÜ'L-ENBİYÂ, RABGÛZÎ

MÜELLİF

- Rabgûzî (Nasırüddin bin Burhânüddin Rabgûzî), Harezmi bölgesinde yaşamış bir Türk âlim ve kadıdır.
- Doğum ve ölüm tarihleri kesin değildir; ancak eseri 1310'da tamamladığı bilinmektedir.
- Rabgûzî'nin "kadı" sıfatı, onun hem dinî ilimlerde derinleşmiş hem de toplumsal sorumluluk üstlenmiş bir kişi olduğunu gösterir.

ESERİN ADI VE YAZILIŞI

- Kısasü'l-Enbiyâ, "Peygamber Kıssaları" anlamına gelir.
- 1310 yılında, dönemin Harezmi valisi Nasrüddin Tok Buğa Bey'in isteği üzerine kaleme alınmıştır.
- Eser, Hakaniye Türkçesi / Orta Türkçe döneminde, Harezmi'de (bugünkü Özbekistan-Türkmenistan civarı) yazılmıştır.
- Arapça ve Farsça peygamber kıssaları geleneğini Türkçede en kapsamlı biçimde işleyen ilk büyük eserdir.

İÇERİK VE YAPI

- Âdem'den Hz. Muhammed'e (sav) kadar bütün peygamberlerin kıssaları, mucizeleri, kavimleriyle

mücadelelerini ele alır. Eserde ayrıca Ashab-ı Kehf, Lokman Hekim, Zülkarneyn gibi şahsiyetlerin hikâyeleri de yer alır.

- Eser, ayet ve hadislerle dayanır; fakat aynı zamanda halkın ilgisini çekecek şekilde menkıbe, rivayet ve hikâyelerle süslenmiştir.
- Hem nesir hem de nazım bölümler içerir.
- Didaktik, ahlaki ve dinî bir yönelime sahiptir; halka İslam'ın temel değerlerini ve peygamberlerin örnekliğini öğretmeyi amaçlar.

DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER

- Türkçenin halk tarafından anlaşılabilir, sade bir üslûbuyla yazılmıştır.
- Bu yönüyle, Türkçenin dinî-edebî dil olarak yerleşmesinde büyük rol oynamıştır.

ÖNEMİ

- Türk edebiyatında ilk geniş kapsamlı peygamberler tarihidir.
- Anadolu, Orta Asya ve daha geniş Türk coğrafyasında çok okunmuş, halk arasında dinî bilgilerin yayılmasında başat kaynak olmuştur.
- Rabgûzî'nin eseri, yalnızca edebî değil; aynı zamanda halk İslam'ı ve Türk düşünce tarihi açısından da temel bir kaynak kabul edilir.

NÜSHALARI

- Eserin çok sayıda yazma nüshası vardır; en önemlilerinden biri İstanbul Millet Kütüphanesi'nde, bir diğeri British Museum'dadır. Ayrıca, Leningrad, Paris, Bakü, Süleymaniye, Kastamonu, TDK, Milli Kütüphane gibi pek çok yerde de nüshaları bulunmaktadır.

KISÂSÜ'L-ENBİYÂ'NIN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ

1. Harezm'de Doğuş (1310)

- Harezm bölgesi (bugünkü Özbekistan-Türkmenistan civarı)nda, Tok Buğa Bey'in isteği üzerine kaleme alındı. Türkçe yazılması hem halkın kolay anlamasını sağladı hem de Türkçeyi ilim dili olarak yüceltti.
- Harezm, 13.-14. yüzyıllarda ilim ve edebiyat açısından güçlü bir merkezdi. Arapça ve Farsça eserlerin etkisi altında bir İslami kültür coğrafyası oluşmuştu.

2. Orta Asya'da Yayılış (14 ve 15. Yüzyıllar)

- Eser kısa sürede Semerkand, Buhara, Taşkent, Fergana gibi merkezlerde yaygınlaştı. Çok sayıda yazma nüsha bu dönemde çoğaltıldı.

3. Anadolu'ya Taşınma (15. Yüzyıl Sonrası)

- Karahanlı-Harezm Türkçesiyle yazılmış olmasına rağmen, eser Anadolu Türkçesine de kolayca adapte edildi. Özellikle Kastamonu, İstanbul, Bursa, Manisa gibi kütüphanelerde Anadolu Türkçesiyle yazılmış nüshaları bulunmaktadır.
- Anlatımındaki sadelik ve kıssaların halkı etkileme gücü sebebiyle eser çokça kullanıldı. Bu dönemden kalan bazı nüshalar, resimli (minyatürlü) yazmalar halindedir.

4. Balkanlarda ve Rumeli'de Yayılışı (16. ve 18. Yüzyıllar)

- Osmanlı'nın Balkanlara hâkimiyeti ile birlikte, *Kısâsü'l-Enbiyâ* Rumeli'deki Türk toplulukları arasında da okundu. Arnavutluk, Makedonya, Bulgaristan ve Bosna'daki Türkler arasında, bu eser dini bilgi kaynağı olarak okundu.
- Halk dillerine ve anlatı geleneğine de girdi; birçok menkıbe ve kıssa, sözlü gelenekte *Kısâsü'l-Enbiyâ*'nın bir parçası haline geldi.

5. Kafkasya ve İdil-Ural Coğrafyası

- Tatar, Başkurt ve Nogay toplulukları arasında da Rabgûzî'nin eseri yaygın olarak benimsendi. Kazan'daki matbu baskılar özellikle 19. yüzyılda çok etkili oldu.
- Bu bölgelerde yazılmış bazı Tatarca ve Başkurtça nüshalar, halkın din eğitimi için kullanıldı.

6. Modern Çağ (19 ve 20. Yüzyıllar)

- Matbaanın yayılmasıyla birlikte eserin taş baskıları yapıldı. İstanbul, Kazan ve Taşkent gibi merkezlerde basılarak geniş kitlelere ulaştı.

7. Günümüzde Etkisi (21. Yüzyıl)

- Bugün Rabgûzî'nin *Kısâsü'l-Enbiyâ'sı*, Türk dünyasında İslami edebiyatın kurucu metinlerinden biri olarak kabul ediliyor.
- Türk dünyasında ortak bir kültürel hafıza oluşturduğu için, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık* ve *Divân-ı Hikmet* ile birlikte en temel eserler arasında anılır.

Kısâsü'l-Enbiyâ, Harezmi'de yazıldıktan sonra Orta Asya'dan Anadolu'ya, oradan Balkanlar ve Kafkasya'ya yayılan bir eser oldu. Bu yolculuğu boyunca hem Türkçenin dinî edebiyat dili olarak gelişmesine katkı sağladı hem de Türk halklarının ortak İslami hafızasında kalıcı bir yer edindi.

Harita 9: *Kitâb-ı Dede Korkut*'un Yayılma Serüveni

KİTÂB-I DEDE KORKUT

MÜELLİF

- Oğuzların destanî ozanı, aksakalı ve yol göstericisi olarak kabul edilir.
- Eserde adı “Dedem Korkut” veya “Korkut Ata” olarak geçer. Rivayetlere göre Bayat boyundan, Oğuz boylarının bilge kişisi ve şairidir.
- Kesin biyografik bilgisi yoktur; ancak şahsiyeti 9.-11. yüzyıllar arasında yaşamış, Oğuzlar arasında büyük saygı gören bir ozan olarak kabul edilir.

ESERİN ADI VE YAZILIŞI

- Tam adı, *Kitâb-ı Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân*’dır. (Oğuzların Diliyle Dedem Korkut’un Kitabı).
- Hikâyeler sözlü gelenekten 14.-15. yüzyıllarda yazıya geçirilmiştir.
- Eser, Oğuz Türklerinin destanî hayatını ve İslamiyet’i kabulden sonraki kültürlerini yansıtır.

İÇERİK VE YAPI

- Bir mukaddime ve 12-13 boydan (hikâyeden) oluşur.
- Oğuz beylerinin kahramanlıkları, düşmanlarla mücadeleleri, iç çatışmalar, olağanüstü varlıklarla savaşları (Tepegöz, ejderha vb.), aile bağları, yiğitlik ve töre işlenir.

- Hikâyelerde hem destanî hem masalsı ögeler vardır; nesir-nazım iç içe geçmiştir.
- Eserdeki temel karakterler, Bayındır Han, Salur Kazan, Dirse Han, Boğaç Han, Bamsı Beyrek, Deli Dumrul, Kan Turalı, Uruz, Basat, Tepegöz vb.

DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER

- Eski Oğuz Türkçesi ile yazılmıştır; Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahasının özelliklerini taşır.
- Atasözleri, deyimler, kalıp sözler, dua ve beddua-larla zengin bir dil yapısına sahiptir.
- Sade ve akıcı diliyle hem sözlü hem yazılı edebiyat arasında köprü kurar.
- Dini (tevhid, salavat, namaz, dua), tasavvufi (nefs mücadelesi, tevazu, seyr u sülûk) ve mitolojik unsurları bir arada barındırır.

ÖNEMİ

- Türk dünyasının ortak destanı, Oğuzların milli kimlik kitabıdır.
- Türk destan geleneğinin İslami dönemdeki zirve eserlerinden biridir.
- “Türk dünyasının milli ansiklopedisi” olarak tanımlanır; aile, töre, kahramanlık, adalet, inanç gibi değerleri bütüncül şekilde sunar.

NÜSHALARI

- **Dresden Nüshası:** 12 hikâye; 1815’te F. von Diez tarafından tanıtıldı.
- **Vatikan Nüshası:** 6 hikâye; 1950’de Ettore Rossi tarafından bulundu.
- **Bursa Nüshası:** 2018’de ortaya çıktı; Dresden nüshasıyla paralel içerik taşır.
- **Türkmen Sahra (Günbed) Nüshası:** 2019’da bulundu; 2 yeni boy ve 27 soylama içerir.
- **Ankara Nüshası:** Eksik bir yazma; başında Oğuz Kağan özeti vardır.

KİTÂB-I DEDE KORKUT'UN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ

1. Oğuz Yurtlarında Doğuş (9.-13. Yüzyıllar, Sözlü Dönem)

- Dede Korkut hikâyeleri, Oğuz boylarının Orta Asya'dan batıya göçleri sırasında sözlü gelenekte doğdu.
- 9.-11. yüzyıllarda Aral Gölü, Sirderya boyları, Mangışlak ve Hazar ötesi bölgelerde sözlü olarak şekillendi.

2. Azerbaycan-Doğu Anadolu Sahası (14.-15. Yüzyıllar, Yazıya Geçiş)

- Hikâyeler Akkoyunlu-Karakoyunlu hâkimiyeti altında, Azerbaycan ve Doğu Anadolu sahasında yazıya geçirildi.
- Bayındır Han, Salur Kazan gibi karakterlerin öne çıkması bu siyasi ortamla doğrudan ilişkilidir.
- Bu dönemde hikâyeler 12-13 boyluk destanî bütünlüğe ulaştı.

3. Anadolu'da Yayılış (15.-16. Yüzyıllar)

- Osmanlı sahasında meddahlar, ozanlar ve halk hikâyecileri Dede Korkut anlatılarını dolaşıma soktu.
- Anadolu Türkçesi ağızlarında hikâyelerin varyantları yaşadı; yazıya geçirilmiş olmasa da sözlü geleneğin izleri bu dönemde güçlüydü.

4. Rumeli ve Balkanlar (16.-18. Yüzyıllar)

- Osmanlı fetihleriyle birlikte Dede Korkut hikâyeleri Balkan Türk topluluklarının sözlü kültürüne girdi.
- Arnavutluk, Makedonya, Bulgaristan ve Bosna'daki Türkler arasında ozanların dilinde yaşadı.

5. Kafkasya ve Orta Asya (17.-19. Yüzyıllar)

- Kafkasya'daki Karapapak, Kumuk ve Azerbaycan Türkleri arasında sözlü gelenekte korundu.

- Türkmenistan ve Kazak bozkırlarında Dede Korkut motifleri Manas ve Alpamış gibi destanlarla i içe geçti.
- Ancak burada yazma nüsha değil, sözlü varyant etkisi söz konusudur.

6. Avrupa’da Keşifler ve Yayımalar (19.-20. Yüzyıllar)

- 1815: Dresden Kral Kütüphanesi’nde bulunan Dresden Nüshası Avrupalı Trkologlarca tanıtıldı.
- 1916: Kilisli Muallim Rıfat, eseri Türkiye’de ilk kez yayımladı.
- 1950: Ettore Rossi, Vatikan Nüshasını buldu ve tanıttı.

7. Yeni Nüshalar ve 21. Yüzyıl

- 2018: Bursa Nüshası bulundu, Dresden ile büyük benzerlikler gösterdi.
- 2019: İran’ın Türkmen Sahra bölgesinde Günbed Nüshası keşfedildi; 2 yeni boy ve 27 yeni soylama içerir.
- Böylece Dede Korkut’un tek bir yazma değil, çok kollu bir geleneğin ürünü olduğu kesinleşti.

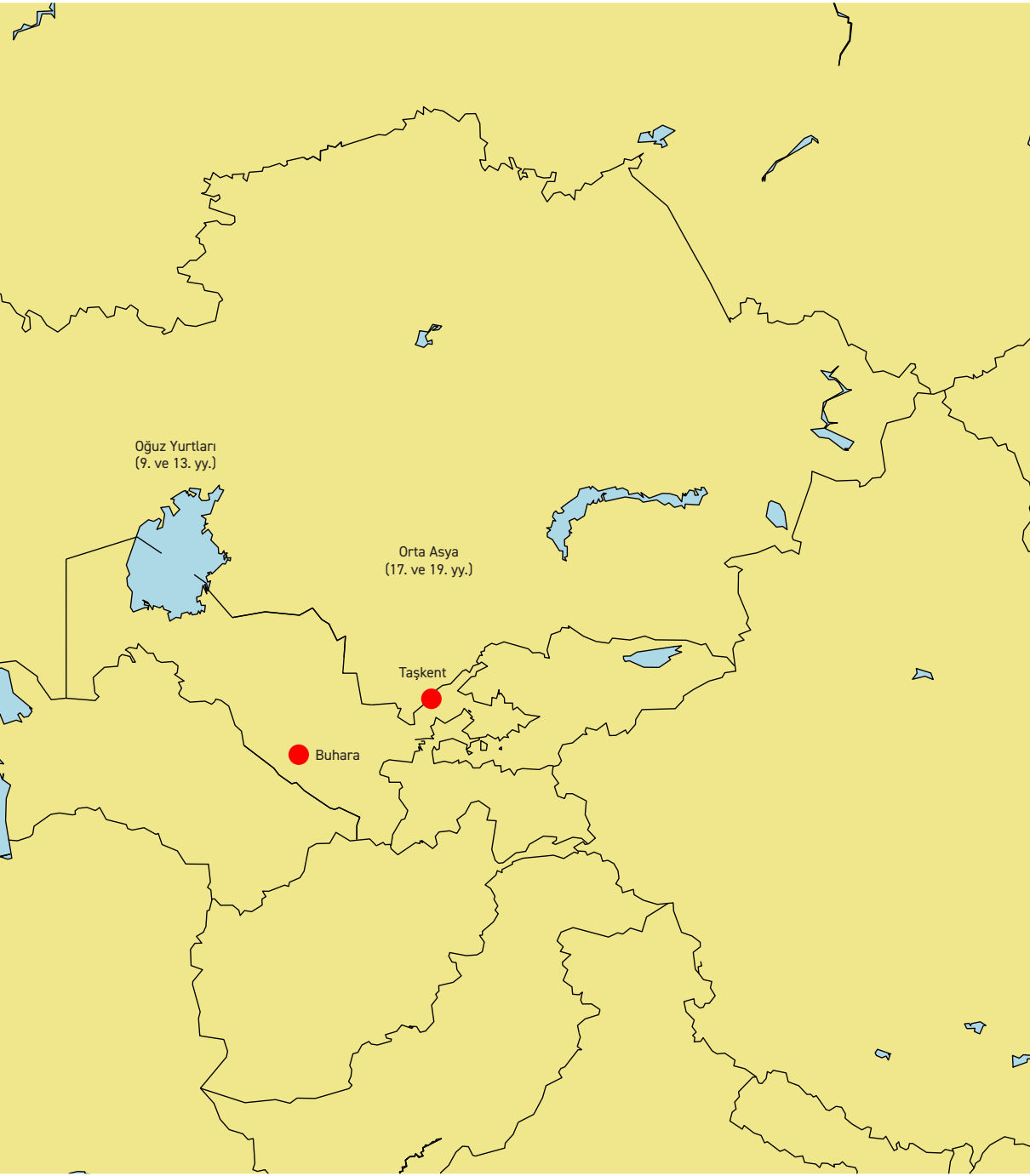
8. Günümüzde Etkisi

- Bugün Dede Korkut, Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan başta olmak üzere bütün Türk dünyasında “ortak destan” kabul edilir.

Dede Korkut’un serüveni, Orta Asya Oğuz yurtlarındaki sözlü doğuştan, Azerbaycan-Anadolu sahasında yazıya geçişe, oradan Osmanlı, Balkanlar ve Kafkasya’daki sözlü yayılışa ve nihayet modern dönemde yazma nüshaların keşfine kadar uzanır.

Harita 10: Yunus Emre Dîvânı'nın ve Risâletü'n-Nushiyye'nin Yayılma Serüveni

DÎVÂN VE RİSÂLETÜ’N-NUSHİYYE, YUNUS EMRE

MÜELLİF

- Yunus Emre (1240?-1320?), Anadolu’da 13. yüzyılın ikinci yarısı ile 14. yüzyıl başlarında yaşamış büyük Türk mutasavvıf şairidir.
- Hayatı hakkında kesin belgeler sınırlıdır; menkıbeler ve şiirlerinden çıkarımlar önemlidir. Tapduk Emre’nin dervişi olduğu kabul edilmektedir.
- Çok mekânlılık geleneği sebebiyle Anadolu’nun pek çok yerinde makam veya mezarı bulunmaktadır.

ESERLERİ

1. Dîvân

- Yunus Emre’nin şiirlerinin toplandığı külliyyattır. Farklı yazma nüshaları vardır; Mustafa Tatçı ve Mehmet Kanar tarafından tenkitli neşirleri yapılmıştır.
- Eserde aşk, tevazu, insan sevgisi, vahdet-i vücûd, tasavvuf terbiyesi gibi temalar sade Türkçe ile dile getirilir.

2. Risâletü’n-Nushiyye

- 1307’de mesnevî tarzında yazılmıştır.
- Öğüt kitabı niteliğinde olup 573 beyit civarındadır. Dört kapı kırk makam anlayışı etrafında ahlaki ve tasavvufi öğütler verir.

- Anadolu sahasında Türkçe kaleme alınmış ilk tasavvufi mesnevîlerden biridir.

DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER

- Yunus Emre'nin dili, Eski Anadolu Türkçesi'nin en sade ve etkili örneklerini verir.
- Halkın kolayca anlayabileceği Türkçe kullanımıyla, dini ve tasavvufi mesajı geniş kitlelere ulaştırmıştır.
- Deyimler, atasözleri, kalıp ifadelerle zengin bir söz varlığına sahiptir; bunların büyük kısmı günümüz Türkçesinde yaşamaktadır.
- Şiirleri, ilahi olarak musikîde icra edilmiş; hem tasavvuf çevrelerinde yüzyıllardır okunmaktadır.

İÇERİK VE TEMA

- Tanrı aşkı, insan sevgisi, tevazu, gönül yapmak, dirlik ve birlik temaları başattır.
- Risâletü'n-Nushiyye, öğüt verici bir ahlak kitabıdır; Dîvân ise daha çok lirizm ve vecd halindeki tasavvufi söyleyişi yansıtır.
- Hoca Ahmed Yesevî ve Hâkim Ata çizgisinden beslenir, ancak Anadolu'da bu mirası Türkçenin gücüyle yeni bir ufka taşır.

ÖNEMİ

- Anadolu'da Türkçenin edebî ve dinî dil olarak kökleşmesinde kurucu bir rol oynamıştır.
- Tasavvuf edebiyatının halkla buluşan en güçlü sesidir.
- Şiirleri, yalnız edebî değil, aynı zamanda felsefi ve ahlaki sağaltım işlevi görmüştür.
- Yunus Emre, Hoca Ahmed Yesevî'den sonra Türk dünyasında tasavvufun en yaygın halk temsilcisi olmuş, Türk kültürel belleğinde bir "ortak değer" kimliği kazanmıştır

YUNUS EMRE DÎVÂN'IN VE RÎSÂLETÜ'N-NUSHİYYE'NİN YAYILMA SERÜVENİ

1. Anadolu'da Doğuş (13.-14. Yüzyıllar)

- **Duraklar:**
- Eskişehir (Sivrihisar-Mihalıççık hattı, menşei kabul edilen bölge),
- Karaman (Tapduk Emre bağlantılı merkez),
- Konya (Tasavvufi merkez),
- Bursa (Erken Osmanlı tekkeleri),
- Manisa (Tekke ve türbe geleneği),
- Erzurum (Doğu Anadolu'da makam rivayetleri).
- Moğol istilas ve Selçuklu'nun dağılmasıyla ortaya çıkan kaos ortamında Yunus, Türkçe ile "dirlik" çağrısı yaptı.
- Türkçeyi tekke edebiyatının dili kıldı; ilahiler aracılığıyla Anadolu genelinde yayıldı.

2. Anadolu Beylikleri ve Erken Osmanlı Dönemi (14.-16. Yüzyıllar)

- Yunus'un şiirleri özellikle Bektâşî ve Mevlevî tekkelerinde ilahi olarak söylendi.
- Yazma nüshaları çoğaltılarak Bursa, Manisa, Konya, Karaman, Erzurum gibi merkezlerde elde dolaştı.
- Yunus'un farklı şehirlerdeki makam/türebeleri onun Anadolu ölçeğinde sahiplenildiğini gösterir.

3. Balkanlara Yayılış (15.-19. Yüzyıllar)

- **Duraklar:**
- Saraybosna (Bosna'daki Bektâşî-Halvetî çevreleri),
- Üsküp (Makedonya tekkeleri, ilahi geleneği),
- Tiran (Arnavutluk Bektâşî merkezleri),
- Sofya (Bulgaristan tekkeleri, ilahi repertuarı).

- Osmanlı'nın Rumeli'ye yerleşmesi ve Bek-tâşi-Mevlevî ağlarıyla Yunus'un ilahilerinin Bal-kan tekke kültürüne girmesi.
- Not: Balkanlarda Yunus, "Bizim Yunus" olarak anılmıştır.

4. Orta Asya'ya Ulaşması (19.-20. Yüzyıllar)

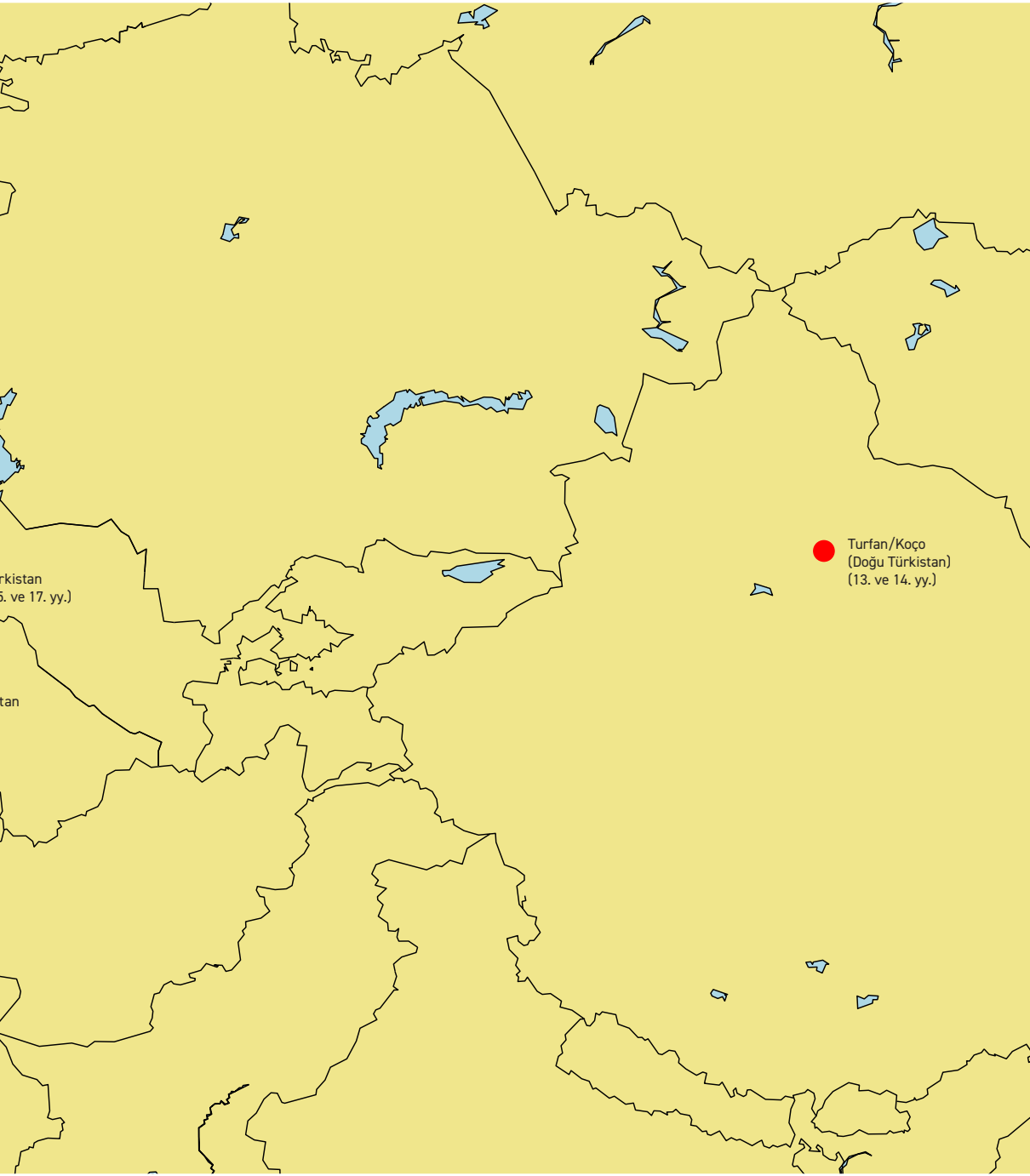
- **Duraklar:**
- Kazan (Tatar-Başkurt sahasında Yunus şiirleri-nin basımı ve okunması),
- Taşkent (Orta Asya'da matbu nüshaların ulaştığı merkez),
- Buhara (19. yüzyıl sonrasında tekkelerde ilahi re-pertuvarına girişi),
- Yunus'un kendi çağında doğrudan Orta Asya'ya ulaştığına dair kanıt yoktur. 19. yüzyılda matbu neşirlerle Türkistan'a taşınmıştır.

5. Modern Dönem ve Günümüz (20.-21. Yüzyıllar)

- M. Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mu-tasavvıflar* (1918) eseri ile akademik dünyada ye-niden keşfedildi denilebilir.
- UNESCO tarafından 1991 "Yunus Emre ve Sevgi Yılı", 2021 "Yunus Emre Yılı" olarak ilan edildi.
- Eserleri birçok dile çevrilmiş, Türkiye, Balkanlar ve Orta Asya'da kültür merkezleri ve anma etkin-likleri ile yaşatılmaktadır.

Harita 11: Oğuz Kağan Destanı'nın Yayılma Serüveni

OĞUZ KAĞAN DESTANI

ESER VE NÜSHALARI

- Oğuz Kağan Destanı, Türk destan geleneğinin en eski ve en önemli örneklerinden biridir.
- Destanın en eski yazılı nüshası Uygur harfleriyle yazılmış metindir. Bu nüsha 13.-14. yüzyılda Doğu Türkistan'da, Turfan/Koço bölgesinde kâğıda geçirilmiştir.
- Bir diğer önemli varyantı ise, Reşidüddin'in *Câmiü't-Tevârih*'i içinde yer alan *Oğuznâme*'dir. Bu metin, İlhanlı sarayında 14. yüzyıl başlarında kaleme alınmış, İslami unsurlarla bezenmiş bir versiyondur.
- Daha sonraki yüzyıllarda Çağatayca, Osmanlıca ve Türkmen sahalarında çeşitli Oğuznâmeler üretilmiştir. Bu metinlerin bir kısmı destanî, bir kısmı şecere ve tarih kitabı niteliğindedir (*Şecere-i Terâkime*, Ebülгази Bahadır Han; *Dânâ Ata Oğuznâmesi* gibi).

İÇERİK VE YAPI

- Oğuz Kağan Destanı, Türklerin mitik atası kabul edilen Oğuz Kağan'ın doğumundan başlayarak kahramanlıklarını, yeryüzünü fethedişini ve oğullarına bıraktığı vasiyetleri anlatır.
- Destanın başlıca bölümleri: olağanüstü doğum; kurt rehberliği, gök, dağ ve tabiat unsurlarının

kutsanması; büyük seferler ve cihan hâkimiyeti, oğullar arasında ülüş taksimi ve vasiyet.

- Eski Türk mitolojisindeki kurt, dağ, ışık, ağaç, su gibi kutsal motifler destanda güçlü bir şekilde yer alır.

DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER

- En eski nüsha olan Uygur harfli metin, Eski Türkçe/Uygur Türkçesi özelliklerini taşır; oldukça sade, yalın ve arkaik bir Türkçedir.
- Reşidüddin varyantı ise Farsça eser içinde, ancak Oğuzların rivayetlerini Türkçe kaynaklara dayanarak aktarmıştır.
- Sonraki Oğuznâmelerde dil, dönemin edebî Türkçesiyle (Çağatayca, Osmanlıca, Türkmen Türkçesi) çeşitlenmiştir.

ÖNEMİ

- Oğuz Kağan Destanı, Türklerin en eski Türkçe destanı kabul edilir.
- Türk boylarının ortak atası Oğuz Kağan etrafında birleşmeleri, destanın sadece edebî değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel bir kimlik kurucu işlev üstlenmesini sağlamıştır.
- Oğuz Kağan anlatısı, Selçuklular, Osmanlılar, Türkmenler gibi birçok siyasi teşekkülün meşruiyet kaynağı olmuştur.
- Destanda yer alan vasiyet ve ülüş taksimi unsurları, Türk devlet geleneği ve teşkilat yapısının mitik kökenlerini gösterir.

OĞUZ KAĞAN DESTANI'NIN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ

1. Turfan/Koço, Doğu Türkistan (13.-14. Yüzyıllar)

- Uygur harfli nüsha burada yazıya geçirildi. Bu yazıya geçiş, destanın sözlü geleneğinin sabitlenmesi açısından dönüm noktasıdır.

2. İlhanlı Sarayı, İran (14. Yüzyıl Başı)

- Reşidüddin'in *Câmiü't-Tevârih*'indeki *Oğuznâme* varyantı burada kaleme alındı. İslami unsurların destana girmesi bu döneme rastlar.

3. Çağatay ve Türkistan Sahaları (15.-17. Yüzyıllar)

- Manzum ve mensur Oğuznâmeler bu sahalarda çoğaltıldı.
- Dâna Ata Oğuznâmesi (Türkmenistan), Uzunköprü, Enverî, Topkapı, Kemal Oğuznâmeleri gibi nüshalar üretildi.

4. Anadolu ve Osmanlı Coğrafyası (15.-19. Yüzyıllar)

- Osmanlı tarihçileri (Âşıkpaşazâde, Oruç Beğ, vb.) Oğuz silsilesini eserlerine kattılar.
- Oğuznâme geleneği Osmanlı hanedanının meşruiyet zeminlerinden biri oldu.

5. Çağdaş Dönem (20.-21. Yüzyıl)

- Destan, Cumhuriyet döneminde yazar ve şairler tarafından yeniden yazıldı, tiyatro, roman, şiir, masal gibi türlere uyarlandı.
- Modern araştırmalarda destan, Türk dili, tarihi ve kültürü açısından temel kaynaklardan biri olarak değerlendirilmektedir.

Harita 12: *Saltuknâme*'nin ve Sarı Saltuk Kültünün Yayılma Serüveni

SALTUKNÂME, SARI SALTUK

MÜELLİF/DERLEYİCİ

- Ebülhayr-i Rûmî, 15. yüzyılda yaşamış, adını Sarı Saltuk menâkıbını derlediği Saltuknâme ile duyurmuş bir yazardır. Müellifin hayatına dair temel bilgiler, eserin sonunda verdiği notlardan ve derleme sürecinin anlatımından çıkarsanır.
- Rivayete göre Şehzade Cem, Babadağı'nda (Dobruca) Sarı Saltuk menkıbelerini dinleyip beğendikten sonra Ebülhayr'ı bu kıssaları derlemekle görevlendirir; müellif Anadolu ve Rumeli'yi yedi yıl dolaşarak menkıbeleri toplar ve eseri 1480 dolayında tamamlar.

ESERİN ADI VE YAZILIŞI

- *Saltuknâme* ve *Kıssa-i Saltuk* isimleriyle bilinir.
- Mensur (nesir) destan/menâkıbnâme. Dili: Esas itibarıyla 15. yüzyıl Osmanlı/Türki (Eski Anadolu Türkçesi). Sözlü rivayetlerden derlenmiş bir alp-eren (gazi-derviş) biyografisi. Derleme coğrafyası özellikle Anadolu-Rumeli hattıdır.

İÇERİK VE YAPI

- 13. yüzyıl alp-erenlerinden Sarı Saltuk'un (ö. 697/1297-1298) menkıbevi hayatı, gazaları ve kerametleri; yer yer başka gazi ve velîlerin menkıbeleriyle iç içe geçen anlatılar. Anlatıda geçen gerçek bölgeler: Anadolu, Rumeli ve Balkanlar; Kırım-Kefe-Deşt-i Kıpçak; Azerbaycan-Semerkan; Tataristan-Uygur diyarı-Nogay ili; Kâşgar; Arabistan-Mısır; Cezayir, Hindistan-Habeşistan vb. (Ayrıca masal coğrafyaları: Kafdağı, Cinnistan, Şahmaran ülkesi...)

- Tarihî olaylara temas eden menkıbeler (Anadolu-Rumeli'nin fethi, tekfurlarla savaşlar, Osman Gazi vb.), efsane-fantastik maceralar ve İslam coğrafyasına yayılmış keramet anlatıları.
- Edebî gelenek içindeki yeri: Anadolu ve Balkanların İslamlaşma destan döngüsünde *Battalnâme* ve *Dânişmendnâme*'den sonra gelen büyük derleme olarak değerlendirilir.

DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER

- Sade, anlatı odaklı 15. yüzyıl konuşma Türkçesine yakın bir nesir; öğüt, dua gibi ara söyleyiş türleriyle desteklenir. Gazi-derviş ethosunu öne çıkaran destanî/sûfî anlatım; yer yer halk hikâyesi ve masal motifleriyle örülüdür.

ÖNEMİ (TÜRKÇE AÇISINDAN)

- Türkçe menâkıbnâme/epik geleneğinin başyapıtlarından biri olarak, geniş coğrafyalarda dolaşan çok katmanlı bir “Türkçe anlatı evreni” kurar; Anadolu-Rumeli hattında Türkçeyi ortak anlatı ve bellek dili olarak tahkim eder.

NÜŞHALARI

- Topkapı Sarayı Müzesi'1480'lerde derlenmiş rivayetleri ihtiva eden, 600'ü aşkın varaklı bütüncül bir kopya/faksimile edisyonu kayda geçmiştir; nüsha 1000/1591 tarihini taşır.
- Bor (Niğde) nüshası: Dil-üslûp karşılaştırmalarında Topkapı nüshasıyla birlikte başat başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır.

SARI SALTUK'UN KİŞİLİĞİ VE SARI SALTUN KÜLTÜ

- **Sarı Saltuk:** Anadolu ve Balkanların Türkleşmesi/İslamlaşmasında adı etrafında menkıbeler oluşan alp-eren; vefatı 697/1297-98.
- İbn Battûta, 732/1331-32'de Baba Saltuk kasabasında (muhtemelen Babadağı, Dobruca) dinlediği hikâyeleri kaydeder.

- **Makam-türbeler:** Kaliakra (Bulgaristan), Babadağı (Romanya), Blagay (Bosna-Hersek), Ohri (K. Makedonya), Kruya (Arnavutluk), Rumelifeneri (İstanbul), Babaeski (Edirne), Bor (Niğde), Diyarbakır, Tunceli, İznik vb. yerlerde makam/türbe kültü sürmüştür.

SALTUKNÂME’NİN VE SARI SALTUK KÜLTÜNÜN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ

Not: Burada yalnızca eserin ve kültürün gerçekten dolaşım gördüğü sahalar belirtilmiştir; Saltuknâme’de geçen Kıpçak, Uygur, Kâşgar, Hindistan gibi uzak coğrafyalar “konu mekânı” olup “okunma sahası” değildir.

1. Anadolu’da Doğuş (13.-15. Yüzyıllar)

- Sarı Saltuk, Anadolu Selçukluları devrinde yaşamış bir Çepni Türkmenidir.
- Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında etkili olan Abdalân-ı Rûm zümresinin en meşhur temsilcilerindendir. Efsaneleri Anadolu’da sözlü olarak hızla yayılmıştır.

2. Dobruca’da Köklenme (13. Yüzyıl Sonu-14. Yüzyıl Başı)

- Sarı Saltuk, II. İzzeddin Keykâvus’la birlikte Dobruca’ya geçen Türkmen topluluklarının önderidir. 1297/98’deki vefatının ardından Babadağı-İsakça hattı Sarı Saltuk kültürünün çekirdeği olmuştur.
- İbn Battûta (1331-32), Babadağı’nda Sarı Saltuk menkıbelerini dinlediğini kaydederek kültürün erken varlığını belgeleyen ilk tanıklardan biridir.

3. Balkanlarda Yayılış (14.-16. Yüzyıllar)

- Dobruca’dan başlayarak Kaliakra (Bulgaristan), Ohri (Makedonya), Blagay (Hersek), Kruya (Arnavutluk) gibi merkezlerde türbe ve zaviyeler kurulmuştur.
- Bu merkezler yalnızca Müslümanlar değil, yerel Hıristiyan halklar tarafından da ziyaret edilmiştir.
- Balkan hattında (özellikle Dobruca-Kaliakra-Varna çevresi) menkıbeler, tekke/zâviye ağı üzerinden sözlü olarak dolaşmıştır.

4. Osmanlı Dönemi'nde Kurumsallaşma (15.-19. Yüzyıllar)

- Rumeli fetihleri sırasında Sarı Saltuk menkıbele-ri, yeniçerilerden Bektâşî tekkelerine kadar geniş bir çevrede anlatılmıştır.
- Evliyâ Çelebi, 17. yüzyılda Dobruca ve Bektâşî sözlü geleneğinde Sarı Saltuk menkıbelerinin hâlâ canlı olduğunu kaydeder.

5. Anadolu ve Diğer Coğrafyalar

- Anadolu'da da Sarı Saltuk adına Babaeski (Edirne), Bor (Niğde), Diyarbakır, Tunceli Hozat, İznik gibi merkezlerde türbeler ve makamlar bulunmaktadır.
- Ayrıca Kırım ve Kuzey Karadeniz hattında da Sarı Saltuk'a dair rivayetler yaşamaya devam etmiştir. Bu mekânlar, kültün Anadolu-Balkan hattında süreklilik kazandığını gösterir.

6. Modern Çağ (19.-21. Yüzyıllar)

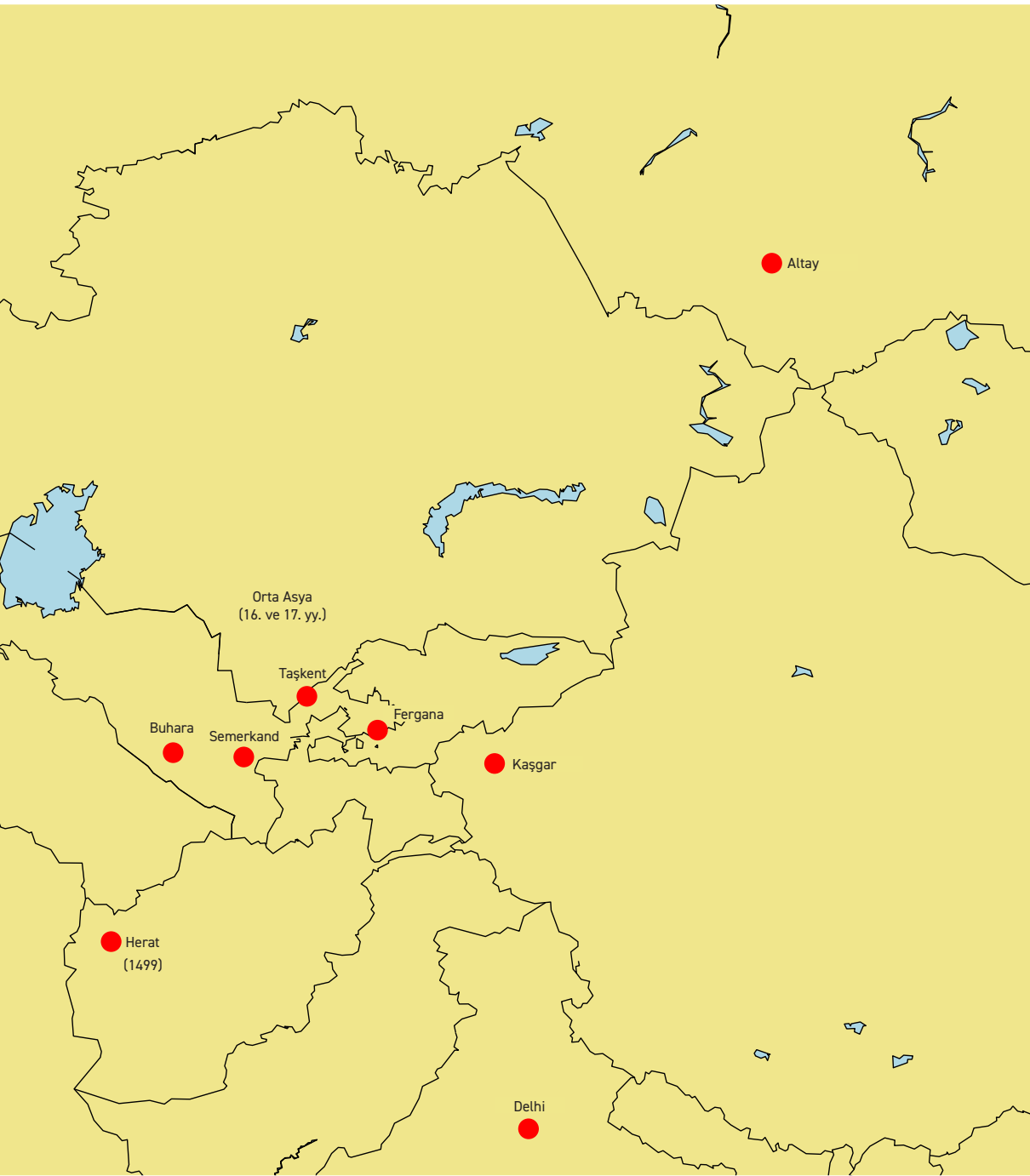
- 19. yüzyılda Balkanlardaki siyasi çalkantılara rağmen Sarı Saltuk türbeleri halk arasında ziyaretgâh olarak varlığını sürdürdü.
- Babadağı türbesi 2007'de restore edilerek yeniden ziyarete açıldı; Blagay, Ohri, Kruya gibi Balkan merkezlerinde bulunan türbeler günümüzde de hem Müslümanlar hem Hıristiyanlar tarafından ziyaret edilmektedir.

Saltuknâme ve Sarı Saltuk kültü, Dobruca merkezli Balkan hattında köklenen, ardından Osmanlı saray ve tekke çevrelerinde kurumsallaşan, Anadolu'da da güçlü izler bırakan bir gelenektir.

Bu eser ve kült, Türkçenin Balkanlardaki edebî/dinî dil olarak yerleşmesine katkı sağlamış; sözlü ve yazılı geleneğin birleşim noktasında, halkın ortak hafızasında tarih ile efsaneyi buluşturan eşsiz bir metin olarak kalıcılık kazanmıştır.

Harita 13: *Muhakemetü'l-Lügateyn*'in Yayılma Serüveni

MUHAKEMETÜ'L-LÜGATEYN, ALİ ŞÎR NEVÂÎ

MÜELLİF

- Ali Şîr Nevâî (Nizâmüddîn Mîr Alî Şîr, 1441-1501), Herat'ta doğmuş, Timurlular devrinde yaşamış şair, devlet adamı ve düşündürdür.
- Klasik Çağatay edebiyatının kurucusu kabul edilir; Türkçenin sanat ve ilim dili olabileceğini eserleriyle kanıtlamıştır.
- Farsça şiirlerinde Fânî, Türkçe şiirlerinde Nevâî mahlasını kullanmıştır.
- Sultan Hüseyin Baykara'nın en yakın dostu ve nedîmi olmuş; dönemin en parlak edebî-siyasi çevresinin merkezinde yer almıştır.

ESERİN ADI VE YAZILIŞI

- “Muhakemetü'l-lügateyn”, “iki dilin karşılaştırılması” şeklinde karşılanabilir.
- 1499 yılında Herat'ta yazılmıştır.
- Nevâî, bu eserinde Türkçe ile dönemin baskın edebî dili olan Farsçayı mukayese etmiş, Türkçenin ifade gücünü örneklerle ortaya koymuştur.
- Eser, özellikle Türkçenin Farsça kadar hatta ondan daha güçlü bir dil olduğunu göstermek için kaleme alınmıştır.

İÇERİK VE YAPI

- Nevâî, eserinde 100 fiil örneği verir; bunların tek bir Türkçe kelime ile karşılandığını, Farsçada ise birkaç kelimeye veya Arapçadan alınan ilavelere ihtiyaç duyulduğunu gösterir. Fiillerin yaklaşık yarısı “duygu fiilleri”dir ve bunların büyük kısmı çağdaş Türk lehçelerinde hâlâ yaşamaktadır.
- Eserde ayrıca cinas ve iham gibi edebî sanatlarda Türkçenin Farsçadan üstün olduğu vurgulanır.
- Üslup açıktır hem dil araştırması hem de bir “dil manifestosu” niteliği taşır.

DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER

- Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır.
- Polemik üslubu dikkat çekicidir: Farsçanın üstünlüğünü savunanlara karşı Türkçeyi müdafaa eder.
- Türkçe kelime hazinesinin zenginliği, deyim gücü ve estetik kabiliyeti sergilenir. Eser, hem bir filolojik inceleme hem de bir milli bilinç metni olarak görülür.

ÖNEMİ

- Türk dili tarihinde ilk sistematik dil mukayesesidir.
- Türkçeyi savunan bir dil bilinci metni olması nedeniyle, Türk dünyasında dil milliyetçiliğinin en erken örneklerinden kabul edilir.
- Osmanlı, Orta Asya ve İdil-Ural sahasında Türk aydınları üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır.
- Modern Türkoloji çalışmalarında, Türkçenin tarihî söz varlığına dair temel kaynaklardan biridir.

NÜSHALARI

- *Muhakemetü'l-Lügateyn*'in İstanbul, Taşkent, St. Petersburg, Paris ve Londra gibi merkezlerde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur.

- Sema Barutçu Özönder tarafından edisyon kritik metni hazırlanmış, çeşitli filolojik ve sözdizimsel incelemelere konu olmuştur.

MUHAKEMETÜ'L-LÜGATEYN'İN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ

1. Herat'ta Doğuş (1499)

- Herat'ta kaleme alındı (Afganistan).
- Nevâî, Türkçenin ilim ve edebiyat dili olarak kabul edilmesi için bu eseri kaleme aldı.
- Timurlular devrinde Herat, Farsçanın baskın olduğu bir kültür merkeziydi, Nevâî, Türkçenin geri planda kalmasına itiraz etti.

2. Orta Asya'da Yayılış (16.-17. Yüzyıllar)

- Semerkand, Buhara, Taşkent gibi merkezlerde eserin nüshaları istinsah edildi.
- Çağatay edebiyatı çevrelerinde dil bilincinin en önemli kaynağı oldu. (Semerkand, Taşkent, Buhara, Fergana'dan İdil boyuna kadar).
- Eserdeki fiillerin çağdaş lehçelerde karşılıkları çalışmalarda tek tek gösterilmiş; bu da metnin Orta Asya'da ve kuzey bozkırlarında dolaşıma girdiğini göstermiştir.

3. Osmanlı Coğrafyasında Tanınma

- Nevâî'nin eserleri Osmanlı'da çokça okunmuş; (İstanbul, Bursa, Kastamonu, Rumeli) Çağataycaya mahsus gramer ve lügat kitapları hazırlanmış. Osmanlı şairleri Nevâî'ye nazire yazmış. *Muhakemetü'l-Lügateyn* de bu etkileşim içinde bilinmiştir.

4. Hindistan'a ve Doğu Türkistan'a Etkisi

- Çağataycanın klasikleşmesiyle birlikte Hindistan ve Doğu Türkistan'daki edebî çevrelerde Nevâî'nin diğer eserleriyle birlikte *Muhakemetü'l-Lügateyn* de bilinir olmuştur. (Hindistan, Kaşgar-Uygur sahası)

5. Modern Çağ'da Yeniden Keşif (19.-20. Yüzyıllar)

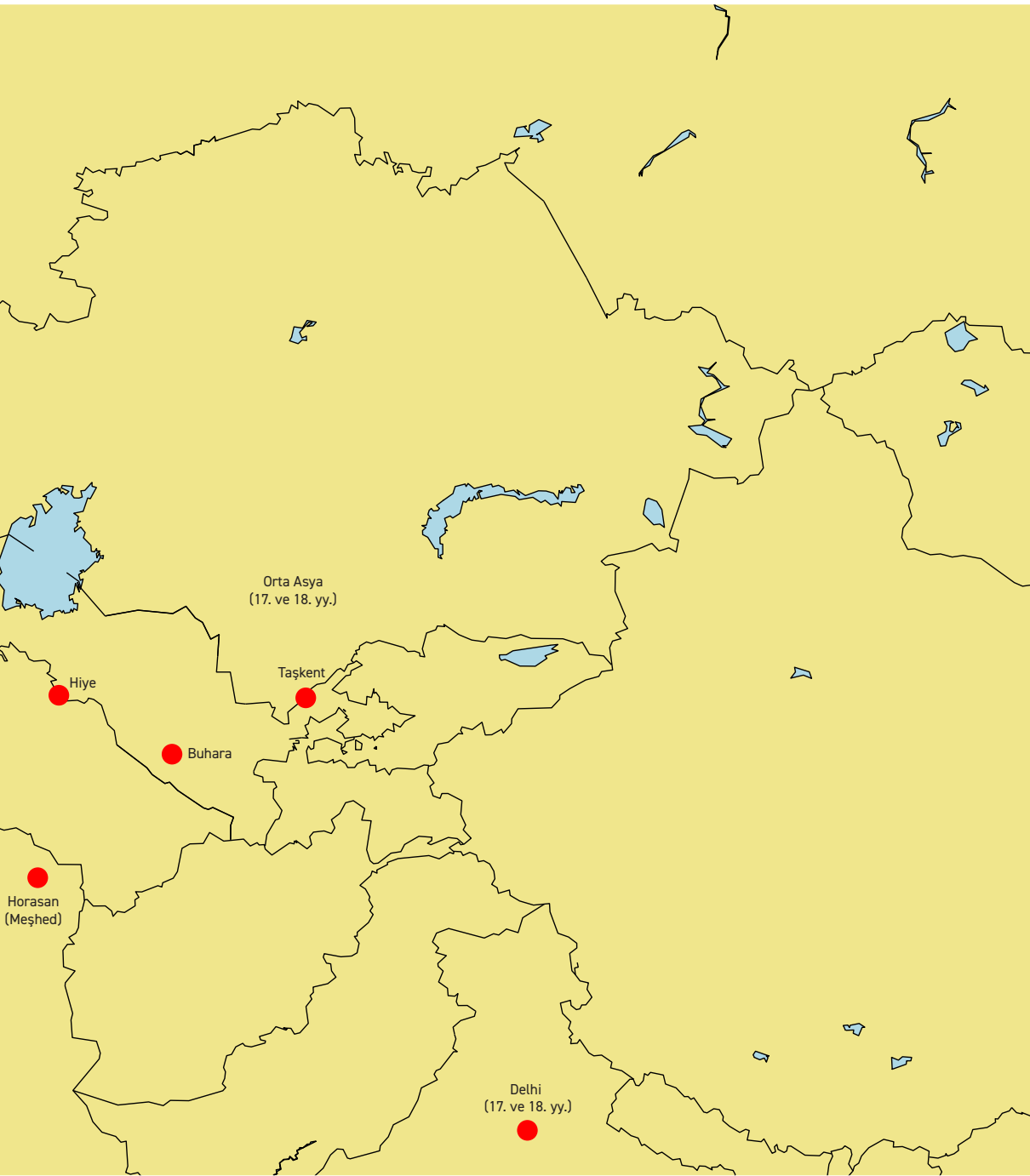
- 20. yüzyılda yapılan ilmî neşirlerle, Türk dili ve lehçeleri arasındaki karşılaştırmalarda temel kaynak kabul edildi.

6. Günümüzde Etkisi (21. Yüzyıl)

- Bugün *Muhakemetü'l-Lügateyn*, Türk dünyasının ortak kültürel mirası olarak görülmektedir.
- Ortak Türkçe, ortak alfabe ve Türk dili bilincine dair çağdaş tartışmalarda sık sık referans verilir

Harita 14: Fuzûlî Divânî'nın ve Fuzûlî İsminin Yayılma Serüveni

DÎVÂN, FUZÛLÎ

MÜELLİF

- Asıl adı Mehmed'dir, babasının adı Süleyman'dır. Türkmenlerin Bayat boyuna mensuptur.
- Doğum yeri ve tarihi kesin değildir; Bağdat, Hille ve Kerbelâ ihtimalleri zikredilir. Araştırmalar, Kerbelâ'da 1483 (H. 888) civarında doğmuş olabileceğini gösterir.
- Hayatını Bağdat, Hille, Kerbelâ ve Necef çevresinde geçirmiştir.
- Akkoyunlular, ardından Safevîler ve Osmanlıların hüküm sürdüğü siyasi çalkantılı bir coğrafyada yaşamıştır. 1556 (H. 963) yılında Bağdat ve çevresindeki veba salgını sırasında vefat etmiş, Kerbelâ'da Hz. Hüseyin Türbesi yakınında defnedildiği kabul edilir.

ESERLERİ

Fuzûlî, Türkçe, Farsça ve Arapça olmak üzere üç dilde eser vermiştir.

- *Dîvân*: Gazelleriyle ün kazanmıştır.
- *Leylâ vü Mecnûn*: Türk mesnevi edebiyatının zirvesi kabul edilir.
- *Hadîs-i Erba'în Tercümesi*: Molla Câmi'den tercüme.
- *Hadîkatü's-Süedâ*: Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehadeti üzerine yazılmış mensur eser.

- **Mektuplar (Şikâyetnâme dahil):** Osmanlı devlet düzenine eleştirel yaklaşımıyla edebiyatımızın ilk “dilekçe-mektup” örneklerinden.

DİL VE EDEBÎ ÖZELLİKLER

- Türkçeyi derin bir lirizmle kullanan, “sehl-i mümteni” üslûbunun en güçlü temsilcisidir.
- Gazellerinde sade ve içten bir dil; kasidelerinde sanatlı ve ağır bir söyleyiş görülür.
- Türkçe atasözleri ve deyimlerden sıkça yararlanmıştır.

ÖNEMİ

- Türkçenin musikiye ve lirizme en yatkın yönlerini ortaya koymuş, Osmanlı ve Azerbaycan edebiyatlarını birleştiren ortak şahsiyet olmuştur.
- *Leylâ vü Mecnûn*’u ile hem Türk hem İran hem de Arap dünyasında şöhret kazanmıştır.
- Hadîkatü’s-Süedâ, maktel türünün en önemli örneği olup Osmanlı, Azerbaycan ve İran sahasında asırlarca okunmuştur.
- Gazelleri yüzlerce besteye güfte olmuş, klasik Türk musikisinin ana kaynaklarından biri haline gelmiştir.

FUZÛLÎ DÎVÂN’NIN VE FUZÛLÎ İSMİNİN TÜRK DÜNYASINDA YAYILMA SERÜVENİ

1. Irak’ta Doğuş (15.-16. Yüzyıllar)

- Fuzûlî’nin eserleri, Bağdat, Hille, Kerbelâ ve Necef çevresinde doğup yayılmıştır.
- İlk kasidelerini Akkoyunlu Elvend Bey’e, sonra Safevî valisi İbrahim Han Musullu’ya; daha sonra Kanûnî Sultan Süleyman’a ve Osmanlı devlet adamlarına sunmuştur.

2. Azerbaycan ve İran’da Yayılış (16. Yüzyıldan İtibaren)

- Şairin gazel ve kasideleri kısa sürede Tebriz, Şirvan, Erdebil ve İsfahan gibi merkezlerde okunmuş, Sâib-i Tebrîzî gibi şairler onu başucu kaynağı edinmiştir.
- *Leylâ vü Mecnûn*'u özellikle İran ve Azerbaycan sahasında en çok kopyalanan mesnevilerden biri olmuştur.

3. Anadolu'ya Ulaşma (16.-17. Yüzyıllar)

- Osmanlı şairleri (Hayâlî, Taşlıcalı Yahyâ vb.) etkisi sayesinde eserleri İstanbul'da hızla yayılmıştır.
- *Dîvân*'ı ve *Leylâ vü Mecnûn*'u İstanbul'da defalarca basılmış; kasideleri ve gazelleri vaaz kürsülerinde, medrese derslerinde ve musiki meclislerinde okunmuştur.
- Tanzimat devri şairleri dahi (Namık Kemal, Muallim Nâci, Tevfik Fikret) ona nazireler yazmışlardır.

4. Orta Asya'ya ve Hindistan'a Etkisi (17.-18. Yüzyıllar)

- Çağatay sahası şairleri Nevâî etkisini Fuzûlî ile beraber sürdürmüş; gazelleri Taşkent, Hive, Buhara kütüphanelerinde çoğaltılmıştır.
- Hindistan'da Bâbürlü saray çevrelerinde *Leylâ vü Mecnûn* tercüme edilmiş, şairin adı anılmıştır.

5. Mısır ve Arap Coğrafyası (18.-19. Yüzyıllar)

- Kahire'de Bulak Matbaası, *Hadîkatü's-Süedâ*'yı defalarca basmıştır.
- Eser, Arap okuyucular arasında da rağbet görmüş, Kerbelâ matem geleneğiyle birleşmiştir.

6. Modern Çağ'da Yayılma (19.-20. Yüzyıllar)

- İstanbul, Bakü, Tebriz, Taşkent, Kahire, Kazan gibi merkezlerde matbu baskıları yapılmıştır.
- UNESCO, 1959'da Fuzûlî ve *Leylâ vü Mecnûn* için özel bir yayın hazırlamıştır.

7. Günümüzde Etkisi (21. Yüzyıl)

- Bugün Fuzûlî, Türk dünyasının ortak şairlerinden biridir.
- Hem edebiyat hem musiki hem de halk kültüründe yaşamaya devam etmektedir.
- Gazelleri Türkiye'den Azerbaycan'a, Irak Türkmenlerinden İran'a kadar hâlâ okunur, bestelenir, sahnelenir.

Böylece Fuzûlî, Kerbelâ'da doğup büyümüş, Irak'ta olgunlaşmış; Azerbaycan ve Osmanlı coğrafyasında tanınmış, Orta Asya ve Hindistan'a ulaşmış; Mısır ve Arap dünyasında da etkili olmuş; modern çağda ise bütün Türk dünyasının müşterek hafızasına yerleşmiştir.

C.
TÜRKÇENİN
YAŞATTIĞI
HERKES

“Türk dili Türk’ün canıdır.”

Ali Şîr Nevâî

AYRI COĞRAFYALARDA AYNI HAFIZA: TÜRK DİASPORASI

“Ayrı coğrafyalar, ortak hafıza...”

Türk dünyasının geniş ufukları, yalnızca Orta Asya bozkırlarıyla, Anadolu yaylalarıyla ya da Balkan dağlarıyla sınırlı değildir. Tarihin en eski çağlarından bugüne Türk toplulukları, yerleşim sahalarını sürekli genişleten, göç ve iskân kabiliyetiyle öne çıkan bir millet olmuştur. Hunlardan Göktürklerle, Selçuklulardan Osmanlılara uzanan süreçte Türkler, farklı coğrafyalara dağılmış; kimi zaman fetihlerle, kimi zaman sürgünlerle, kimi zaman da ekonomik arayışlarla dünyanın dört bir yanına yayılmışlardır. Bugün Adriyatik kıyılarında, Sibiryâ'nın uçsuz bucaksız topraklarında, Avrupa'nın metropollerinde, Amerika kıtasında ve Avustralya'da yaşayan milyonlarca Türk, “diaspora” kavramının canlı birer temsilcisidir.

Diaspora kavramı, ilk bakışta sadece zorunlu göç ve sürgünle özdeşleştirilir. Yahudi diasporası ya da Ermeni diasporası, bu anlayışın klasik örnekleridir. Ancak Türk diasporası bundan çok daha karmaşık ve zengin bir tecrübeyi ifade eder. Çünkü Türklerin diasporalaşma süreçleri yalnızca bir tek tarihsel olaya bağlı değildir. Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan tarihî göçler, Osmanlı döneminde Balkanlardan Orta Doğu'ya yapılan iskânlar, 19. yüzyıldaki Kafkas sürgünleri, 20. yüzyıldaki Sovyet baskıları ve nihayet

modern çağın işçi göçleri, her biri Türk dünyasının farklı bir diaspora halkasını meydana getirmiştir. Bu sebeple Türk diasporası hem tarihî zorunlulukların hem de gönüllü göçlerin ortak ürünüdür.

Bugün farklı kıtalarda yaşayan Türk toplulukları, yerel şartlara uyum sağlarken, aynı zamanda ortak bir kültürel hafızayı da taşımaya devam eder. Bu hafıza, yalnızca dil aracılığıyla değil; masallardan destanlara, bayramlardan düğünlere, yemeklerden müziğe kadar uzanan geniş bir kültür atlasıyla kendini gösterir. Almanya’da doğmuş dördüncü kuşak bir genç, dedesinin anlattığı Dede Korkut hikâyesinde kendi kimliğini bulabilir; Kerkük’te yaşayan bir Türkmen, Anadolu’daki hemşehrisiyle aynı ağıtları söyleyebilir; Sibirya’da yaşayan bir Yakut, Nevruz ateşiyle Orta Asya’daki Kazak’ın ve Türkiye’deki gencin aynı ritüeli paylaştığını hissedebilir.

Türk diasporasının en dikkat çekici yanı, farklı coğrafyalara dağılmış olmasına rağmen **“ortak hafıza”** etrafında kenetlenmesidir. Bu hafıza, tarih boyunca yaşanmış ortak acıların (sürgünler, soykırımlar, göçler) ve ortak sevinçlerin (bayramlar, destan kahramanlıkları, özgürlük mücadeleleri) toplamıdır. Balkan Türkleri 1989 göçünü anlatırken hissettikleriyle, Kırım Tatarları 1944 sürgününü anarken duydukları, aslında aynı kader çizgisinde birleşir. Almanya’daki bir Türk işçi ailesinin kimlik mücadelesi ile Amerika’daki Türk öğrencilerin var olma çabası arasında görünmez bir bağ vardır.

Bu bağ, yalnızca geçmişin yükü değil, geleceğin de umududur. Çünkü diasporalar, bulundukları ülkelerde Türk kimliğinin tanınmasını, korunmasını ve geliştirilmesini sağlamakla kalmaz; aynı zamanda Türk dünyası ile yaşadıkları coğrafyalar arasında birer köprü işlevi görürler. Diasporanın varlığı, Türk dünyasının küresel ölçekte söz söyleme imkânını artırır. Almanya’daki Türkler Avrupa siyasetinde;

Amerika'daki Türkler akademi ve ticaret sahasında, Avustralya'daki Türkler kültürel çeşitlilik içinde; Orta Doğu'daki Türkmenler bölgesel dengelerde etkili bir aktör haline gelir.

Kısacası, diaspora yalnızca “dağınıklık” değil; aynı zamanda bir “birlik” potansiyelidir. Bugün milyonlarca Türk, farklı pasaportlar taşısa da aynı türküyü mırıldanabilmekte, aynı sofrada benzer yemekleri paylaşabilmekte ve aynı tarih bilincine sahip olabilmektedir. Bu durum, Türk dünyasının gelecekteki birlik arayışlarının en sağlam temellerinden birini teşkil eder.

AVRUPA TÜRKLERİ: ÇİFTE STANDARTLAR ARASINDA VARLIK MÜCADELESİ

Türk diasporasının en geniş ve en görünür halkalarından biri hiç şüphesiz Avrupa'dadır. 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye ile Almanya arasında imzalanan işgücü anlaşması, Türklerin kitlesel göç yolculuğunu başlatmıştır. Almanya'yı takiben Hollanda, Belçika, Avusturya, Fransa, İsveç ve İsviçre gibi ülkeler de Türk işçilerini kabul etmiş, böylece kısa süreliğine “misafir işçi” olarak gitmesi planlanan milyonlarca insan, zamanla kalıcı bir diaspora topluluğuna dönüşmüştür. Bugün yalnızca Almanya'da yaşayan Türk kökenli nüfus 3 milyonu aşmış, bu da Avrupa'daki Türk varlığını hem demografik hem de kültürel açıdan belirleyici hale getirmiştir.

Almanya'daki Türkler: Entegrasyon Söylemi, Asimilasyon Pratiği

Almanya, Türk diasporasının kalbidir. 1961'de başlayan işçi göçü, ilk başta ağır sanayi işlerinde çalışmak üzere gönderilen genç erkeklerden ibaretti. Kısa sürede aile birleşimleriyle kadınlar ve çocuklar da göç zincirine katıldı. Bu göç, zamanla yalnızca ekonomik bir serüven değil, köklü bir yerleşime dönüştü.

Bugün ikinci, üçüncü hatta dördüncü kuşak Türkler, Almanya toplumunun ayrılmaz bir parçasıdır. Ancak bu bütünleşme süreci hiçbir zaman eşitlik temelinde ilerlemedi.

Türkler, “entegrasyon” adı altında sürekli olarak asimilasyon baskısıyla karşı karşıya kaldılar.

Ana dillerini koruma çabaları çoğu kez kısıtlamalarla gölgelendi. Dinî hayatlarını yaşarken ayrımcı söylemlerle karşılaştılar. Avrupa’nın kendini övdüğü “çok kültürlülük” söylemi, iş Türklere gelince çoğu zaman kâğıt üzerinde kaldı. Eşit vatandaşlık iddialarına rağmen, Türklerin sosyal hayatta dışlandığı, iş piyasasında ayrımcılığa uğradığı, siyasal katılımında önlerine görünmez bariyerler konulduğu sayısız örneklerle sabittir.

Almanya, en kalabalık Türk nüfusuna sahiptir. Ancak bu büyüklük, hak eşitliği anlamına gelmemiştir.

- **Eğitimde ayrımcılık:** Türk kökenli öğrenciler, çoğu kez bilinçli yönlendirmelerle düşük seviyeli okullara yönlendirilmiş, yüksek öğrenim yolları kapatılmıştır. Bu, “fırsat eşitliği” ilkesine aykırı olarak uygulanan devlet politikalarının en bariz örneğidir.
- **Vatandaşlık engelleri:** Uzun yıllar boyunca Türkler, ülkede doğup büyümelerine rağmen vatandaşlık hakkından mahrum bırakılmıştır. Çifte vatandaşlık hâlâ tartışmalı bir mesele olarak sürmektedir.
- **Dinî hayatın sınırlandırılması:** Camiler ve dernekler sürekli denetim baskısı altındadır. Siyasi tartışmalar, çoğu kez Türk kurumlarını “güvenlik sorunu” olarak göstermekte, toplumun gözünde ötekileştirmeyi kurumsallaştırmaktadır.
- **Medyada ön yargı:** Almanya basınında Türkler sıklıkla “uyumsuz” ya da “tehdit unsuru” olarak sunulmuş, bu da toplumsal ön yargıları beslemiştir.

Bu tablo, “entegrasyon” adı altında uygulanan asimilasyon politikalarının devlet eliyle yürütüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Fransa, Hollanda ve Belçika’daki Türkler

Fransa, Hollanda ve Belçika’ya göç eden Türkler, Avrupa’nın başka bölgelerinde olduğu gibi “misafir işçi” kimliğiyle başladı. Zamanla kendi derneklerini, camilerini, kültür merkezlerini kurarak kimliklerini korumaya çalıştılar. Ancak bu ülkelerde de “Avrupa değerleri” söylemi ile pratik arasındaki çelişki derinleşti. Laiklik adına dinî kurumlara yönelik baskılar, yabancı düşmanlığına varan ırkçı politikalar, Türk diasporasının temel sorunları arasındadır. Bu çifte standart, Türk toplumunun hem günlük hayatında hem de siyasal temsilde adaletsizlik olarak kendini göstermektedir.

Laiklik kisvesi altında camiler ve dernekler hedef alınmış, dini semboller kamusal alanda yasaklanmıştır. Bu yasaklar, özellikle Türk kökenli gençlerin kimliğini bastırmak için devlet eliyle uygulanan politikaların parçası haline gelmiştir.

Türk diasporası, sık sık “uyum sağlamayan topluluk” olarak damgalanmış; medya ve siyaset, onları toplumsal sorunların kaynağı gibi göstermiştir.

Avusturya’daki, İsviçre’deki ve Kuzey Avrupa’daki Türkler

Avusturya ve İsviçre’de yaşayan yüz binlerce Türk, çoğunlukla çalışkanlıkları ve disiplinleriyle bilinir. Buna rağmen, onlar da sık sık yabancı düşmanı söylemlerin hedefi olmuşlardır. İsveç, Norveç ve Danimarka’daki daha küçük topluluklar, özellikle kimliklerini korumada güçlü bir irade göstermelerine rağmen, “öteki”-leştirme politikalarıyla yüz yüze kalmaktadır.

Avrupa Türklerinin en büyük gücü, bütün bu baskı ve eşitsizliklere rağmen kültürel hafızalarını diri tutabilmeleridir. Avrupa’nın dört bir yanında kurulan

dernekler, vakıflar, camiler ve eğitim kurumları, sadece dinî ve kültürel ihtiyaçları karşılamaz; aynı zamanda ortak kimliğin yeniden üretildiği mekânlardır. Türkçe kursları, çocuk tiyatroları, folklor ekipleri ve medya organları, diaspora hafızasının güncel biçimleridir.

Bir Türk çocuğu Berlin’de, bir diğeri Rotterdam’da, bir başkası Paris’te büyüse de aynı bayram sabahında dedesinden öğrendiği duaları tekrarlar, aynı sofrada benzer yemekleri paylaşır. Bu, diasporanın asıl gücüdür: Coğrafi dağınıklığı aşan bir ortaklık.

Stratejik Bir Güç Olarak Avrupa Türkleri

Avrupa Türkleri, sayıları, dinamizmleri ve dayanışma ağlarıyla yalnızca bulundukları ülkelerin sosyal yapısında değil, aynı zamanda Türk dünyasının geleceğinde de kritik bir rol oynamaktadır. Onlar bir yandan Avrupa siyasetinde söz sahibi olmaya çalışırken, diğer yandan Türk dünyasının ortak meselelerinde kamuoyu oluşturabilecek bir kapasiteye sahiptir. Fakat bu potansiyelin önünde en büyük engel, Avrupalı devletlerin uyguladığı çifte standartlardır. İnsan hakları ve eşitlik adına dünyaya ders vermeye kalkan bu ülkeler, sıra Türk diasporasına gelince çoğu kez farklı ölçüler uygulamaktadır.

Kısacası, Avrupa’daki Türk varlığı bugün güçlü bir kültürel damar ve stratejik bir güçtür. Ancak bu gücün daha etkin bir biçimde ortaya çıkabilmesi için Avrupa’daki adaletsizliklerin ve eşitsizliklerin aşılması, diaspora gençliğinin kendi kimliğini özgüvenle taşıyabilmesi gerekmektedir. Bu mücadele, Türk diasporasının yalnızca Avrupa’da değil, bütün dünyada nasıl bir aktör olacağını da belirleyecektir.

BALKANLARDAKİ TÜRKLER: TARİHİ YURTTAN Dİ- ASPORA HAFIZASINA

Balkanlar, Türk varlığının en köklü izlerinin bulunduğu coğrafyalardan biridir. Osmanlı fetihleriyle birlikte Anadolu’dan Balkanlara büyük göçler olmuş;

bu topraklarda şehirler, köyler, camiler, tekkeler, medreseler inşa edilmiştir. Yüzyıllar boyunca Türkler yalnızca bir askerî veya idarî unsur değil, aynı zamanda Balkan toplumlarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Ancak Osmanlı'nın çekilmesiyle birlikte Balkan Türkleri, ulus-devletlerin inşası sürecinde sistematik baskılara, zorunlu göçlere ve asimilasyon politikalarına maruz kalmıştır. Bugün de Balkanlardaki Türk toplulukları, sayıca azalmış olsalar da kimliklerini korumak için yoğun bir mücadele yürütmektedir.

Bulgaristan Türkleri: Asimilasyonun En Ağır Yüzü

Bulgaristan, Balkanlardaki en kalabalık Türk nüfusuna sahiptir. Fakat bu büyüklük, hak eşitliği anlamına gelmemiştir.

- **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı:** On binlerce Türk katledilmiş, yüz binlercesi Anadolu'ya göçe zorlanmıştır.
- **Komünist Dönem (1944-1989):** Türklerin isimleri zorla Bulgar isimleriyle değiştirilmiş, Türkçe konuşmaları yasaklanmış, camiler kapatılmıştır. Bu politika, bizzat devlet tarafından yürütülmüş bir **asimilasyon programıdır**.
- **1989 Zorunlu Göçü:** 350 bin Türk bir yaz mevsiminde sınır dışı edilmiş; Türkiye'ye sığınmak zorunda kalmıştır. Avrupa'da yakın dönemin en kitlesel etnik sürgünlerinden biridir.

Bugün Bulgaristan Türkleri, kimliklerini ve kültürel haklarını korumak için siyasi partiler ve sivil toplum örgütleri aracılığıyla mücadele etmektedir. Ancak hâlâ eğitim, medya ve siyasal temsil alanlarında ayrımcılıkla karşılaşmaktadırlar.

Batı Trakya Türkleri: Antlaşmaların Çiğnendiği Azınlık

Batı Trakya'da yaşayan Türkler, Lozan Antlaşması (1923) ile tanınmış azınlık haklarına sahiptir. Fakat Yunanistan devleti, bu hakları sistemli olarak ihlâl etmiştir.

- **“Türk” kelimesinin yasaklanması:** Derneklerin adında “Türk” ifadesi kullanmak yasaklanmış, mahkemelerce kapatma kararları verilmiştir.
- **Eğitim hakkı:** Azınlık okulları kapatılmış veya devlet kontrolüne alınmış; Türkçe eğitim sürekli daraltılmıştır.
- **Dini kurumlar:** Müftüler devlet tarafından atanmakta, toplumun kendi seçtiği dinî önderler ta-nınmamaktadır.
- **Mülkiyet sorunları:** Batı Trakya Türklerinin topraklarına el konulmuş veya satmaya zorlanmıştır.

Batı Trakya Türkleri, bütün bu baskılara rağmen kimliklerini korumakta ve “biz Türk’üz” demeye devam etmektedir.

Kosova Türkleri: Küçük Ama Etkili Bir Topluluk

Kosova’da, özellikle Prizren çevresinde yoğunlaşan Türk nüfusu vardır.

- Osmanlı’dan kalan köklü bir mirasa sahiptirler.
- 1999 sonrası Kosova Anayasası, Türkçeyi resmî dil olarak tanımıştır. Bu, Balkan Türkleri açısından önemli bir kazanımdır.
- Ancak siyasal temsil ve ekonomik fırsatlar bakımından hâlâ dezavantajlıdır.

Kosova Türkleri, sayıları küçük olsa da kültürel faaliyetleri ve eğitim kurumlarıyla diasporanın canlı bir parçasıdır.

Kuzey Makedonya Türkleri: Üsküp’ten Gostivar’a Türk Kültürü

Makedonya’da, özellikle Üsküp ve Gostivar’da Türkler yaşamaktadır.

- Osmanlı’dan bu yana varlıklarını sürdürmüş, edebiyat ve sanat alanında güçlü isimler yetiştirmişlerdir.

- Türkçe yayın yapan gazeteler, televizyonlar ve kültürel dernekler hâlen aktiftir.
- Buna rağmen nüfusları giderek azalmaktadır ve eğitim hakları daralmaktadır.

Bosna-Hersek Türkleri: Osmanlı Mirasının İzleri

Bosna'daki Türk varlığı sayıca azdır; ancak kültürel bağ çok güçlüdür. Osmanlı döneminden kalma şehir dokusu, camiler ve tekkeler, Türk kimliğinin izlerini taşır.

- Buradaki Türkler daha çok kültürel bir bağ üzerinden varlıklarını sürdürmektedir.
- Kimliklerini korumak için Türkiye ile yoğun bağlar kurmuşlardır.

Romanya Dobruca Türkleri Ve Moldova Gagavuzları

Romanya Dobruca Türkleri: Karadeniz kıyılarında yaşayan bu topluluk, Osmanlı'dan beri bölgededir. Türkçe eğitim ve kültürel faaliyetlerini sürdürmeye çalışsalar da sayıları azalmaktadır.

Moldova Gagavuzları: Hristiyan inançlarına rağmen Türk kimliklerini ve dillerini koruyan bir topluluktur. Sovyet döneminde baskılara maruz kalmış, bugün özerk bir bölge statüsü kazanmıştır.

Arnavutluk'taki, Karadağ'daki ve Sırbistan'daki Türkler

- **Arnavutluk:** Tiran ve çevresinde çok küçük bir Türk topluluğu vardır. Osmanlı döneminden kalan ailelerin torunları, bugün hâlâ kimliklerini muhafaza etmektedir.
- **Karadağ:** Sayıları çok azdır; daha çok yerel Müslüman toplulukların içinde asimile olmuşlardır.
- **Sırbistan (Sancak Bölgesi):** Türk kimliğiyle yaşayanlar azdır, çoğu Boşnak nüfus içinde erimiştir. Fakat Osmanlı mirasıyla güçlü bağ devam etmektedir.

Balkan Türklerinin Ortak Hafızası

Balkanlardaki Türkler, farklı ülkelerde yaşamalarına rağmen ortak bir hafızaya sahiptirler.

- **Zorunlu göçler ve sürgünler**, ortak acıları oluşturur.
- **Asimilasyon politikaları** (isim değiştirme, dil yasakları, dinî baskılar) tüm Balkan coğrafyasında ortak bir kader çizgisi haline gelmiştir.
- **Kültürel ritüeller** (bayramlar, düğünler, Nevruz kutlamaları) ise ortak sevinçleri simgeler.

Bu hafıza, Balkan Türklerini diasporanın en direngen halkası haline getirmiştir.

Bugün Balkan Türkleri, sayısal olarak azalmış olsalar da Türk dünyasının Avrupa'daki köprü coğrafyasıdır. Onlar, Anadolu ile Avrupa arasında yaşayan hafızanın taşıyıcılarıdır. Baskılara rağmen kimliklerini korumaları, Türk dünyasının bütününe ilham veren bir direnç örneğidir.

ESKİ SOVYET COĞRAFYASI TÜRKLERİ: SÜRGÜN, BASKI VE YENİDEN VAROLUŞ

Türk dünyasının en dramatik diaspora tecrübelerinden biri, Rusya ve Sovyetler Birliği coğrafyasında yaşanmıştır. 16. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusyası'nın genişlemesiyle başlayan süreç, Türk topluluklarını doğrudan etkilemiş; Kırım'dan Kazan'a, Kafkasya'dan Orta Asya'ya kadar uzanan sahada Türkler sistemli olarak baskıya, sürgüne ve asimilasyona maruz kalmıştır. 20. yüzyılda Sovyetler Birliği, bu baskıları daha kurumsal ve ideolojik bir temele oturtmuş; pek çok Türk topluluğu dilinden, kültüründen, topraklarından koparılmıştır. Bugün Rusya Federasyonu içinde ve eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaşayan milyonlarca Türk, hem bu acı tecrübenin mirasını taşımakta hem de kimliğini yeniden inşa etme çabası içindedir.

Kırım Tatarları: 1944 Sürgünüünün Acısı

Kırım Tatarları, Rusya'daki Türk diasporasının en bilinen örneğidir.

- **1783'te Kırım'ın İşgali:** Çarlık Rusyası Kırım'ı ilhak etmiş, kitlesel göçler başlamıştır.
- **1944 Sürgünü:** Stalin'in kararıyla bütün Kırım Tatar halkı Orta Asya'ya sürülmüştür. Binlerce insan yollarda ölmüş, kalanlar ise yıllarca "sürgün halk" damgasıyla yaşamıştır.
- **Sovyet Sonrası Dönüş:** 1990'lardan itibaren Kırım'a dönmeye başlayan Tatarlar, 2014'teki Rusya işgalinden sonra yeniden baskılarla karşılaşmıştır. Liderleri tutuklanmış, kültürel kurumları kapatılmıştır.

Kırım Tatarları, bugün hâlâ en dramatik diaspora tecrübelerinden birini temsil etmektedir.

Kuzey Kafkasya Türkleri: Sürgünlerle Dağılmış Halklar

Kafkasya'daki Türk toplulukları, özellikle 19. yüzyıldaki Kafkas-Rus savaşlarının ardından ağır sürgünler yaşamıştır.

- **Karaçay-Balkarlar:** 1943'te Alman işbirlikçisi oldukları iddiasıyla Orta Asya'ya sürülmüşlerdir. Yıllarca vatanlarına dönememişlerdir.
- **Nogaylar:** Çarlık döneminde geniş ölçüde göç ettirilmiş, bir kısmı Osmanlı topraklarına sığınmıştır.
- **Kumuklar:** Dağıstan'ın önemli Türk topluluğu, Rusya'nın merkezileştirme politikaları altında kimliklerini koruma mücadelesi vermektedir.

Bugün bu topluluklar, Rusya içinde dağınık halde yaşamaktadır.

Sibiry Türkleri: Uzak Coğrafyada Kimlik Direnci

Sibiry, Yakut (Saha), Hakas, Tuva ve Altay Türklerinin yurdudur.

- Bu topluluklar tarih boyunca görece izole yaşamış, Sovyet döneminde yoğun asimilasyon politikalarına maruz kalmıştır.
- Alfabe değişiklikleri (Arap'tan Latin'e, Latin'den Kiril'e) kültürel sürekliliği kırmıştır.
- Sanayileşme ve Rus göçmen yerleşimleri, Türk nüfusun oranını düşürmüştür.

Buna rağmen Sibiry Türkleri, folklorları, destanları ve dilleriyle Türk dünyasının kadim kültürünü yaşatmaya devam etmektedir.

Orta Asya, Türk dünyasının kalbi olmasına rağmen Sovyet yönetimi altında ağır kültürel baskılara maruz kalmıştır.

- Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler: Hepsi Sovyet idaresinde sınırlarla bölünmüş, “ayrı milletler” kimliği altında tanımlanmıştır.
- Türkistan'ın tarihî birliği parçalanmış, ortak alfabeye ve dil bütünlüğü bozulmuştur.
- Bu toplulukların bir kısmı Sovyet içinde Rus şehirlerine göç ettirilmiş, önemli bir diaspora nüfusu ortaya çıkmıştır.

Bugün Rusya'da milyonlarca Orta Asya kökenli Türk, işçi olarak çalışmakta; bu durum yeni bir “ekonomik diaspora” katmanı doğurmaktadır.

Azerbaycan Türkleri ve Güney Kafkasya

Sovyetler döneminde Azerbaycan Türkleri de yoğun baskılara maruz kalmıştır.

- **1920 Sonrası:** Azerbaycan Sovyetleştirilmiş, milli aydınlar tasfiye edilmiştir.
- **Karabağ Meselesi:** Sovyetlerin son döneminde başlayan Ermeni saldırıları, Azerbaycan Türklerini göçe zorlamıştır. Bir milyona yakın insan mülteci durumuna düşmüştür.

Bugün Azerbaycan, bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürse de diasporası hem Rusya'da hem Batı ülkelerinde güçlü bir şekilde örgütlenmektedir.

Devlet Destekli Asimilasyon ve Baskı Politikaları

Rusya ve Sovyetler Birliği, Türk topluluklarına yönelik baskı politikalarını kurumsal hale getirmiştir:

- **Dil Politikaları:** Ortak alfabe yerine her topluluk için ayrı Kiril alfabeleri tasarlanmış; böylece Türkler birbirini okuyamaz hale getirilmiştir.
- **Sürgünler:** 1940'lı yıllarda Karaçay, Balkar, Ahıska, Kırım Tatarı gibi halklar topyekûn sürülmüştür.
- **Dinî Baskılar:** Camiler kapatılmış, dinî liderler cezalandırılmıştır.
- **Kimlik Politikaları:** "Türk" üst kimliği reddedilmiş, herkes ayrı bir etnik grup olarak tanımlanmıştır.

Bu politikalar, Türk dünyasının birliğini parçalamayı hedefleyen açık devlet stratejileriydi.

Ortak Hafıza: Acılarla Yoğrulmuş Bir Diaspora

Rusya ve Sovyet coğrafyasındaki Türkler, ortak bir hafızaya sahiptir:

- **Sürgün anıları** kuşaktan kuşağa aktarılır.
- **Kayıp topraklar** (Kırım, Ahıska, Karaçay, Balkar yurtları) diasporanın kalbinde bir özlem olarak yaşar.
- **Dil ve kültür** baskılara rağmen yaşatılır: destanlar, ağıtlar, bayramlar.

Bu hafıza, Türk dünyasının geleceğinde dayanışmayı besleyen güçlü bir damar haline gelmiştir.

Bugün Rusya ve eski Sovyet coğrafyasında yaşayan Türk toplulukları hem tarihî acıların taşıyıcısı hem de Türk dünyasının geleceğini belirleyecek bir nüfus

gücüdür. Onların maruz kaldığı baskılar, Türk dünyasının ortak mücadelesini zorunlu kılmaktadır.

ORTA DOĞU'DAKİ TÜRKLER: SAVAŞLARIN, SINIRLARIN VE KİMLİK MÜCADELESİNİN GÖLGESİNDE

Orta Doğu, Türk dünyasının kadim bir coğrafyasıdır. Selçuklulardan Osmanlı'ya kadar Türk devletleri bu bölgede hüküm sürmüş, Türkmen boyları Horasan'dan Mezopotamya'ya, Halep'ten Kerkük'e, Tebriz'den Şam'a kadar yerleşmiştir. Bugün Irak Türkmenleri, Suriye Türkmenleri, İran Türkmenleri ve Güney Azerbaycan Türkleri, bu tarihî mirasın canlı taşıyıcılarıdır. Ancak bu topluluklar, modern dönemde çizilen sınırlar ve yaşanan savaşlar nedeniyle sürekli baskıya, kimlik inkârına ve göçe maruz kalmış; en ağır bedelleri ödeyen diaspora halkaları arasında yer almıştır.

Irak Türkmenleri: Kerkük'ten Telafer'e Kimlik Mücadelesi

Irak Türkmenleri, Musul, Kerkük, Erbil, Telafer ve Diyala hattında yoğunlaşan, yüz binlerce nüfusa sahip bir topluluktur.

- **Osmanlı Sonrası:** Irak'ın kurulmasıyla Türkmenler yeni devletin kurucu unsurlarından sayılmamış, sürekli olarak “azınlık” statüsünde görülmüştür.
- **20. Yüzyıl Boyunca:** Türkmenler dil, eğitim ve kültür alanında ağır baskılara uğramıştır. 1959 Kerkük Katliamı, Türkmen hafızasında silinmez bir iz bırakmıştır.
- **Saddam Hüseyin Dönemi:** Türkmenler zorla Araplaştırılmış, yerleşim bölgelerine Arap nüfus yerleştirilmiştir.
- **2003 Sonrası:** Amerikan işgali ve ardından gelen iç savaş sürecinde Türkmenler, hem terör örgütlerinin saldırılarına maruz kalmış hem de siyasal dengelerde görmezden gelinmiştir.

- **Son Yıllarda:** DEAŞ'ın saldırılarıyla özellikle Telafer Türkmenleri büyük kayıplar vermiştir.

Irak Türkmenleri bugün hâlâ kimlik mücadelesi vermekte, kendi dillerinde eğitim, siyasal temsil ve güvenlik haklarını talep etmektedir.

Suriye Türkmenleri: İç Savaşın Unutulan Halkı

Suriye Türkmenleri, Halep, Hama, Humus, Lazkiye, Bayırbucak, Golan ve Şam çevresinde yaşayan, milyonları bulan bir topluluktur.

- **Osmanlı Sonrası:** Yeni Suriye devleti içinde Türk-lük kimliği inkâr edilmiş, Türkmenler “Arap” sayılmıştır.
- **20. Yüzyılda:** Türkçe yasaklanmış, kültürel kurumlar kapatılmış, Türkmenler siyasi temsil dışında bırakılmıştır.
- **2011 Sonrası İç Savaş:** Türkmen köyleri ve şehirleri savaşın en ağır sahnelerine sahne olmuştur. Birçok Türkmen ailesi Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır.
- **Kimlik Mücadelesi:** Suriye'deki çatışmalar sırasında Türkmenler hem kendi bölgelerini savunmuş hem de kimliklerini yeniden görünür kılama çabası içine girmiştir.

Bugün Suriye Türkmenleri, dağınık ve kırılgan bir yapı içinde yaşamaktadır.

İran Türkmenleri: Horasan'ın Kadim Halkı

İran'ın kuzeydoğusundaki **Türkmen Sahra** bölgesi, yoğun bir Türkmen nüfusuna ev sahipliği yapar. Ayrıca Horasan'ın pek çok köyünde Oğuz boylarının torunları yaşamaktadır.

- **Tarihî Rol:** Selçukluların ve Safevîlerin ordularında Türkmenler önemli yer tutmuştur.
- **Modern Dönemde:** İran devleti, Türkmen kimliğini sürekli baskılamış; Türkçe eğitim yasaklanmış, siyasi örgütlenmeler engellenmiştir.

- **Ekonomik Sorunlar:** Türkmen bölgeleri, İran'ın en yoksul ve geri bırakılmış bölgelerinden biridir. Bu da devletin bilinçli bir politikası olarak görülür.

İran Türkmenleri, kimliklerini daha çok aile içi kültürel aktarım, düğünler, bayramlar ve sözlü geleneklerle yaşatmaktadır.

Güney Azerbaycan Türkleri: Tebriz'den Urmiye'ye Direnen Kimlik

İran'ın en büyük Türk topluluğu, hiç şüphesiz Güney Azerbaycan Türkleridir. Nüfusları milyonlarla ifade edilmektedir.

- **Tarihî Kökler:** Tebriz, Erdebil, Urmiye, Zencan ve Hoy gibi şehirler Türk kültürünün yüzyıllardır merkezidir.
- **Kimlik İnkârı:** İran devleti, bu topluluğu “Azeri” adı altında farklılaştırmaya çalışmış, fakat gerçekte “Türk” kimliği sürekli reddedilmiştir.
- **Dil Yasağı:** Türkçe eğitim yasaktır. Okullarda yalnızca Farsça eğitim verilmekte, Türkçe kamusal alanda yasaklanmaktadır.
- **Siyasal Baskılar:** Güney Azerbaycan Türklerinin kimlik taleplerini dile getiren aydınlar ve aktivistler hapse atılmakta, dernekler kapatılmaktadır.
- **Hafızada direniş:** Babek isyanı, Şah İsmail'in mirası, milli edebiyatın eserleri ve Nevruz kutlamaları Güney Azerbaycan Türkleri için kimliğin en önemli sembolleridir.

Bugün Güney Azerbaycan, hem İran siyasetinde bir gerilim noktası, hem de Türk dünyası için büyük bir potansiyel olarak varlığını sürdürmektedir.

Orta Doğu'daki Türkler, bulundukları devletlerin baskıcı politikalarına sürekli maruz kalmıştır:

- **Irak'ta Araplaştırma,** Türkmenleri kendi yurtlarında azınlık haline getirmiştir.

- **Suriye’de Türklüğün inkârı**, kimliğin görünmez kılınmasını amaçlamıştır.
- **İran’da Fars milliyetçiliği**, Türk kimliğini bastırmaya çalışmaktadır.
- **Güvenlik politikaları**, Türk topluluklarını potansiyel tehdit olarak göstermiştir.

Bu baskılar, Türk diasporasını kırılğan kılmış; göçlere ve dağılmalara yol açmıştır.

Ortak Hafıza ve Stratejik Önemi

Bütün bu baskılara rağmen Orta Doğu’daki Türkler, ortak hafızalarını korumaktadır:

- Bayramlar, düğünler, destanlar ve ağıtlar kimliğin taşıyıcılarıdır.
- Türkiye ve diğer Türk cumhuriyetleriyle kurdukları bağ, onların direncini güçlendirmektedir.
- Irak’tan Suriye’ye, İran Türkmenlerinden Güney Azerbaycan’a kadar bütün bu topluluklar, Türk dünyasının Orta Doğu’daki doğal dayanaklarıdır.

ORTA ASYA’DAKİ TÜRK DİASPORALARI: GÖÇ, EKONOMİK ZORUNLULUK VE KÜLTÜREL BAĞLAR

Orta Asya, Türk dünyasının kalbi olmasına rağmen, aynı zamanda diasporanın en hareketli ve en görünür sahalarından biridir. 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleri -Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan- büyük umutlarla yeni bir döneme girmiştir. Ancak ekonomik krizler, siyasal istikrarsızlıklar ve bölgesel rekabetler, bu ülkelerin milyonlarca vatandaşını yurt dışına göçe zorlamıştır. Bugün Rusya’dan Türkiye’ye, Güney Kore’den Avrupa’ya kadar geniş bir sahada Orta Asya Türk diasporaları yaşamaktadır.

Rusya’daki Orta Asya Türkleri: Yeni Bir “İşçi Diasporası”

Sovyet sonrası dönemde Orta Asya’dan en yoğun göç, Rusya’ya olmuştur.

- Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen göçmenler, Rusya'nın büyük şehirlerinde (Moskova, St. Petersburg, Novosibirsk) inşaat, tarım ve hizmet sektörlerinde çalışmaktadır.
- Nüfusları milyonlarla ifade edilmektedir. Özellikle Özbekistan'dan göç edenler Rusya'daki en kalabalık diaspora gruplarından birini oluşturur.
- Ancak bu göçmenler sık sık ayrımcılığa, kötü çalışma koşullarına ve devlet destekli baskılara maruz kalmaktadır. Rusya'daki polis kontrolleri, işyerlerindeki haksız uygulamalar ve medyadaki ön yargılar, bu toplulukları kırılgan hale getirmektedir.
- Çoğu zaman "ikinci sınıf işçi" muamelesi gören bu topluluklar, Sovyet dönemindeki sömürünün yeni bir biçimi olarak görülmektedir.

Türkiye'deki Orta Asya Diasporası: Kültürel Yakınlık ve Uyum

Türkiye, bağımsızlıktan sonra Orta Asya'dan gelen göçmenler için hem kültürel hem dilsel yakınlıkları nedeniyle cazip bir merkez olmuştur.

- Özellikle öğrenciler ve akademisyenler, Türkiye'de önemli bir varlık göstermektedir.
- İnşaat ve hizmet sektörlerinde çalışan çok sayıda Özbek, Kırgız ve Türkmen işçi, Türkiye'de yeni bir diasporanın parçasıdır.
- Türkiye'deki bu topluluklar hem kolay uyum sağlayabilmekte hem de kendi kültürel kurumlarını kurabilmektedir. Ancak burada da kayıt dışı çalışma, sosyal güvencesizlik ve düşük ücretler gibi ciddi sorunlarla karşılaşmaktadırlar.

Güney Kore, Japonya ve Uzak Doğu'daki Orta Asya Türkleri

Son yıllarda özellikle Kırgız ve Özbek gençler, Güney Kore ve Japonya'ya işçi göçü yapmaya başlamıştır.

- Güney Kore'deki Türk göçmenler, sanayi ve hizmet sektörlerinde çalışmaktadır.
- Kültürel farklılıklar ve yabancı düşmanlığı nedeniyle zorluklar yaşamaktadırlar.
- Buna rağmen Güney Kore'deki diaspora, kendi derneklerini ve dayanışma ağlarını kurmuştur.

Bu yeni diaspora, Orta Asya Türklerinin küresel ölçekte yayılmasının en güncel örneklerinden biridir.

Avrupa'daki Orta Asya Diasporası

Sovyetler sonrası dönemde Avrupa'ya da önemli ölçüde Orta Asya Türkü göç etmiştir.

- Özellikle Almanya, İngiltere ve Fransa'da eğitim ve iş için göç eden Kazak, Özbek ve Türkmen toplulukları vardır.
- Sayıları diğer diasporalara göre küçük olsa da, Avrupa'da Türk dünyasının temsilinde önemli bir rol oynamaktadırlar.

Orta Asya İçindeki Göçler: İç Diaspora

Orta Asya içinde de göç hareketleri yoğun olmuştur.

- Kazakistan, enerji kaynakları ve ekonomik gücü nedeniyle bölge ülkelerinden göç almaktadır. Özellikle Kırgız ve Özbek işçiler Kazakistan'da çalışmaktadır.
- Bu durum, Orta Asya içinde bir tür "iç diaspora" olgusunu doğurmuştur.

Devlet Politikaları ve Diaspora

Orta Asya Türk diasporasının zorlukları, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasidir.

- Rusya'daki ayrımcı politikalar, göçmenleri sürekli baskı altında tutmaktadır.
- Türkiye ve diğer ülkelerdeki kayıt dışı çalışma, sosyal haklardan mahrum bırakmaktadır.

- Diaspora örgütlenmeleri, çoğu kez bulundukları devletler tarafından şüpheyle karşılanmaktadır.

Buna rağmen diasporalar hem bulundukları ülkelerle hem de kendi anavatanlarıyla güçlü bağlar kurmaya devam etmektedir. Orta Asya Türk diasporaları, ortak bir hafızanın taşıyıcılarıdır.

- Göç hikâyeleri, destanların ve halk şarkılarının modern bir devamı gibidir.
- Ekonomik zorluklar, ayrımcılık ve kimlik mücadelesi onların ortak kaderidir.
- Diaspora toplulukları, Türk dünyası içinde **kültürel ve ekonomik bir köprü** işlevi görmektedir.

Bugün Rusya’da, Türkiye’de, Güney Kore’de ya da Avrupa’da çalışan Orta Asya Türkleri, Türk dünyasının küresel varlığının yeni halkalarını oluşturmaktadır.

AMERİKA KITASINDAKİ TÜRK DİASPORALARI: ATLANTİK’İN ÖTESİNDE KİMLİK ARAYIŞI

Amerika kıtası, Türk diasporasının en uzak fakat giderek güçlenen halkalarından biridir. Osmanlı’nın son döneminden itibaren başlayan göçler, Cumhuriyet dönemi ve özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında yeni dalgalar halinde devam etmiştir. Bugün Amerika Birleşik Devletleri’nden Kanada’ya, Arjantin’den Brezilya ve Şili’ye kadar uzanan geniş bir sahada Türk toplulukları yaşamaktadır. Bu diaspora hem tarihî Osmanlı göçmenlerinin torunlarını hem de modern dönemde eğitim ve iş için gelen yeni göçmenleri kapsar.

Amerika Birleşik Devletleri’ndeki Türkler:

Eğitim, Ticaret ve Kimlik

ABD, bugün 300 binden fazla Türk’ün yaşadığı bir merkezdir.

- İlk göç dalgaları 19. yüzyılın sonlarında başlamış; Osmanlı tebaasından Lübnan, Suriye ve Anadolu kökenli göçmenlerle birlikte Türkler de ABD’ye gelmiştir.

- Cumhuriyet dönemi göçü daha çok öğrenciler ve akademisyenlerle başlamış; 1960'lardan sonra iş gücü göçü ve yerleşim artmıştır.
- Bugün ABD'de Türk toplumu özellikle New York, New Jersey, Chicago, Houston, Los Angeles gibi büyük şehirlerde yoğunlaşmıştır.
- Diaspora profili: Akademisyenler, mühendisler, ticaret insanları, öğrenciler ve hizmet sektöründe çalışan göçmenler bir arada bulunmaktadır.
- Sorunlar: ABD'de Türkler genellikle serbestçe yaşamaktadır; fakat kimliklerini görünür kılmakta zorluk çekmekte, diaspora kurumlarının parçalı yapısı nedeniyle güçlü bir temsil oluşturamamaktadır.

Buna rağmen ABD'de Türk diasporası, dernekler, öğrenci birlikleri, camiler ve kültürel etkinliklerle kimliğini korumaya çalışmaktadır.

Kanada'daki Türkler

Kanada'da Türk toplumu sayıca küçük olsa da örgütlenme açısından güçlüdür.

- Toronto, Ottawa ve Montreal şehirlerinde yoğunlaşmışlardır.
- Eğitimli bir diaspora profiline sahiptirler. Üniversitelerde, araştırma merkezlerinde ve ticaretle etkili olmaktadır.
- Kanada'nın çok kültürlülük politikası, Türk diasporasının kimliğini daha rahat yaşamasına imkân tanımaktadır.

Kanada Türkleri, sayıları az olmasına rağmen diaspora içinde entelektüel ve akademik katkılarıyla öne çıkar.

Latin Amerika'daki Osmanlı Göçmenleri:

Unutulmuş Bir Diaspora

Latin Amerika'daki Türk varlığı, çoğu zaman göz ardı edilen bir diasporadır.

- 19. ve 20. yüzyıl başlarında, Osmanlı topraklarından Arjantin, Brezilya, Şili, Uruguay ve Meksika'ya göçler olmuştur. Bu göçmenlerin büyük kısmı “Osmanlı pasaportuyla” gittikleri için bulundukları ülkelerde “Los Turcos” (Türkler) olarak anılmıştır.
- Bu göçmenler arasında Arap asıllı Osmanlı vatandaşları çoğunlukta olsa da, Türk kökenli aileler de bu göçün bir parçasıdır.
- Arjantin ve Brezilya'da bugün hâlen Türk kimliğini yaşatan aileler vardır; bazıları dernekler ve kültür merkezleri kurmuştur.
- Bu diaspora, dilini büyük ölçüde kaybetmiş olsa da “Türk” adıyla anılmayı sürdürmüştür.

Latin Amerika'daki Osmanlı göçmenleri, Türk diasporasının erken ama sessiz bir halkasıdır. Amerika kıtasındaki Türk diasporasının ortak yönleri:

- **Kimlik görünmezliği:** ABD ve Kanada'daki Türkler, diğer göçmen topluluklara kıyasla daha az örgütlüdür. Bu nedenle kamuoyunda görünür-lükleri sınırlıdır.
- **Kültürel bağlar:** Bayram kutlamaları, düğünler, dernek faaliyetleri diaspora kimliğini diri tutmaktadır.
- **Latin Amerika'daki miras:** *Los Turcos* adı, dil kaybına rağmen hafızanın bir sembolü haline gelmiştir.

Amerika kıtasındaki Türk diasporası, sayıca Avrupa'daki kadar büyük olmasa da, stratejik etkisiyle önemlidir.

- ABD'de yaşayan Türkler, akademi, teknoloji, finans ve siyaset sahalarında etkili olabilmektedir.
- Kanada'daki diaspora, entelektüel üretim kapasitesiyle öne çıkmaktadır.
- Latin Amerika'daki diaspora, tarihî hafızanın bir parçası olarak “Türk” adını yaşatmaktadır.

Kısacası, Atlantik'in ötesinde yaşayan Türkler, Türk dünyasının küresel varlığının önemli bir ayağıdır.

AVUSTRALYA VE UZAK DOĞU'DAKİ TÜRKLER: DÜNYANIN EN UZAK KÖŞELERİNDE VARLIK MÜCADELESİ

Türk diasporasının en dikkat çekici halkalarından biri, dünyanın uzak köşelerine, Avustralya ve Uzak Doğu ülkelerine uzanan topluluklardır. Sayıları Avrupa ya da Orta Doğu'daki kadar büyük olmasa da, bu toplulukların yaşadığı tecrübeler, Türk kimliğinin küresel yayılımını göstermesi bakımından önemlidir. Avustralya, 1970'lerden itibaren Türk göçmenlerin yeni adreslerinden biri haline gelirken; Japonya, Güney Kore, Çin ve Malezya gibi ülkelerdeki Türk toplulukları daha çok öğrenci, işçi ve akademisyenlerden oluşmuştur.

Avustralya'daki Türkler:

“Küçük Anadolu”nun Yeni Yurdu

Avustralya'ya Türk göçü, 1960'ların sonlarından itibaren başlamıştır.

- Göç anlaşmaları çerçevesinde, özellikle Konya, Denizli ve Afyon çevresinden binlerce Türk işçi Avustralya'ya gitmiştir.
- Göçmenlerin çoğu Melbourne, Sydney ve Perth gibi büyük şehirlerde yoğunlaşmıştır.
- Avustralya Türk toplumu, kısa sürede kendi camilerini, derneklerini ve kültür merkezlerini kurarak “Küçük Anadolu” adını hak edecek bir yapı oluşturmuştur.

Sorunlar ve baskılar:

- Türk göçmenler, özellikle 1970'lerde yabancı düşmanlığı ve ırkçı saldırılara maruz kalmıştır.
- Avustralya'nın “beyaz göçmen” politikaları, Türkleri uzun süre “öteki” konumunda tutmuştur.

- Bugün bile Türk diasporası, eğitimde fırsat eşitsizlikleri ve kimliklerini koruma mücadelesi vermektedir.

Buna rağmen Avustralya Türkleri, kültürel hafızalarını güçlü biçimde korumayı başarmışlardır. Bayram kutlamaları, folklor ekipleri ve Türkçe kursları, bu kimliğin taşıyıcılarıdır.

Japonya'daki Türkler

Japonya'daki Türk topluluğu sayıca küçük olsa da dikkat çekicidir.

- İlk göç dalgaları 20. yüzyıl başlarında olmuştur. Özellikle Kazan Tatarları, 1900'lerde Japonya'ya göç ederek orada küçük bir diaspora kurmuştur.
- Bugün Japonya'daki Türkler daha çok öğrenciler, akademisyenler ve ticaretle uğraşan göçmenlerden oluşmaktadır.
- Tokyo'da Türk camii ve kültür merkezi, diaspora kimliğinin en önemli mekânıdır.

Japonya'daki Türk diasporası, hem Osmanlı-Rus savaşları sonrası gelen Tatar göçmenlerin torunları hem de modern dönemde gelen yeni göçmenlerin birleşimidir.

Güney Kore'deki Türkler

Son 20 yılda özellikle Kırgız ve Özbek Türkleri Güney Kore'ye yoğun bir göç yapmıştır.

- İnşaat, hizmet ve imalat sektörlerinde çalışan bu topluluklar, "yeni ekonomik diaspora"nın örneğidir.
- Güney Kore toplumu, yabancılara karşı mesafeli olduğundan, Türk göçmenler çoğu kez ayrımcılıkla karşılaşmaktadır.
- Buna rağmen güçlü dayanışma ağları oluşturmuşlardır.

Çin'deki ve Malezya'daki Türkler

- **Çin'deki Uygurlar:** Çin'in Sincan bölgesinde yaşayan Uygurlar, aslında kendi topraklarında tarihî bir halktır. Fakat baskılar nedeniyle Çin'in iç bölgelerine ve yurt dışına göç ederek diaspora niteliği kazanmışlardır. Bugün Pekin, Şanghay gibi şehirlerde yaşayan Uygurlar, kimliklerini ağır devlet baskıları altında korumaya çalışmaktadır.
- **Malezya'daki Türkler:** Daha çok öğrenciler ve ticaretle uğraşan küçük bir topluluk vardır. Malezya'nın Müslüman kimliği, Türklerin uyumunu kolaylaştırır da kalabalık bir diaspora oluşturmamaktadır.

Ortak Hafıza ve Kimlik

Avustralya ve Uzak Doğu'daki Türklerin ortak noktaları:

- Kimlik görünmezliği: Sayıca az oldukları için kamuoyunda görünürlükleri sınırlıdır.
- Kültürel hafızayı yaşatma iradesi: Küçük topluluklar olmalarına rağmen camiler, kültür merkezleri, dernekler üzerinden Türk kimliğini korumaktadırlar.
- Diaspora çeşitliliği: Buradaki topluluklar hem Osmanlı'dan gelen eski göçmenleri hem de günümüzde işçi, öğrenci ve akademisyen olarak gelenleri içerir.

Avustralya ve Uzak Doğu'daki Türk diasporası, sayıca küçük ama stratejik açıdan önemlidir:

- Avustralya'daki Türkler, Türkiye ile Asya-Pasifik arasında kültürel bir köprü rolü üstlenmektedir.
- Japonya'daki Tatar-Türk mirası, Türk dünyasının tarihi hafızasında özel bir yere sahiptir.
- Güney Kore'deki Orta Asya kökenli göçmenler, Türk dünyasının küresel işgücü hareketliliğini temsil etmektedir.

- Çin ve Malezya'daki Türkler, Türk dünyasının Uzak Doğu ile ilişkilerinde doğal bir bağ kurmaktadır.

ORTAK HAFIZA VE KÜRESEL DİASPORA TÜRKLERİ: DAĞINIKLIKTAN BİRLİĞE

Türk diasporasının bugünkü varlığı, tarihin farklı evrelerinde yaşanan göçlerin, sürgünlerin, asimilasyon politikalarının ve ekonomik zorunlulukların bir toplamıdır. Avrupa'nın işçi mahallelerinden Balkanların zorunlu göç hatıralarına, Rusya ve Sovyet coğrafyasındaki sürgünlerden Orta Doğu'nun inkâr politikalarına, Orta Asya'nın işçi göçlerinden Amerika ve Avustralya'nın uzak şehirlerine kadar her bir topluluk farklı bir tecrübenin içinde yoğrulmuştur. Ne var ki bütün bu çeşitlilik, aynı anda hem parçalanmayı hem de bütünleşmeyi işaret eden bir müşterek hafızaya bağlanmaktadır.

Diasporanın hafızası, esasen baskıların ve eşitsizliklerin tarihinden beslenir. Bulgaristan'da zorla isim değiştirme politikalarıyla Suriye'de Türklüğün inkârı, farklı coğrafyalarda aynı zihniyetin tezahürüdür. Kırım Tatarlarının 1944 sürgünü ile Irak Türkmenlerinin Kerkük katliamı, iki ayrı ülkenin içinde ama tek bir acı zincirinde birleşir. Batı Trakya Türklerinin Lozan'a rağmen inkâr edilen kimliği ile Güney Azerbaycan Türklerinin yasaklanan dili, aynı kültürel direncin farklı yüzleridir. Türk diasporası hangi ülkede yaşarsa yaşasın, devlet destekli baskı ve asimilasyon politikalarıyla karşılaşmıştır. Avrupa'da çok kültürlülük iddiası altında asimilasyon baskısı, Balkanlarda zorunlu göçler ve dil yasakları, Rusya'da toplu sürgünler ve alfabe değişiklikleri, Orta Doğu'da Araplaştırma ve Farslaştırma, Uzak Doğu'da görünmez kılınma... Hepsi, diasporanın sürekli olarak "öteki" konumuna itilmesine rağmen silinememiş bir kimliği temsil ettiğini göstermektedir.

Baskılara rağmen diaspora, kültürel dayanışma sayesinde varlığını sürdürmüştür. Berlin'deki bir Türk ailesi ile Sydney'deki bir başka aile, aynı bayram sabahında

aynı duaları tekrarlar; Kerkük'te bir Türkmen çocuğu ile Tokyo'daki bir öğrenci, aynı türkülerini mırıldanır. Kimlik, çoğu zaman devletin dayattığı sınırların dışında, derneklerde, camilerde, folklor ekiplerinde, aile sofralarında yeniden üretilir. Nevruz ateşi, düğünlerdeki halaylar, ortak türküler yalnızca folklor unsurları değil, küresel diaspora bilincini besleyen kolektif hafıza mekânlarıdır.

Bugün Türk diasporası yalnızca geçmişin acılarını taşıyan bir topluluklar toplamı değildir; aynı zamanda geleceğin stratejik potansiyelidir. Avrupa'daki milyonlarca Türk, siyasi temsil gücüyle ciddi bir aktör olabilir. Balkan Türkleri, Anadolu ile Avrupa arasında bir köprü işlevi görür. Rusya ve eski Sovyet coğrafyasında yaşayan Türkler, sürgün hafızalarıyla ortak dayanışmayı güçlendirir. Orta Doğu'daki Türkler, jeopolitik dengelerde kritik bir unsur olarak varlığını hissettirir. Orta Asya diasporaları, ekonomik hareketlilik üzerinden yeni bağlar kurar. Amerika ve Kanada'daki Türkler akademi ve ticaret sahalarında kimliği küresel ölçekte temsil ederken; Avustralya ve Uzak Doğu'daki Türkler, Türk dünyasının en uzak köşelerdeki varlığını kanıtlar.

Bütün bu tablo, diasporanın dağınıklığının aynı zamanda bir birleştirici kuvvete dönüşebileceğini göstermektedir. Zira diaspora, farklı coğrafyalarda yaşayan insanların ortak hafızalarını diri tuttuğu ölçüde, Türk dünyasının gelecekteki birlik arayışlarının en sahici zemini olacaktır. Bugün Berlin'deki bir genç ile Bakü'deki bir öğrenci, Kerkük'teki bir Türkmen ile Kırım'dan sürgünden dönmüş bir Tatar, farklı pasaportlara sahip olabilir; fakat aynı şarkılarda, aynı destanlarda, aynı bayramlarda buluşurlar. İşte bu ortaklık, Türk dünyasının geleceğini kuracak asıl sermayedir.

Diasporayı incelemek, yalnızca bir göç hikâyesi okumak değil; Türk dünyasının küresel ölçekteki kader ağlarını çözümlemektir. Bu ağlar, acılarla yoğrulmuş olsa da bir gün Türk dünyasının dağınık halkalarını yeniden bir araya getirecek en güçlü bağıdır.

BÖLÜM 4

TÜRKÇENİN GELECEĞİ, ORTAK ALFABE

“Türklerin dilini öğreniniz çünkü
onların hâkimiyeti uzun sürecektir.”

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lüğâti't-Türk*

TÜRK DÜNYASI İÇİN BİR ORTAK DİL TEKLİFİ: TÜRKİYE TÜRKÇESİ

“Dilde birlik olmadan, fikirde ve
işte birlik daima eksik kalır.”

“Dilimiz evimizdir, dilimiz vatanımız.” Bu cümle, yalnızca şiirsel bir benzetme değil, milletlerin varoluşunu tayin eden temel hakikati dile getirir. İnsan, evinde barınır, korunur ve kimlik bulur; millet de dilinde yuvasını kurar, hafızasını korur, geleceğini inşa eder. Ev nasıl ki insanı dış dünyanın soğuşundan, karmaşasından muhafaza eden bir sığınaktır, dil de milletin tarih boyunca karşılaştığı siyasal, kültürel, dinî fırtınalara karşı en sağlam limanıdır.

Türk dünyası dediğimiz geniş coğrafya, Adriyatik kıyılarından Altay dağlarına, Hazar’dan Çin Seddi’ne, Sibirya’nın kuzeyinden Orta Doğu çöllerine kadar uzanır. Bu engin sahada yaşayan topluluklar farklı lehçeler, ağızlar ve yazı sistemleri geliştirmişlerdir. Kimi İslam medeniyetiyle Arapça ve Farsçanın etkisini yoğun biçimde yaşamış, kimi Rusça ve Çinceyle iç içe olmuştur. Siyasi tercihler, tarihsel tecrübeler, dinî yorumlar çeşitlilik arz etmiştir. Ancak bütün bu farklılıkların ardında, kadim bir ortak kök vardır: Türk dili.

Bugün yaklaşık **250 milyon insan** farklı lehçelerle de olsa Türkçe konuşmaktadır. Bu sayı, Türkçeyi dünya

dilleri arasında en yaygın beş dilden biri yapmaktadır. Fakat bu muazzam aile, tarih boyunca çeşitli nedenlerle parçalanmıştır. Alfabe değişiklikleri, imparatorlukların farklı kültür politikaları, modern çağda ideolojik yönelimler, Türkçenin bütün lehçelerinin birbirinden uzaklaşmasına yol açmıştır.

Bu noktada, 11. yüzyılda **Kaşgarlı Mahmud**’un kaleme aldığı **Divânu Lügâti’t-Türk**’ün girişinde dile getirdiği şu cümle, bugüne ışık tutar:

“Türk diliyle Arap dilini karşılaştırmak için bu kitabı yazdım. Çünkü gördüm ki, Tanrı’nın devleti Türklerin elindedir. Onların dilini öğrenmek zaruridir.”

Kaşgarlı’nın bu sözü, yalnızca bir dilbilim gayreti değil; Türkçenin devlet, kültür ve medeniyet dili olma iddiasının ilanıdır. Divân, farklı boyların dil özelliklerini bir araya getirerek aslında Türk dünyası için ilk ortak sözlük denemesidir. Yani ortak dil fikri, bin yıl önce bile Türk aydınlarının gündemindeydi.

Asırlar sonra, 19. yüzyılda **Gaspıralı İsmail Bey**, “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” şiarıyla aynı ideali yeniden canlandırdı. Kırım’da çıkardığı *Tercüman* gazetesi, İstanbul’dan Taşkent’e, Kazan’dan Bakü’ye kadar Türk dünyasının her köşesinde okunuyor, ortak bir yazı dili fikrini gerçeğe dönüştürüyordu. Gaspıralı, şunu özellikle vurgulamıştı:

“Bir milletin fertleri birbirini anlamıyorsa, o milletin birliği tehlikededir. Evvela dilde birlik şarttır.”

Bugün hâlâ geçerliliğini koruyan bu uyarı, Türk dünyasının geleceği açısından yol göstericidir.

Sovyet döneminde bu birlik bilinçli olarak parçalandı. “Türk milleti” kavramının yerine “Türk dilli halklar” ifadesi ikame edildi; Kiril alfabesinin farklı biçimleriyle her cumhuriyete ayrı “milli dil” icat edildi. Ancak 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla yeni bir imkân doğdu. Bağımsız Türk cumhuriyetleri, Türkiye ile ilişkilerini yeniden canlandırdı.

Bu ilişkilerin en kritik ayağı, hiç şüphesiz, **ortak iletişim dili ihtiyacıdır**.

Bugün bu ihtiyacın cevabı, tarihten gelen birikimi, modernleşme tecrübesi, uluslararası prestiji ve iletişim gücüyle **Türkiye Türkçesidir**. Bu tercih, hiçbir lehçeyi yok etmeyecek; aksine hepsini koruyarak ortak bir üst dil inşa edecektir. Bir başka ifadeyle mesele yalnızca bir dil tercihi değil, aynı zamanda bir **gelecek tasavvurudur**: Türk dünyasının ortak evini kurmak.

TÜM LEHÇELER, TÜM AĞIZLAR: TEK BİR TÜRKÇE

Türk dillerinin kökeni, bilim insanlarının “Ana Türkçe” adını verdiği ortak bir dile dayanır. Bu dilin izleri, MÖ 3. binyıla kadar uzandığı düşünülen bazı söz varlıklarından ve Saka, Hun gibi erken Türk topluluklarının bıraktığı kültürel izlerden takip edilebilmektedir. Bu kökün en belirgin yazılı belgeleri ise Orhun Yazıtları’dır. 8. yüzyılda Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk adına dikilen bu bengü taşlar, yalnızca siyasi bir manifesto değil, aynı zamanda ortak Türkçenin ilk yazılı anıtlarıdır. Yazıtlardaki dil yalın, doğrudan ve bütün Türk boylarının anlayabileceği bir açıklıktadır. Bu durum, o dönemde geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk boylarının ortak bir dil çevresinde buluşabildiğini gösterir.

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud’un kaleme aldığı *Divânu Lügâti’t-Türk*, bu ortaklığı bilinçli bir biçimde kayda geçirme çabasının ürünüdür. Kaşgarlı, eserin başında amacını şöyle dile getirir: “Türk diliyle Arap dilini karşılaştırmak için bu kitabı yazdım. Çünkü gördüm ki, Tanrı’nın devleti Türklerin elindedir; onların dilini öğrenmek zaruridir.”

Bu ifade, Türkçenin siyasi ve kültürel kudretini yansıttığı gibi, farklı boyların dil özelliklerini derleyerek ortak bir anlayış geliştirme kaygısını da ortaya koyar. Divân, bir sözlük olmanın ötesinde, Türk dünyası için ilk “ortak dil atlası” sayılabilir.

Zamanla, Türkçenin konuşulduğu engin coğrafya üç ana yazı dili ekseninde şekillenmiştir:

- **Doğu Türkçesi (Çağatayca):** Orta Asya’da, özellikle Timurlular döneminde gelişmiş, Ali Şîr Nevâî’nin eserleriyle zirveye ulaşmıştır. Nevaî, *Muhakemetü’l-Lügateyn* adlı eserinde Türkçeyi Farsçayla karşılaştırmış ve Türkçenin ifade gücünü savunmuştur. Onun bu tavrı, ortak dil bilincinin Orta Asya’daki yansımasıdır.
- **Batı Türkçesi (Osmanlı Türkçesi/Türkiye Türkçesi):** 13. yüzyıldan itibaren Anadolu’da gelişmiş, Osmanlı İmparatorluğu’nun devlet, edebiyat ve kültür dili olmuştur. Yunus Emre’nin şiirlerinden Evliya Çelebi’nin Seyahatnâmesi’ne, Fuzûlî’nin gazellerinden Şeyh Gâlib’in mesnevilerine kadar çok geniş bir külliyat bu sahada verilmiştir.
- **Kuzey Türkçesi (Kıpçak-Tatar-Nogay Kolları):** Karadeniz’in kuzeyi, Volga boyları ve Sibirya sahasında gelişmiştir. Memlûk sahasında yazılmış Kıpçak Türkçesi sözlükleri ve gramerleri, Arap dünyasında bile ortak iletişim amacıyla kullanılmıştır.

Bu üç ana kol arasında tarih boyunca kesintisiz bir etkileşim olmuştur. Fuzûlî’nin Azerbaycan sahasında yazdığı şiirler Anadolu’da okunmuş, Namık Kemal’in İstanbul’da kaleme aldığı eser Kazan’da yankı bulmuştur. 19. yüzyılda bu etkileşim bilinçli bir hareket haline dönüşmüş, Gaspıralı İsmail Bey, “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” şiarıyla çıkardığı *Tercüman* gazetesıyla İstanbul’dan Taşkent’e, Bakü’den Kazan’a kadar uzanan geniş bir coğrafyada ortak bir dil bilincini canlandırmıştır.

Kısacası, tarih boyunca Türkçenin farklı lehçelere ayrılması doğal bir süreçtir; ancak her dönemde ortak bir yazı dili veya iletişim dili arayışı da güçlü biçimde var olmuştur. Orhun Yazıtları, *Dîvânu Lügâti’t-Türk*, Çağatay edebiyatı, Osmanlıca ve Tercüman gazetesi, bu arayışın farklı dönemlerdeki duraklarıdır. Bugün

Türkiye Türkçesinin ortak dil olarak öne çıkışı, bu tarihsel sürekliliğin yeni bir halkasıdır.

Sovyet Dönemi ve Ayrışmanın Derinleşmesi

20. yüzyıl, Türk dünyasının dil tarihinde belki de en sarsıcı dönemeçlerden biridir. Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan itibaren uyguladığı dil politikaları, Türk boylarının ortak bilinçten uzaklaştırılması için planlı bir araç olmuştur. Amaç açıktı: “Türk milleti” kavramını unutturmak, bunun yerine “Türk dilli halklar” ifadesini yerleştirmek. Bu ifade, ortak kimliği bölerek her topluluğu ayrı bir etnik kategoriye indirmeyi hedefliyordu.

Alfabe Değişiklikleri

Sovyet yönetimi, alfabe üzerinden yürüttüğü politikalarla Türk topluluklarının bağlarını ciddi biçimde kopardı. Bir asır içinde üç kez alfabe değişikliği yaşandı:

- **1920'lere kadar:** Türkler, özellikle Orta Asya'da ve Kafkasya'da **Arap alfabesi** kullanıyordu. Bu, İslam medeniyetiyle bütünleşmenin de bir yansımasıydı.
- **1926 Bakü Kurultayı sonrası:** Ortak bir “Latin alfabesi” kabul edildi. Bu, Türk dünyasında belki de en umut verici adımdı. Ancak Sovyetler bu ortaklığı uzun süreli görmek istemedi.
- **1930'lardan itibaren:** Stalin yönetimi, bütün Türk topluluklarını **Kiril alfabesine** geçmeye zorladı. Ancak dikkat çekici olan şuydu: Her Türk boyu için farklı Kiril varyantları hazırlandı. Kazakların alfabesinde farklı harfler, Kırgızlarınkinde başka işaretler, Özbeklerinkinde ayrı semboller vardı. Böylece alfabe üzerinden yapay farklılıklar derinleştirildi.

Bu sürekli değişiklik, yalnızca yazılı kültürü altüst etmedi; kuşaklar arası bağları da kopardı. Dedeler Arap

harfli yazıyı okurken, babalar Latin harfleriyle eğitim görmüş, çocuklar Kiril alfabesine mahkûm edilmişti. Aynı aile içinde bile dil birliği bozuldu.

Ortak Bilinçten Uzaklaştırma

Sovyetler, yalnızca alfabe üzerinden değil, dil bilincini parçalayarak da ayrışmayı derinleştirdi. Örneğin Azerbaycan, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen dilleri ayrı ayrı “milli diller” ilan edildi. Bu, dışarıdan bakıldığında çeşitliliği koruma gibi görünse de aslında “Türk” adının silinmesi anlamına geliyordu. Nitekim resmî belgelerde “Türk milleti” kavramı yasaklandı; her biri ayrı birer “ulus” gibi tanımlandı.

Edebî ve Kültürel Direniş

Bütün bu baskılara rağmen ortak edebî dil girişimleri devam etti. Özbekistan’da Abdulla Kadiri’nin romanları, Azerbaycan’da Mirza Alekber Sabir’in hicivleri, Kazan’da Abdullah Tukay’ın şiirleri İstanbul’da yankı buldu. Anadolu’da yazan Ziya Gökalp veya Mehmed Âkif’in fikirleri de Bakü’de, Kazan’da gizlice okunuyordu. Bu durum, ortak dil ihtiyacının halkların gönlünde yaşamaya devam ettiğini gösterir.

Özellikle *Tercüman* gazetesi geleneğinden sonra çıkan *Molla Nasreddin* dergisi (Bakü, 1906), sade Türkçesiyle kısa sürede bütün Türk coğrafyasında okunmuştu. Stalin dönemiyle birlikte bu dergi kapatıldı; ancak bıraktığı iz, Türk halklarının birbirini anlamasının aslında ne kadar mümkün olduğunu ispatladı.

Sovyet döneminin bu parçalayıcı politikaları, bugün hâlâ etkisini göstermektedir. Bir yüzyıl boyunca farklı alfabeler, farklı “milli diller” ve yoğun Rusça etkisi, Türk lehçeleri arasındaki karşılıklı anlaşılabilirliği azaltmıştır. Bugün bir Kazak ile bir Anadolu Türkünün doğrudan anlaşamamasının sebeplerinden biri, bu bilinçli ayrıştırma politikalarıdır.

Fakat bütün bu engellemelere rağmen, halk edebiyatı, müzik, atasözleri ve ortak kültürel kodlar dildeki yakınlığı korumuştur. Bu, ortak dil fikrinin yeniden canlandırılabilceğini gösteren en güçlü işarettir.

Tablo 2: Türk Topluluklarının Kullandığı Alfabeler

Görüldüğü gibi **1920-1940 arasında tek tip Latin alfabesi**, bütün Türk dünyasında ortak bir yazı sistemi doğurmuştu. Bu, ortak dilin yeniden tesis edilmesi için tarihî bir fırsattı.

Ancak 1940'ta Stalin'in kararıyla her cumhuriyet **Kiril alfabesinin farklı bir versiyonuna** geçti. Harf sayıları, işaretler, fonetik karşılıklar farklılaştırıldı. Böylece örneğin bir Özbek öğrencinin kitabını bir Kırgız veya Kazak okuyamaz hale geldi.

Stalin ve Alfabe Politikası

1939-1940'tan itibaren Stalin'in kararıyla bütün Türki cumhuriyetler zorunlu olarak **Kiril alfabesine** geçirildi. Buradaki amaç hem Moskova'ya bağlılığı artırmak hem de Türk halkları arasında ortak bir "Türkçe yazı dili" ihtimalini ortadan kaldırmaktı.

Kiril Alfabesinin Farklı Versiyonları

Kiril aslında Rusların kullandığı bir alfabe. Ama Türk dilleri arasındaki fonetik çeşitlilik dolayısıyla Sovyet dil mühendisleri, **her dil için ayrı bir Kiril düzenlemesi** yaptılar.

- **Harf sayısı farklı planlandı.** Özbek Kirili 31 harften oluşuyordu, Kazak Kirili 42 harf, Türkmen Kirili 36 harf gibi.
- **İşaretler farklı inşa edildi.** Bir dilde [ö] için “ ” kullanılırken diğerinde hiç bulunmayabiliyordu.
- **Fonetik karşılıklar farklı kuruldu.** Mesela Kazakçada [ı] için ayrı bir işaret (ы) varken, Özbekçe de o harf başka ses karşılıyordu.

Tablo 2: Türk Topluluklarının Kullandığı Alfabeler

Bölge/Halk	1920'lere Kadar (Osmanlı Öncesi- Erken Dönem)	1926-1930 Arası (Latinizasyon)
Türkiye (Anadolu Türkleri)	Arap Alfabetesi (Osmanlı Türkçesi)	1928'de Latin Alfabetesi (Harf İnkılabı)
Azerbaycan	Arap Alfabetesi	1929: Latin Alfabetesi
Türkmenistan	Arap Alfabetesi	1929: Latin Alfabetesi
Özbekistan	Arap Alfabetesi	1929: Latin Alfabetesi
Kazakistan	Arap Alfabetesi (Kısmen), Uygurca Temelli	1929: Latin Alfabetesi
Kırgızistan	Arap Alfabetesi (Özellikle Güney Bölgelerde)	1928: Latin Alfabetesi
Tatarlar (Kazan, RF)	Arap Alfabetesi	1927-1939: Latin Alfabetesi
Başkurtlar (RF)	Arap Alfabetesi	1928-1939: Latin Alfabetesi
Karakalpaklar	Arap Alfabetesi	1928-1940: Latin Alfabetesi
Gagavuzlar (Moldova)	Kiril Alfabetesi (SSCB Etkisi)	—
Uygurlar (Çin)	Arap Alfabetesi	Kısa Süreli Latin Alfabetesi Denemeleri
Nogaylar (RF)	Arap Alfabetesi	1928-1939: Latin Alfabetesi
Çuvaşlar (RF)	Arap Alfabetesi (Öncesi), Sonra Kiril Alfabetesi	—
Yakutlar (Saha, RF)	Arap Alfabetesi (Öncesi)	1929-1939: Latin Alfabetesi

1930-1991 Arası (Sovyetler Dönemi-Modern Dönem)	1991 Sonrası Gelişmeler-Günümüz
Latin Alfabesi (Sürekli)	Latin Alfabesi, Resmî Dil ve Eğitim Dili
1940-1991: Kiril Alfabesi	1992'den İtibaren Latin Alfabesi
1940-1991: Kiril Alfabesi	1991 Sonrası Latin Alfabesi
1940-1993: Kiril Alfabesi	1993'ten İtibaren Latin (Geçiş süreci devam ediyor.)
1940-Günümüz: Kiril Alfabesi	2025'e kadar Latin Alfabesine Tam Geçiş Planı
1940-Günümüz: Kiril Alfabesi	Henüz Latin Alfabesi geçişi Yok
1939-Günümüz: Kiril Alfabesi (Rusya Kanunu Gereği)	2000'lerde Latin Alfabesi Girişimi (Engellendi.)
1939-Günümüz: Kiril Alfabesi	Rusya Yasaları Nedeniyle Kiril Alfabesi Zorunlu
1940-1990'lar: Kiril Alfabesi	Özbekistan ile birlikte Latin Alfabesine sürecindeGeçiş Süreci
Sovyetlerde Kiril Alfabesi	Günümüzde Latin Alfabesi(Romen Alfabesine Yakın)
Çin'de Farklı Sistemler (Arap + Kiril + Latin Alfabesi Denemeleri)	Hâlen Arap alfabesi Ağırlıklı
1939-Günümüz: Kiril Alfabesi	Rusya İçinde Kiril Alfabesi Zorunlu
Kiril Alfabesi	Günümüzde Kiril Alfabesi
1939-Günümüz: Kiril Alfabesi	Günümüzde Kiril Alfabesi

Bu kaotik programın sonucu, planlandığı üzere karşılıklı okunamazlık durumunu ortaya çıkardı.

Böylece pratikte şunlar oldu:

- Bir **Özbek öğrencinin kitabı**, Kazak öğrenciye neredeyse yabancı dil gibi görünüyordu. Harflerin şekli aynı olsa da ses değerleri farklıydı.
- Ortak bir yazılı Türkçe alanı (Osmanlıca ya da ortak Latin denemeleri gibi) bölündü.
- Her cumhuriyet **kendi kapalı yazı dünyasına** hapsedildi; Azeri, Kazak, Özbek, Türkmen öğrenciler kendi kitaplarını rahatça okuyabilirken birbirinin kitabını okuyamaz hale geldi.

Bu durumun günümüzdeki yansımaları şöyledir:

- Sovyet sonrası dönemde bağımsız cumhuriyetler yeniden alfabe tartışmaları başlattı: Azerbaycan ve Türkmenistan Latin alfabesine geçti, Özbekistan da Latin alfabesine geçmeye çalıştı ama hâlâ Kiril yaygın. Kazakistan ise 2025 sonuna kadar Latin’e geçiş planlıyor.
- Bugün bile “Kiril versiyonları” arasındaki farklar yüzünden, bir Kazak Kiril metniyle bir Özbek Kiril metni aynı yazı sisteminden görünse de okuyucu için kolayca anlaşılır değil.

1991 sonrası bağımsızlık süreci, yeniden Latin alfabesine dönüş hareketini başlattı. Bugün Azerbaycan, Türkmenistan ve kısmen Özbekistan Latin alfabesine

Tablo 3: Türk Topluluklarının Kullandığı Kiril Alfabelerinin Türkiye’de Kullanılan Latin Alfabesiyle Karşılaştırılması

Türkçe	Kazak Kirili	Özbek Kirili	Kırgız Kirili	Azeri Kirili (Sovyet Dönemi)
Su	су	сув	суу	су
Yol	жол	йўл	жол	йол
Göz	көз	кўз	көз	гөз

geçti. Kazakistan ise 2025 sonuna kadar bu geçişi tamamlamayı hedefliyor.

Bu tablo, Sovyet döneminde alfabe üzerinden yürütülen parçalama siyasetinin ne kadar sistematik olduğunu, aynı zamanda günümüzde yeniden ortak yazı sistemine dönüş imkânının bulunduğunu gösterir.

Türkiye, 1928 Harf İnkılabı ile Latin alfabesine geçen ilk Türk devleti olmuştur. Bu reform, aslında 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'ndaki ortak Latinleşme hareketiyle paralellik taşır.

Sovyet coğrafyasındaki Türkler, 1929-1940 arasında ortak bir Latin alfabesinde birleşmişken, Stalin'in kararıyla farklılaştırılmış Kiril alfabelerine geçmeye zorlanmıştır.

1991 sonrası bağımsızlık, Türk halklarını yeniden Latin alfabesine yöneltmiştir. Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan geçişi tamamladı; Kazakistan planlamaktadır. Kırgızistan ve Rusya Federasyonu'ndaki Türkler ise hâlâ Kiril kullanmaya mecburdur.

Uygurlar, Çin'deki politikalar sebebiyle Arap harfli yazıyı korumaktadır.

Diaspora toplulukları (Gagavuzlar, Batı Avrupa'daki Türk diasporası) ise bulundukları ülkelerin yazı sistemleriyle Latin alfabesini kullanmaktadır.

Bu geniş tablo, ortak yazı sistemi konusundaki parçalanmayı gözler önüne serdiği gibi, bugün yeniden **Latin alfabesi** etrafında birleşme ihtimalinin yüksek olduğunu da göstermektedir. Türkiye'nin erken Latinleşme tecrübesi bu süreçte doğal bir merkez işlevi görmektedir.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN GÜCÜ VE AVANTAJLARI

Sovyetler'in dağılmasından sonra Türk Cumhuriyetleri arasında başlayan kültürel ve siyasi temaslarda en çok hissedilen eksiklik ortak bir iletişim diliydi.

Farklı lehçelerle konuşan delegelerin çoğu zaman Rusça aracılığıyla anlaşmak zorunda kalması, bağımsızlığını yeni kazanmış toplumlarda ciddi bir çelişki olarak görülüyordu. İşte bu ortamda **Türkiye Türkçesi**, tarihsel birikimi, kültürel cazibesi ve pratik avantajları sayesinde öne çıktı. 2009'da imzalanan **Nahçıvan Anlaşması** ile Türkiye Türkçesi'nin Türk dünyasında ortak iletişim dili olarak kabul edilmesi bu sürecin zirvesi oldu.

Konuşur Sayısı ve Yaygınlık

Türkiye Türkçesi, **85 milyonluk Türkiye nüfusunun ana dilidir**. Bununla da sınırlı kalmaz:

- **Balkanlarda** (Kosova, Makedonya, Bulgaristan, Romanya) yüz binlerce insan Türkçeyi gündelik hayatında kullanmaktadır.
- **Kıbrıs, Irak Türkmenleri, Suriye Türkmenleri, Batı Trakya** gibi bölgelerde Türkiye Türkçesi temel iletişim aracıdır.
- **Avrupa diasporası:** Almanya başta olmak üzere Fransa, Hollanda, Avusturya gibi ülkelerde yaklaşık 6 milyon Türk yaşamaktadır ve eğitim, medya, yayıncılık yoluyla Türkçeyi canlı tutmaktadır.

Böylece Türkiye Türkçesi, yalnızca Türkiye'de değil, Balkanlardan Orta Doğu'ya, Avrupa'dan Amerika'ya kadar uzanan **geniş bir diasporada** canlı bir dildir. Bu yaygınlık, ortak dil için güçlü bir zemin oluşturur.

Kültürel Üretim Gücü

Türkiye'nin kültürel üretimi, Türk dünyasının diğer bölgelerinde hızla karşılık bulmuştur.

- **Televizyon Dizileri:** *Diriliş: Ertuğrul*, *Kuruluş: Osman*, *Muhteşem Yüzyıl* gibi diziler Azerbaycan'dan Kazakistan'a, Kırgızistan'dan Türkmenistan'a kadar sevilerek izlenmiş; insanlar Türkiye Türkçesine kulak alışkanlığı kazanmıştır. Çoğu

zaman altyazısız izlenebilmesi, anlaşılabilirlik düzeyini gösterir.

- **Müzik:** Türk sanatçıların şarkıları Orta Asya radyolarında çalınmakta, konserler binlerce kişi tarafından takip edilmektedir.
- **Sinema:** Türk filmleri, festivallerde ödüller almakta, yeni kuşaklar için ortak duygusal bir dil oluşturmaktadır.
- **Edebiyat ve Yayıncılık:** Türkiye’de üretilen kitaplar, özellikle Azerbaycan ve Türkmenistan’da basılmakta; Türkiye’deki yayınevleri Orta Asya’daki yazarların eserlerini Türkiye Türkçesine uyarlamaktadır.

Kısacası Türkiye, dizi, film, edebiyat, müzik ve medya aracılığıyla Türk dünyasında kültürel merkez haline gelmiş; bu da dilini cazip kılmıştır.

Bilim ve Eğitim Dili Potansiyeli

Türkiye Türkçesi, kesintisiz biçimde devlet, edebiyat ve eğitim dili olarak yaşamıştır.

- **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e** devam eden yazılı gelenek, Türkiye Türkçesini zenginleştirmiştir.
- **Üniversiteler:** Bugün Türkiye’de 200’ün üzerinde üniversite vardır; her yıl binlerce yabancı öğrenci eğitimini Türkiye Türkçesiyle almaktadır.
- **Türkiye Bursları:** Yılda yaklaşık 20 bin öğrenci Türkçe öğrenerek lisans veya lisansüstü eğitim görmektedir. Bu öğrenciler ülkelerine döndüklerinde Türkiye Türkçesini ikinci bir resmî dil gibi kullanmaktadır.
- **Bilim Dili Olma İmkânı:** Necmettin Özmen’in belirttiği gibi, Türkçenin bilim dili olması için tarihî bir engel yoktur; mesele yalnızca bilimsel üretim ve uluslararası etki gücüdür. Türkiye Türkçesi, mevcut kurumsal yapısıyla bu süreci üstlenebilecek tek lehçedir.

Uluslararası İmkânlar ve Prestij

Bir dilin cazibesi, yalnızca kendi iç yapısıyla değil, o dili konuşan milletin uluslararası gücüyle de ilgilidir. İngilizcenin dünya dili olması, İngiltere'nin değil, ABD'nin ekonomik ve askerî gücüyle ilgilidir. Aynı şekilde Türkiye Türkçesinin prestiji, Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgesel ve küresel etkisinden beslenmektedir.

- **Türk Devletleri Teşkilatı** çerçevesinde Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan ortak projeler yürütmektedir.
- **Ekonomik İş Birlikleri:** Enerji, ticaret, ulaşım projeleri, ortak dil kullanımını zorunlu kılmaktadır.
- **Siyasi ve Askerî Güç:** Türkiye'nin NATO üyesi olması, Karabağ meselesinde Azerbaycan'a verdiği destek gibi örnekler, Türkiye Türkçesinin siyasi bir ağırlık taşımasına da zemin hazırlamaktadır.

Anlaşılabilirlik ve Öğrenilebilirlik Kolaylığı

Türkiye Türkçesi, diğer lehçelerden uzak değildir. Bir Azerbaycan Türkü ile bir Anadolu Türkü, küçük farklılıklara rağmen rahatlıkla anlaşılabilir. Kazak ve Kırgız Türkçelerinde kullanılan birçok kelime, Anadolu ağızlarında hâlâ yaşamaktadır. Bu durumu şöyle örneklendirebiliriz:

- Kazakça **“bala”** = Türkiye Türkçesi ağızlarında hâlâ “bala/çocuk”.
- Kırgızca **“jan”** = Türkiye Türkçesinde “can”.
- Türkmen Türkçesi **“yürek”** = Türkiye Türkçesi “yürek”.

Bu tür ortaklıklar, Türkiye Türkçesini öğrenmeyi kolaylaştırmakta, kısa sürede iletişimi mümkün kılmaktadır.

Bütün bu nedenlerle Türkiye Türkçesi, Türk dünyasında **doğal ortak dil** olmaya en uygun adaydır.

Yalnızca konuşur sayısı ve kültürel cazibesiyle değil; aynı zamanda bilim dili olma kapasitesi, uluslararası prestiji ve öğrenim kolaylığıyla da diğer lehçelerin önünde durmaktadır. Bu durum bir “dayatma” değil, tarihî ve toplumsal sürecin kendiliğinden şekillendiği bir sonuçtur.

ORTAK ALFABE VE YAZI DİLİ

Dilde birlik yalnızca konuşmayla sınırlı değildir; yazı dili ve alfabe, kültürün kalıcı hafızasını belirleyen en temel unsurdur. Türkler tarih boyunca Göktürk, Uygur, Mani, Brahmi, Arap, Kiril ve Latin gibi birçok farklı alfabe kullanmıştır. Bu çeşitlilik, bir yandan zengin bir miras bırakmış, diğer yandan ortak bir yazı dili oluşmasını zorlaştırmıştır.

Tarihî Süreç

- **Göktürk Alfabesi (8. Yüzyıl):** Orhun Yazıtları’nda kullanılan bu alfabe, Türk tarihinin en eski yazı sistemidir. Türk adını ilk defa yazıya geçirmiştir.
- **Uygur Alfabesi (9-13. Yüzyıllar):** Budist ve Mani-heist eserlerde kullanılan bu yazı, uzun süre kültür dili olmuştur.
- **Arap Alfabesi (10-20. Yüzyıllar):** Türklerin İslamiyet’i kabul etmesiyle en yaygın yazı sistemi haline gelmiştir. *Dîvânu Lüğâti’t-Türk*, *Kutadgu Bilig* gibi başyapıtlar bu alfabe ile yazılmıştır.
- **Latin Alfabesi (1926-1939):** Bakü’de toplanan Birinci Türkoloji Kurultayı’nda kabul edilen **Birleşik Türk Alfabesi**, Türk dünyasının ortak yazı sistemi olma yolunda en cesur adımdı. Bu alfabe, Türkiye’deki Harf İnkılabı (1928) ile neredeyse eşzamanlıdır.
- **Kiril Alfabesi (1940 Sonrası):** Stalin’in kararıyla Türk cumhuriyetleri farklılaştırılmış Kiril alfabelerine geçmek zorunda bırakıldı. Her cumhuriyete farklı işaretler konularak ortaklaşma imkânı engellendi.

Alfabe yalnızca harflerden ibaret değildir; aynı zamanda bir **zihniyet biçimidir**. Harf değişiklikleri, kuşaklar arası bağları koparmış, ortak hafızayı zayıflatmıştır. Örneğin:

- Arap harfleriyle yazılmış divanları okuyan dede, Latin harfleriyle kitap okuyan torunla aynı yazıyı paylaşamaz hale gelmiştir.
- 1940'tan sonra Kiril'e geçen Azerbaycanlı ile Latin'e geçen Türkiye Türkü arasındaki yazılı bağ kopmuştur.
- Bugün dahi Özbekçe, Kazakça, Kırgızca eserler Kiril ile; Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi Latin ile basıldığında, aynı dili konuşan halklar birbirinin kitabını okuyamamaktadır.

Günümüzde Yeniden Latinizasyon

1991 sonrası bağımsızlıkla birlikte Latin alfabesine dönüş hız kazanmıştır:

- **Azerbaycan** 1992'de Latin alfabesine geçti. Bugün bütün resmî yayınlar bu alfabe ile yapılmaktadır.
- **Türkmenistan** 1991'de bağımsızlığın hemen ardından Latin alfabesini kabul etti.
- **Özbekistan** 1993'te Latin alfabesine geçiş kararı aldı; süreç hâlen devam etmektedir.
- **Kazakistan** 2017'de Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in kararıyla 2025'e kadar Latin alfabesine geçmeyi planladı. Alfabenin tasarımı üzerine yoğun tartışmalar sürmektedir.
- **Kırgızistan** hâlen Kiril alfabesini kullanmaktadır; ancak Latin alfabesine geçiş tartışmaları devam etmektedir.

Türkiye Türkçesinin Rolü

Türkiye, 1928 Harf İnkılabı ile Latin alfabesine geçen ilk Türk devleti olmuştur. Bu sebeple Türkiye Türkçesi, **Latin yazı sisteminde en köklü edebiyat**

ve yayın geleneğine sahip lehçedir. Gazete, dergi, ansiklopedi, bilimsel yayın, roman, şiir ve tiyatro eserleriyle oluşturulan birikim, ortak alfabeye geçiş sürecinde rehberlik etmektedir.

Bugün Latin alfabesini kullanan Azerbaycan, Türkménistan ve Türkiye'nin yazılı eserleri, küçük farklılıklara rağmen karşılıklı olarak kolayca okunabilmektedir. Bu durum, ortak alfabenin ne kadar güçlü bir bağ kurduğunu göstermektedir.

Örnekler

- **Kitaplar:** Türkiye'de basılan birçok roman, Azerbaycan'da küçük uyarlamalarla Latin harfleriyle yeniden basılmakta, kolayca anlaşılmaktadır.
- **Dergiler:** *Türk Dünyası Araştırmaları*, *Bilig*, *Türkolojiya* gibi akademik dergilerde Türkiye Türkçesi merkezî rol oynamakta, Latin harfli yayın ortaklaşmayı artırmaktadır.
- **Dijital Alan:** İnternet ortamında Latin harflerinin hâkimiyeti, ortak alfabenin teknik avantajını daha da görünür kılmıştır. Genç kuşak sosyal medyada çoğunlukla Latin alfabesiyle yazmakta, bu da ortak dili pratikte mümkün kılmaktadır.

Alfabe, ortak dilin yazılı temeli ve hafızasıdır. 20. yüzyılda parçalanma alfabe üzerinden gerçekleştirilmiş; bugün ise yeniden birleşme, yine alfabe üzerinden mümkün olacaktır. Türkiye Türkçesi, Latin alfabesindeki köklü deneyimi, edebî ve akademik üretim kapasitesiyle bu sürecin **doğal merkezidir**. Ortak alfabe, yalnızca teknik kolaylık değil; aynı zamanda Türk dünyasında **ortak bilincin yeniden doğuşu** demektir.

ALFABE KRONOLOJİSİ VE ORTAK YAZI ARAYIŞLARI

Türk halklarının alfabe serüveni, aslında onların tarih boyunca geçirdikleri siyasi ve kültürel dönüşümlerin aynasıdır. Göktürk yazıtlarından Uygur alfabesine, Arap yazısından Latin'e kadar her değişim, bir

medeniyet tercihini temsil etmiştir. Bu süreklilik içinde en dikkat çekici adımlardan biri, 1926'da Bakü'de toplanan **Birinci Türkoloji Kurultayı**'dır.

Kurultayda, Türk dünyasının her yanından gelen 131 delege, uzun tartışmalar sonucunda "**Birleşik Türk Latin Alfabesi**"nin kabulüne karar verdi. Bu karar metninde şu ifadeler yer alır:

"Türk dillerinin ortak geleceği için, Latin esaslı alfabe en uygun yazı sistemidir. Bu alfabe, Türk halklarının birbirini daha kolay anlamasını sağlayacak, ilim ve irfan yolunda birliği güçlendirecektir."

Bu karar, hem dönemin milli uyanışını hem de ortak bir kültürel vizyonu yansıtıyordu. Nitekim kurultay sonrası Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'da Latin alfabesi hızla yürürlüğe girdi. Türkiye'nin 1928'de yaptığı **Harf İnkılabı**, Bakü Kurultayı'ndaki ruhla neredeyse eş zamanlıdır.

Ancak bu gelişme uzun sürmedi. 1939-1940 yıllarında Stalin, bütün Türk cumhuriyetlerini farklı Kiril alfabelerine zorladı. Her birine ayrı işaretler ekleyerek ortaklaşma ihtimalini boğdu. O günlerde kopan bağ, bugün hâlâ tam olarak onarılamamıştır.

KARŞILIKLI ETKİLEŞİM VE ZENGİNLEŞME

Türkiye Türkçesi ile diğer Türk lehçeleri arasındaki ilişki tek yönlü değildir. Aksine, bu süreç karşılıklı alışverişlerle daha da zenginleşmektedir. Türkçenin farklı kolları, zaman zaman birbirinden kelime, deyim ve ifade biçimleri ödünç almış; bu da Türk dünyasının ortak kültürel kodlarını diri tutmuştur.

Azerbaycan Türkçesinden Örnekler

Azerbaycan, Türkiye Türkçesine en yakın lehçedir. Bu yakınlık, kelime alışverişini de hızlandırmıştır. Prof. Tefvik Hacıyev'in belirttiği gibi, Azerbaycan Türkçesi özellikle Türkiye Türkçesinden aldığı bazı sözcüklerle kendi söz varlığını zenginleştirmiştir:

- **Bilgisayar** (kompyuter yerine)
- **Soyad** (familya yerine)
- **Çevre** (əhatə yerine)
- **Önder** (lider yerine)
- **Bakış açısı** (nöqteyi-nəzər yerine)
- **Araştırma** (təhqiqat yerine)

Bu değişimler, yalnızca kelime düzeyinde değil, düşünme biçiminde de ortaklaşmaya işaret eder.

Orta Asya Lehçelerinden Türkiye Türkçesine Yansımalar

Diğer yandan, Anadolu’da unutilan ya da zayıflayan birçok eski Türkçe kelime Orta Asya lehçelerinde yaşamaya devam etmektedir. Bunların yeniden Türkiye Türkçesine kazandırılması, ortak üst dilin doğal zenginleşmesini sağlayacaktır. Örneğin:

- **Bala** (çocuk) → Kazakçada ve Kırgızcada yaygın; Anadolu ağzlarında hâlen “bala” kullanılır.
- **Jan/Can** (ruh, hayat, sevgili) → Kırgız ve Kazak Türkçesinde yaygın; Türkiye Türkçesindeki “can”la birebir örtüşür.
- **Kök** (gök, mavi) → Orta Asya lehçelerinde temel renk adı; Türkiye’de daha çok “kök boya” kalıbında yaşar.
- **Tañ** (şafak, tan vakti) → Kırgızca ve Kazakçada günlük kelime; Türkiye Türkçesinde “tan yeri ağarmak” deyiminde korunmuştur.
- **Yurt** (vatan, oba) → Kırgızca, Kazakça, Özbekçede temel kavram; Anadolu’da da “yurt” kelimesi aynı anlamla kullanılır.

Ortak Deyim ve Atasözleri

Söz varlığının ötesinde, atasözleri ve deyimler de ortak bilinç deposunun parçalarıdır:

- Azerbaycan Türkçesinde “**Su bulanmaz, bulanır-sa durulmaz**” → Türkiye’deki “Su bulanmayınca durulmaz” atasözüyle aynıdır.

- Kırgız atasözü “**El elden üstün**” → Türkiye’de “Her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır”la benzer anlam taşır.
- Kazak atasözü “**At - erdin kanadı**” (At, yiğidin kanadıdır) → Anadolu’daki “At, avrat, pusat” üçlemesindeki anlam dünyasıyla birleşir.

Tarihî Edebiyat Yoluyla Etkileşim

- **Fuzûlî’nin gazelleri**, hem Azerbaycan hem Anadolu’da aynı coşkuyla okunmuştur.
- **Ali Şîr Nevâî’nin Muhakemetü’l-Lügateyn’i**, Çağatayca ile Türkçe arasındaki bağı kurarken aslında bütün Türk dilleri için ortaklık fikrini beslemiştir.
- **Yunus Emre’nin şiirleri**, hem Anadolu’da hem de Orta Asya’daki tarikat çevrelerinde sevilerek okunmuştur.

Günümüzden Somut Örnekler

- **Müzik:** Özbek şarkıcısı Sevara Nazarhan’ın parçaları Türkiye’de dinlenmekte, Türkiye’den pek çok sanatçının şarkıları tüm Türk dünyasında popüler olmaktadır.
- **Edebiyat:** Orhan Pamuk’un romanları Kazakçaya, Kırgızcaya, Azerbaycancaya çevrilirken; Cengiz Aytmatov’un eserleri Türkiye’de defalarca basılmıştır.
- **Medya:** TRT Avaz, bütün Türk dünyasına yayın yaparken, Azerbaycan’ın ATV kanalı Türkiye dizilerini altyazısız yayımlayabilmektedir.

Bütün bu örnekler, Türkiye Türkçesinin yalnızca “öğreten” değil, aynı zamanda “öğrenen” bir merkez olabileceğini göstermektedir. Ortak dil, lehçeleri yok saymaz; tam tersine, onların zenginliğini üst bir şemsiye altında toplar. Nasıl ki Avrupa’da Fransızcadan İngilizceye, Almancadan İtalyancaya sözcükler taşınsa da İngilizce ortak iletişim dili olabiliyorsa, Türk dünyasında da Türkiye Türkçesi aynı işlevi görebilir.

Bugün medya, eğitim ve yayıncılık sayesinde Türkiye Türkçesi, Türk dünyasının ortak iletişim dili olma işlevini **fiilen yerine getirmektedir**. Dizilerle sokak diline, burs programlarıyla akademiye, çeviri ve yayıncılıkla edebiyata taşınan Türkiye Türkçesi, artık yalnızca “bir aday” değil, pratikte de ortak dilin kendisidir.

BÜYÜK TÜRKÇE İÇİN BİR GELECEK PERSPEKTİFİ

Türk Devletleri Teşkilatı ve Kurumsal Boyut

1991 sonrası bağımsızlık süreciyle başlayan kültürel yaklaşma, 2009’da kurulan Türk Keneşi (bugünkü adıyla Türk Devletleri Teşkilatı) ile kurumsal bir kimlik kazandı. Bu teşkilatın amacı yalnızca siyasi ve ekonomik iş birliği değildir; aynı zamanda ortak dil, ortak kültür ve ortak kimlik bilincini pekiştirmektir. Teşkilatın toplantılarında kullanılan diller arasında Türkiye Türkçesi, fiilî olarak merkezî bir rol oynamaktadır.

Örneğin,

- **Nahçıvan Anlaşması (2009)**’nda Türkiye Türkçesi, ortak iletişim dili olarak kabul edilmiştir.
- **Türk Akademisi (Astana)**, ortak tarih ve ortak alfabe çalışmalarını yürütmekte, ortak dil bilinci üzerine projeler üretmektedir.
- **Türk Kültür ve Miras Vakfı (Bakü)**, Türkiye Türkçesini merkez alarak ortak yayınlar hazırlamaktadır.

Ekonomik ve Diplomatik Avantajlar

Ortak bir dil, yalnızca kültürel bağ değil, aynı zamanda **ticaret ve diplomasi dili** işlevi de görür. Örneğin:

- Türk devletleri arasındaki enerji projeleri (TANAP, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı) gibi büyük yatırımlarda ortak iletişim dili, bürokratik süreçleri hızlandırır.

- Türk iş adamları Orta Asya’da yatırım yaparken Türkiye Türkçesi üzerinden daha kolay iletişim kurmakta, bu durum pratik bir avantaj sağlamaktadır.

Dijital Çağ ve Ortak Türkçe

21. yüzyılda asıl rekabet dijital alanda yaşanmaktadır. Sosyal medya, dijital yayıncılık, yapay zekâ uygulamaları ve çevrim içi eğitim platformları dil üzerinden şekillenmektedir. Eğer Türk dünyası bu mecralarda ortak bir dil kullanabilirse, küresel görünürlüğü artacaktır.

- **Ortak çevrim içi sözlükler:** Bugün TDK’nın ve Kazak, Azerbaycan dil kurumlarının yürüttüğü çalışmalar, ortak bir dijital terminoloji merkezinde birleştirilebilir.
- **E-öğrenme platformları:** Türk devletleri arasında ortak müfredatla hazırlanmış Türkçe ders materyalleri, internet üzerinden milyonlarca öğrenciye ulaştırılabilir.
- **Yapay zekâ:** Ortak Türkçe, yapay zekâ uygulamalarında standardizasyonu kolaylaştırır. Örneğin çeviri yazılımları ve sesli asistanlarda Türkiye Türkçesi hâlihazırda merkezî rol oynamaktadır.

Genç Kuşak ve Ortak Gelecek

En büyük avantaj, genç kuşaklardadır. Bugün Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Azerbaycan’daki gençler, sosyal medya aracılığıyla Türkiye Türkçesine hızla aşina olmaktadır. YouTube, TikTok ve Instagram üzerinden yayılan içerikler, bir “ortak popüler dil” inşa etmektedir. Bu sürecin bilinçli politikalarla desteklenmesi, ortak dilin geleceğini garanti altına alacaktır.

Türk dünyası, tarih boyunca farklı dönemlerde ortak bir dil etrafında buluşmuştur. Göktürkçe, Uygurca, Karahanlı Türkçesi, Çağatayca ve Osmanlı Türkçesi, belli dönemlerde Türk halklarının ortak yazı dilleri

olmuştur. Bugün bu rolü üstlenmeye en güçlü aday, şüphesiz ki **Türkiye Türkçesidir**.

Bu gerekliliğin temel nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. **Tarihî Kök Birliği ve Kültürel Yakınlık:** Lehçeler farklılaşsa da aynı kökten türemiştir; ortak atasözleri, deyimler ve kelime hazinesi bunu kanıtlar.
2. **Yaygınlık ve Nüfus:** Türkiye Türkçesi, konuşur sayısı bakımından en geniş kitlenin dilidir ve diaspora aracılığıyla dünyanın pek çok yerine taşınmıştır.
3. **Zengin Söz Varlığı ve Edebî Birikim:** Yunus Emre'den Orhan Pamuk'a kadar uzanan geniş edebiyat geleneği, ortak dilin kültürel temelini oluşturur.
4. **Modernleşme Tecrübesi ve Bilim Dili Olma Potansiyeli:** Türkiye Türkçesi, kesintisiz biçimde devlet ve eğitim dili olarak gelişmiş, bilimsel literatür üretebilecek kapasiteye ulaşmıştır.
5. **Medya, Eğitim ve Diaspora Desteği:** Diziler, filmler, müzik, burs programları ve üniversite iş birlikleri, Türkiye Türkçesini zaten fiilen ortak dil haline getirmiştir.
6. **Ortak Alfabe Çalışmaları:** Latin alfabesi etrafında birleşen yeni Türk cumhuriyetleri, Türkiye Türkçesiyle yazılı bağlarını güçlendirmiştir.

Bu süreç, hiçbir lehçeyi yok etmeyecektir. Aksine, onları koruyarak, zenginliklerini üst bir şemsiye altında birleştirecektir. Nasıl ki Avrupa'da İngilizce ortak iletişim dili olurken Fransızca, Almanca ve İtalyanca yaşamaya devam ediyorsa, Türk dünyasında da Türkiye Türkçesi üst dil olabilirken diğer lehçeler varlığını sürdürecektir.

Son tahlilde, bu tercih bir dayatma değil, **tarihî bir zarurettir**. Gaspıralı İsmail Bey'in "**Dilde, Fikirde,**

İşte Birlik” hayali, bugün Türkiye Türkçesi üzerinden yeniden hayat bulabilir. Bu hayal gerçekleştiğinde Türk dünyası, yalnızca ortak bir dil değil, aynı zamanda ortak bir kader ve gelecek de kazanacaktır.

Türk dünyası, tarih boyunca farklı alfabeler, farklı devletler, farklı ideolojilerle bölünmüş olsa da ortak köklerini daima muhafaza etmiştir. Bugün, bağımsız Türk devletleri ve diasporaları arasında artan iş birliği, ortak bir dil ihtiyacını yeniden gündeme taşımıştır. Bu ihtiyaca en uygun cevap, tarihî birikimi, kültürel üretim gücü, bilim dili kapasitesi ve uluslararası prestijiyle **Türkiye Türkçesidir**.

“Türkçe, bizim ruhumuzun evidir.”

Necip Fazıl Kısakürek

TÜRK DÜNYASI İÇİN ORTAK TERMİNOLOJİ GELİŞTİRMENİN İMKÂNLARI

Türk dünyasının geleceğine dair en çok dile getirilen arayışlardan biri de “ortak terminoloji” geliştirme ihtiyacıdır. Çünkü ortak dil, yalnızca birbirimizi anlamamızı sağlayan pratik bir araç değil; aynı zamanda ortak düşünceyi kuran, bilimi mümkün kılan ve kültürü inşa eden en sağlam zemindir. Dilin en kritik halkası ise terminolojidir. Zira gündelik kelimeler duyguları ve basit ihtiyaçları karşılamaya yararken, terminoloji insan zihninin en karmaşık ürünlerini ifade eder: felsefe, hukuk, mühendislik, matematik, tıp, teknoloji... Terminoloji olmadan düşünce sistemleri eksik kalır; bilim ilerlemez, kültürel süreklilik sağlanamaz, ortak hafıza inşa edilemez.

Bu yüzden “ortak terminoloji”, aslında Türk dünyasının zihinsel bağımsızlığının ve medeniyet tasavvurunun en temel şartıdır. Bugün bir Kazak ile bir Kırgız aynı dili konuştuğunda gündelik hayatta anlaşması mümkün olabilir; fakat “anayasa hukuku”, “biyoteknoloji” veya “yapay zekâ algoritması” gibi kavramları tartışmak istediğinde ortak bir terminolojiye ihtiyaç duyar. Eğer her lehçe bu kavramları ya Rusçadan ya da İngilizceden alırsa, Türk dünyası birbirine değil, üçüncü dillere bağlı hale gelir.

Ortak terminoloji, yalnızca kelime birliği değil; aynı zamanda bir “düşünme tarzı” birliğidir. Kavramlar

Ortak terminoloji,
yalnızca kelime birliği
değil; aynı zamanda
bir “düşünme
tarzı” birliğidir.
Kavramlar arasında
kurulan bağlantılar,
dilin mantığını da
belirler. Bir kavramın
Türkçe karşılığı
bulunduğunda,
o kavram artık
sadece dışarıdan
ithal edilmiş bir bilgi
olmaktan çıkar;
Türk düşüncesinin
malı haline gelir. Bu
durum, kültürel öz
güveni de artırır.

arasında kurulan bağlantılar, dilin mantığını da belirler. Bir kavramın Türkçe karşılığı bulunduğu, o kavram artık sadece dışarıdan ithal edilmiş bir bilgi olmaktan çıkar; Türk düşüncesinin malı haline gelir. Bu durum, kültürel öz güveni de artırır.

Bugün ortak terminoloji geliştirmek, Türk dünyası için yalnızca dil meselesi değil, stratejik bir gelecektir. Çünkü bilim, teknoloji ve iletişim çağında kavram birliği sağlanamazsa, ortak dil hayali her zaman yarım kalacaktır. Ortak terminoloji ise, Türk dünyasının yalnızca kendi içinde değil, dünyaya karşı da güçlü bir söylem geliştirmesini mümkün kılacaktır.

ORTAK KELİMELERDEN ORTAK TERİMLERE

Türkçenin binlerce yıllık serüveni, ortak köklerden ayrılan lehçelerin yeniden buluşma çabalarıyla doludur. Orhun Yazıtları’ndaki yalın dil, bütün boyların anlayabileceği bir açıklıkla yazılmıştır. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lüğâtî’t-Türk*’te yalnızca sözleri değil, aynı zamanda bir “ortak dil atlası”nı kayda geçirmiştir. Bu eser, ortak terminolojiye dair ilk bilinçli adımdır: hayvan adlarından renk terimlerine, askerî kavramlardan gündelik yaşama dair sözlerle kadar geniş bir alanı kapsar.

16. yüzyılda Ali Şîr Nevâî, *Muhakemetü’l-Lügateyn*’de Türkçenin bilim ve sanat dili olarak terminolojik önemine işaret etmiştir. Osmanlı sahasında da medrese eğitiminde kullanılan Arapça-Farsça kökenli kavramlara Türkçe karşılıklar üretilmiş, ansiklopedik eserlerde terimler Türkçeleştirilmiştir.

19. yüzyılda Gaspıralı İsmail Bey’in “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” çağrısı, yalnızca yazı dili değil, ortak terminoloji ihtiyacını da gündeme getirmiştir. Nitekim Tercüman gazetesi, “telgraf, mektep, matbaa” gibi modern hayatın yeni kavramlarını bütün Türk dünyasında aynı kelimelerle tanıtmıştır.

1926'da Bakü'de toplanan Birinci Türkoloji Kurultayı, ortak terminoloji arayışında bir dönüm noktasıdır. 131 delegenin katılımıyla kabul edilen kararlar arasında, bilimsel terimlerin ortaklaştırılması meselesi de yer almıştır. Kararlarda şu vurgu dikkat çekicidir:

“Türk halklarının gelecekteki birliği, ilim ve kültür dilinde müşterek terminoloji ile kuvvetlendirilecektir.”

Ne var ki Sovyet yönetiminin parçalama politikaları bu girişimi yarıda bırakmıştır.

1991 sonrası bağımsızlık süreci, ortak terminoloji fikrini yeniden canlandırdı. Ahmet Yesevi Üniversitesi bünyesinde başlatılan *Ortak Terimler Sözlüğü Projesi*, farklı cumhuriyetlerden bilim insanlarını bir araya getirdi. 2019'da ise Türk Akademisi, “Dil ve Terminoloji Daimî Komisyonu”nu kurarak bu çalışmalara kurumsal bir zemin sağladı.

Tüm bu adımlar ve gayretler, Türkçe konuşan herkesin her konuda konuşabilmesine imkân sunacak çalışmalar olarak Türkçenin gelecek yolunu aydınlatmaktadır.

NEDEN ORTAK TERMİNOLOJİ?

Ortak dilin kalıcı olabilmesi için üç temel sütun vardır:

- 1. Söz Varlığı:** Gündelik hayatta kullanılan kelimeler, atasözleri, deyimler. Bu katman, halkın dilini ve duygularını taşır.
- 2. Yazı Sistemi:** Alfabe, bir milletin yazılı hafızasını muhafaza eder. Harfler değiştiğinde kuşaklar arası bağ kopar.
- 3. Terminoloji:** Bilim, felsefe, hukuk, teknoloji ve sanat alanlarındaki kavramlar. Bu katman, düşüncenin en yoğun halidir.

Birincisi halkı, ikincisi hafızayı, üçüncüsü ise düşünceyi birleştirir. Eğer gündelik dilde yakınlık olsa da terminoloji birliği sağlanmazsa, bilimsel üretim parçalanır ve kültürel birlik yarım kalır.

Birincisi halkı, ikincisi hafızayı, üçüncüsü ise düşünceyi birleştirir. Eğer gündelik dilde yakınlık olsa da terminoloji birliği sağlanmazsa, bilimsel üretim parçalanır ve kültürel birlik yarım kalır.

Bugün dünya dillerine bakıldığında, terminolojinin bir dili “ortak” veya “küresel” kılan en kritik unsur olduğu görülür:

- **İngilizce:** Bugün tıp, mühendislik, bilişim, sosyal bilimler gibi hemen her alandaki çalışmalar, İngilizce ortak terminolojiyle yürütülmektedir. Üretilen kavramlar, bütün dünyada aynı şekilde kullanılmaktadır. İngilizcenin küresel bilim dili oluşunun arkasında tam da bu terminoloji standardizasyonu vardır.
- **Arapça:** Klasik İslam dünyasında Arapçanın bilim dili olmasını sağlayan en güçlü unsur, aynı terimlerin bütün coğrafyada ortaklaşa kullanılmasıdır. Üretilen tüm kavramlar, Endülüs’ten Semerkand’a kadar aynı anlam dünyasını taşımıştır.
- **Fransızca:** 18. yüzyılda kurulan Académie Française, kelime ve terim düzenlemeleriyle Fransızca’yı Avrupa’da bir kültür ve bilim dili haline getirmiştir. Matematikten sanata, siyasetten edebiyata kadar yüzlerce terim bu merkezden yayılmıştır.

Türk dünyasında ise ne yazı ki bu konuda ciddi bir dağınıklık yaşanmaktadır. Aynı kavram farklı lehçelerde farklı karşılıklarla ifade edilmektedir. Dahası, çoğu zaman Rusça veya İngilizce kökenli kelimeler doğrudan alınmakta; bu da Türk lehçeleri arasında kavram uçurumları doğurmaktadır.

Örneğin:

- **“Bilgisayar”:**
- Türkiye: *bilgisayar*
- Azerbaycan: *kompyuter*
- Kazakistan: *eseptegiş* (*komp’yuter’e karşı ürettiği yerel kelime: hesaplayıcı*)
- Özbekistan: *kompyuter*
- Türkmenistan: *kompyuter*

Burada görüldüğü gibi, aynı nesne için beş ayrı terim kullanılmaktadır. Bu da hem eğitimde hem de ortak bilimsel üretimde kopukluk yaratmaktadır. Bilgisayar kelimesi her ne kadar bağlamdan çıkarılması kolay kelimelerden birisi ise iletişimi neredeyse imkânsız kılan çok sayıda örnek de vardır. Havaalanı kelimesi de bunlardan biridir.

- **“Havaalanı”:**

- Türkiye: *havaalanı*
- Azerbaycan: *aeroport*
- Kazakistan: *äuejay (äuejai / äwejai)*
- Kırgızistan: *aba meydanı*

Aynı kavram için kullanılan dört farklı kelime, ortak terminoloji ihtiyacını somut şekilde göstermektedir.

- **“İnternet”:**

- Bütün lehçelerde *internet* kullanılmaktadır. Burada bir tercih olarak değil İngilizce baskısında bir zorunluluk olarak ortaklaşma kendiliğinden doğmuştur. Bu, yeni kavramlarda ortak terminoloji oluşturmanın daha kolay olduğunun işaretidir.

- **“E-posta”:**

- Türkiye: *e-posta*
- Azerbaycan: *elektron poçt*
- Kazakistan: *elektrondyq pošta*
- Kırgızistan: *электрондук почта*
- Özbekistan: *elektron pochta*

Burada “posta” kelimesi ortaktır; fakat örneklerde küçük farklar vardır. Kolayca standartlaştırılabilecek bir alandır.

Hukuk, devletin temelini oluşturan alanlardan biridir. Bir hukuk teriminin farklı biçimlerde karşılanması, ortak hukuk dilini imkânsız hale getirir.

Terminoloji, sadece dilsel değil, aynı zamanda stratejik bir meseledir. Eğer Türk dünyası ortak terminoloji geliştirmezse, kavramları daima başka dillerden ödünç almak zorunda kalacaktır. Bu da zihinsel bağımsızlığı zedeler. Rusça veya İngilizce üzerinden düşünmeye alışan toplumlar, kendi bilim ve kültür paradigmasını kuramaz.

Örneğin:

- “**Anayasa**”:

- Türkiye: *anayasa*
- Azerbaycan: *konstitutsiya* (Rusça *konstitutsiyadan alınma*)
- Kazakistan: *konstitutsiya* (resmî Kazakça metinlerde bu biçimde geçer)
- Kırgızistan: *konstitutsiya*
- Özbekistan: *konstitutsiya*

Burada Türkiye’de Türkçe kökenli bir karşılık (*anayasa*) üretilmişken, diğer sahalarda Rusça üzerinden alınmış *konstitutsiya* şekli hâkimdir. Oysa “ana” + “yasa” birleşimi hem Türkçenin mantığını yansıtır hem de bütün lehçelerde anlaşılırdır. Bu kavram ortaklaştırılabilir.

- “**Vatandaşlık**”:

- Türkiye: *vatandaşlık*
- Azerbaycan: *vətəndaşlıq*
- Kazakistan: *azamattyq*
- Kırgızistan: *jarandık* (jarandık)
- Özbekistan: *fuqarolik*

Burada dört farklı biçim görülmektedir: Arapça kökenli (*vatandaşlık* / *vətəndaşlıq*), Türkçe kökenli (*azamattyq*, *jarandık*), Farsça kökenli (*fuqarolik*). Hukuk metinlerinde bu çeşitlilik büyük kopukluk yaratmaktadır. Ortak bir karşılık seçmek (örneğin *vatandaşlık* veya *azamatlık*) Türk dünyasında hukuk dilini uyumlu hale getirebilir.

Stratejik Boyut

Terminoloji, sadece dilsel değil, aynı zamanda stratejik bir meseledir. Eğer Türk dünyası ortak terminoloji geliştirmezse, kavramları daima başka dillerden ödünç almak zorunda kalacaktır. Bu da zihinsel bağımsızlığı zedeler. Rusça veya İngilizce üzerinden

düşünmeye alışan toplumlar, kendi bilim ve kültür paradigmasını kuramaz.

Oysa ortak terminoloji, Türk dünyasının kendi bilim dilini, kendi kültürel kodlarını üretmesini sağlar. Japonya'nın modernleşme döneminde Batı'dan aldığı bütün bilimsel kavramları kendi diline uyarlaması, onun bugün bağımsız bir bilim ve teknoloji gücü olmasının en temel sebebidir. Türk dünyası da benzer bir yolu izlemek zorundadır.

Ortak Terminoloji İnşasında Yöntemler

Türk dünyasında ortak terminoloji kurmanın yolları yalnızca teorik tartışmalarla değil, somut ve uygulanabilir yöntemlerle belirlenmelidir. Çünkü dil, yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda düşüncenin taşıyıcısıdır; düşünce ise ancak kavramlar aracılığıyla inşa edilir. Kavramların farklı coğrafyalarda farklı kelimelerle karşılanması, aynı dili konuşan toplulukların birbirini tam manasıyla anlamasını engeller. Bugün bir Türk bilim insanının hazırladığı makaleyi bir başka Türk topluluğunun akademisyeni ancak Rusça veya İngilizce üzerinden takip edebiliyorsa, ortada ciddi bir kopukluk var demektir. Bu kopukluğun temelinde alfabe farklılıkları kadar, hatta onlardan da çok, terminoloji ayrışması yatmaktadır.

İşte bu nedenle ortak terminoloji meselesi, soyut bir dil ideali olmaktan çıkıp Türk dünyasının bilimsel, kültürel ve siyasi geleceği için hayati bir ihtiyaç haline gelmiştir. Artık mesele, “ortak dil mümkün müdür?” sorusundan “ortak terminoloji nasıl inşa edilir?” sorusuna dönüşmek zorundadır. Bu soruya verilecek cevap, hem ortak dil projesinin başarısını belirleyecek, hem de Türk dünyasının uluslararası alanda nasıl bir bilim ve kültür gücü haline gelebileceğini tayin edecektir.

Aşağıda sıralanan yaklaşımlar, bu büyük ihtiyaca somut çözümler üretmek için izlenebilecek en pratik ve

Türk dünyasında ortak terminoloji kurmanın yolları yalnızca teorik tartışmalarla değil, somut ve uygulanabilir yöntemlerle belirlenmelidir. Çünkü dil, yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda düşüncenin taşıyıcısıdır; düşünce ise ancak kavramlar aracılığıyla inşa edilir. Kavramların farklı coğrafyalarda farklı kelimelerle karşılanması, aynı dili konuşan toplulukların birbirini tam manasıyla anlamasını engeller.

/

İşte bu nedenle ortak terminoloji meselesi, soyut bir dil ideali olmaktan çıkıp Türk dünyasının bilimsel, kültürel ve siyasi geleceği için hayati bir ihtiyaç haline gelmiştir. Artık mesele, “ortak dil mümkün müdür?” sorusundan “ortak terminoloji nasıl inşa edilir?” sorusuna dönüşmek zorundadır.

uygulanabilir yöntemleri göstermektedir. Her biri, farklı Türk lehçeleri arasında köprüler kurmaya ve ortak kavram evreni oluşturmaya yöneliktir.

Ortak Köklerden Türetim

Türk lehçelerinin en büyük gücü, ortak köklere dayalı olmalarıdır. Kelime kökleri binlerce yıl boyunca değişmeden bugüne gelmiştir. Bu köklerden hareketle yeni terimler üretmek hem dilin kendi imkânlarını kullanmak hem de halkın zihninde yabancılaşmaya yol açmamak anlamına gelir.

- Örnek: uç- fiilinden türeyen *uçak* (Türkiye), *uçaq* (Azerbaycan), *uçuş* (Kazak, Kırgız), *uçarmak* (eski Anadolu Türkçesi). Ortak kök sayesinde herkesin anlayabileceği bir kavram ailesi oluşturur.
- yaz- fiili → *yazı*, *yazılış*, *yazılım*, *yazılımçı*; bu kök bütün lehçelerde vardır, modern teknolojik karşılıklarda rahatlıkla kullanılabilir.
- bil- fiili → *bilgi*, *bilim*, *bilirkişi*, *bilgisayar*. “Bilgi” kökü, çağdaş bilişim terminolojisinin temelini oluşturabilir.

Ortak köklerden türetim, Türkçenin kendi üretici gücünü harekete geçirir. Böylece Rusça, İngilizce veya başka dil kökenli kavramlara mecbur kalmadan, herkesin anlayacağı terimler geliştirilebilir.

Türkçe Eklerle Standardizasyon

Türkçenin lehçelerinde eklerin farklı telaffuzları olsa da işlevleri aynıdır. Bu eklerin ortaklaştırılması, kavramların anlaşılabilirliğini artırır.

- **Çokluk eki {-IAr}**: *atlar* (Türkiye), *atlar* (Azerbaycan), *atlär* (Tatarca), *atlar* (Kazakça). Farklı seslenişlere rağmen anlam birliği vardır.
- **Meslek eki {-cı/-çi}**: *öğretmen* → *öğretmenci* (Anadolu ağızları), *sürücü* (Türkiye), *sürüçi* (Azerbaycan), *aydaçı* (Kırgız). Bütün lehçelerde üretken bir ek.

- **Araç ismi eki {-gı/-gi}:** *çırac* (Azerbaycan), *çırağ* (Türkiye), *şıraq* (Kazak). Ortak kökten ek türetimiyle anlam birliği sağlanabilir.

Ekler, terminolojide “mimari parçalar” gibidir. Aynı kök farklı lehçelerde farklı telaffuz edilse bile, ekler standardize edildiğinde terimlerin ortaklığı kolaylaşır.

Her kavram için farklı karşılıklar bulunabilir; ama terminoloji ortaklığı için en yaygın kullanılan biçim tercih edilebilir. Bu yaklaşım, pratikliğiyle öne çıkar.

- **Telefon:**

- Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan’da *telefon* yaygındır.
- Yerel karşılıklar: Azerbaycan’da *sırmaqçı*, Kırgızcada *qonıraw*.
- Ortak terminoloji için “telefon”un tercih edilmesi kolayca hayata geçirilebilir.

- **Televizyon:** Bütün sahalarda *televiziya/televideniye/televizor* biçimleri vardır. Halk arasında bu kelime yerleşmiştir.

Bu yöntem, halkın zaten aşına olduğu kelimeleri “ortak terim” olarak belirlemeyi esas alır. Böylece direnç en aza iner. Ortak Terminoloji kurmak kolaylaşır.

Yeni Alanlarda Eş Zamanlı Üretim

En kolay alan, yeni bilim ve teknoloji kavramlarıdır. Çünkü bu kavramlar henüz hiçbir lehçede tam olarak yerleşmemiştir. Bu aşamada birlikte hareket edilirse, aynı anda ortak terimler üretmek mümkündür.

- **Bilişim:** 1990’lardan sonra bütün Türk cumhuriyetlerinde gündeme girdi. Türkiye “bilişim”, Azerbaycan “informasiya texnologiyaları” dedi. Ortaklaşmak için hâlen fırsat vardır.
- **Yapay zekâ:** Bugün bütün dünyada tartışılan kavram. Lehçelerde farklı karşılıklar (Azerbaycan:

süni intellekt, Kazakça: *jasandı intellekt*). Türkiye’de *yapay zekâ*. Henüz oturmadığı için ortak terim geliştirmek mümkündür.

Yeni alanlarda eş zamanlı üretim, Türk dünyasının ‘gelecek dili’ni şekillendirme imkânı verir. Bu aynı zamanda zihinsel bağımsızlığın da göstergesidir.

ORTAK TERİM ÖNERİLERİ: İLKELER VE ÖRNEKLER

Ortak terminoloji oluşturmak yalnızca rastgele kelime seçimleriyle değil, belirli bilimsel ölçütlere göre yapılmalıdır. Türk lehçeleri arasında ortak terim belirlirken şu ilkeler yol gösterici olabilir:

- 1. Türkçe Köklere Öncelik Verilmesi:** Kavramın karşılığı mevcut Türkçe köklerden türetilbiliyorsa, bu kök tercih edilmelidir.
- 2. Yaygın kullanımın dikkate alınması:** Lehçelerden birinde zaten yaygın biçimde kullanılan kelime varsa, bu terim ortaklaştırılmalıdır.
- 3. Yalancı Eş Değerlerden Kaçınma:** Biçimce benzer ama anlamca farklı kelimeler ortak terminolojiye alınmamalıdır.
- 4. Uluslararası Kavramlarla Uyumluluk:** Bazı alanlarda, örneğin tıp ve mühendislikte, uluslararası terminolojiyle bağlantıyı koparmamak için köklü kelimelerden ziyade fonetik uyumlu biçimler tercih edilebilir.
- 5. Anlaşılabilirlik ve öğrenilebilirlik:** Önerilen terim, bütün lehçelerde kolay telaffuz edilebilmeli, kısa sürede öğrenilebilmelidir.

Bu ilkeler çerçevesinde farklı alanlardan örnekler incelenebilir.

Bilişim ve Teknoloji Alanı

- **İnternet**
- Lehçelerin tamamında bu biçim yerleşmiştir. Türkçe karşılık önerileri (*bilgi ağı*, *ağ dünyası*)

olsa da uluslararası kullanım göz önüne alındığında “internet” ortak terim olarak kabul edilebilir.

- **E-Posta/Elektron poçta**
- Bütün lehçelerde “posta” ortak unsurdur.
- Öneri: e-posta: Kısa, anlaşılır ve uluslararası biçime uygun.
- **Veri Tabanı** (Türkiye), *məlumat bazası* (Azerbaycan), *mälimetter qorı* (Kazakça).
- Ortak terim önerisi: veri tabanı, çünkü “veri” kavramı Türk dünyasında hızla yayılmaktadır.

Havacılık ve Uzay Bilimleri

- **Aeroport/Aeroport yerine: Hava Meydanı**
- Gerekçe: Osmanlı döneminden itibaren kullanılan tarihî bir karşılık. Bütün lehçelerde “hava” (*aba, äue, hava*) kökü ortak.
- **Sputnik yerine: Yapay Uydu**
- Gerekçe: Rusça kökenli bu kelime yerine Türkçe köklerle oluşturulmuş karşılık daha evrensel. “Yapay” ve “uydu” bütün lehçelerde anlaşılır.
- **Cosmos/Kosmos yerine: Evren**
- Türkiye’de “evren” yaygın, diğer lehçelerde *kosmos* hâkim. Fakat “evren” kökü eski Türkçeden itibaren biliniyor.

Eğitim ve Bilim Alanı

- **Universitet/Universitet: Üniversite**
- Latin kökenli bu kelime zaten bütün lehçelerde kullanılıyor, küçük fonetik farklarla.
- Ortak yazım: üniversite.
- **Pedagogika (Azerbaycan, Kazakistan): Eğitim-bilim**
- Türkiye’de yerleşmiş bir karşılık. Türkçe kökenli olması sebebiyle ortak terminoloji için güçlü bir adaydır.

- **Lingvistika: Dilbilim**
- Türkiye’de “dilbilim” olarak yerleşmiştir. Bu karşılık, Türk lehçelerinin kendi köklerini öne çıkarır.

Tıp ve Sağlık Alanı

- **Cardiolog/Kardioloq yerine: Kalp Hastalıkları Doktoru/Uzmanı**
- Tıp terminolojisinde Latince kökenli biçimler uluslararasıdır, ancak halk arasında ortak Türkçe karşılık kullanılabilir.
- **Anesteziya: Uyuşturma**
- Yerleşik Türkçe karşılık var, fakat akademik bağlamda “anestezi” de korunmalıdır.
- **Virus/virüs: Virüs**
- Ortak biçim. Tüm lehçelerde yerleşmiş durumda.
- **Profilaktika (Azerbaycan): Koruyucu Hekimlik**
- Türkiye’de yaygınlaşan Türkçe karşılık, ortaklaştırılabilir.

Hukuk ve Sosyal Bilimler

- **Konstitutsiya/Konstitusiya: Anayasa**
- Türkçe kökenli bir karşılık. Hem halkın zihninde daha anlaşılır hem de milli kimliği yansıtır.
- **Grajdanskoye Pravo/Fuqarolik Huquqi: Vatan-daşlık Hukuku**
- Türkçe kökenli “vatandaş” kelimesi yaygınlaştırılabilir.
- **Demokratiya: Halk İradesi (yan karşılık)**
- “Demokrasi” uluslararası bir terim olarak korunmalı fakat halk dilinde Türkçe karşılık teşvik edilebilir.

Günlük Hayat ve Popüler Kültür

- **Traktor/Traktör: Çekici**
- Eski Türkçede *çek-* fiili üzerinden türetilir.

- **Televiziya/Televideniye: Televizyon** (ortak biçim)
- **Radio/Radyo: Radyo** (ortak biçim)

Bu örnekler, ortak terminoloji üretiminde şu stratejilerin izlenebileceğini gösteriyor:

1. Türkçe köklerden yeni türetmeler (bilgisayar, dil-bilim),
2. Tarihî terimlerin yeniden canlandırılması (hava meydanı, evren),
3. Uluslararası terimlerde yaygın biçimin korunması (internet, televizyon),
4. Halk dili ile akademik dil arasında köprü kurulması (anestezi-uyuşturma),

Böylece hem halkın anlayacağı hem de akademik çevrelerin kabul edebileceği bir terminoloji inşa etmek mümkündür.

KURUMLAR VE ÇALIŞMALAR

Ortak terminoloji meselesi bireysel gayretlerle sınırlı kalmaz; bu, kurumsal irade ve süreklilik isteyen bir çaba sonucunda mümkündür. Çünkü terminoloji, uzun vadeli ve katmanlı bir programdır: önce kavramlar toplanır, karşılaştırılır, sınıflandırılır; ardından ortak kökler ve uygun ekler belirlenir; son aşamada ise sözlükler, kılavuzlar ve ders kitapları üzerinden hayata geçirilir. Bu sürecin her basamağı, ciddi kurumsal koordinasyon gerektirir.

Bugün Türk dünyasında bu ihtiyacın farkına varılmış ve bazı kurumlar bu konuda tarihî önemde adımlar atmıştır. Belki henüz sonuçlarını tam göremiyoruz; ama atılan adımlar doğru ve yarınları aydınlatacak yöndedir. Aslında ‘Büyük Türk Dünyası’ rüyasının gerçekleşmesi için yalnızca zamana ihtiyaç vardır. Bizim çabamız ve endişemiz de bu zamanı hızlandırmak, ortak geleceğimizi bugünden kurmaktır.

Ortak terminoloji meselesi bireysel gayretlerle sınırlı kalmaz; bu, kurumsal irade ve süreklilik isteyen bir çaba sonucunda mümkündür. Çünkü terminoloji, uzun vadeli ve katmanlı bir programdır: önce kavramlar toplanır, karşılaştırılır, sınıflandırılır; ardından ortak kökler ve uygun ekler belirlenir; son aşamada ise sözlükler, kılavuzlar ve ders kitapları üzerinden hayata geçirilir.

Ahmet Yesevi Üniversitesi

Türk cumhuriyetleri ile Türkiye arasında en güçlü kültürel köprülerden biri olarak kurulan bu üniversite, “Ortak Terimler Sözlüğü Projesi”ni başlatmıştır. Farklı Türk lehçelerinde kullanılan bilimsel kavramları karşılaştırmalı olarak toplayan bu çalışmalar, aslında ortak terminolojinin ilk laboratuvarıdır. Yesevi’nin adı, burada simgesel bir anlam taşır: Çünkü onun hikmeti, dilin ve inancın birleştirici gücünü temsil eder. Bu üniversite, Türk dünyasında terminoloji ortaklaşmasının ilk kurumsal çekirdeğini oluşturmuştur.

Uluslararası Türk Akademisi

Türk ülkeleri ve toplulukları arasında bilimsel ve eğitimsel iş birliğini koordine eden ve teşvik eden, Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında kurulmuş uluslararası bir kuruluş olan Uluslararası Türk Akademisi, 23 Ağustos 2012’de Bişkek’te gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’nin II. Zirvesi’nde uluslararası akademi statüsüne kavuşmuştur. Türk halklarının bilimsel kuruluşlarına bilim ve eğitim konusunda yardımcı olmak, Türk dilini konuşan Ülkelerdeki aydınların girişimlerine destek vermek ve onları düzenli olarak bir araya getirmek amacıyla olan akademi, ortak tarih, ortak alfabe ve ortak dil konularında yürüttüğü projelerle Türk dünyasının kültürel entegrasyonunu stratejik bir zemine oturtmaktadır. Bu komisyonun toplantılarında, farklı lehçelerden gelen dilliler aynı masa etrafında oturmakta ve kavramların ortaklaştırılması için somut öneriler geliştirmektedir. Bu, yalnızca bilimsel bir faaliyet değil, aynı zamanda kültürel bir diplomasıdır.

Türk Devletleri Teşkilatı

2009’da Nahçıvan Anlaşması ile Türk Keneşi adıyla kurulan organizasyon, 2021’deki İstanbul Zirvesi’nde adını Türk Devletleri Teşkilatı olarak belirleyerek

Türk dünyasında ortak kimliği ve iş birliğini güçlendirmeyi hedefleyen en kapsamlı siyasi çerçeve haline gelmiştir. Son yıllarda özellikle ortak alfabe, ortak tarih kitapları, ulaştırma koridorları (Orta Koridor) ve dijital ekonomi projeleri ile öne çıkmaktadır. Teşkilat, yalnızca ekonomik ve siyasi bir birlik değil; aynı zamanda kültürel ve dilsel bir projedir. Teşkilatın zirvelerinde ortak terminoloji konusu gündeme getirilmekte, bilim dili ve eğitim dili ortaklığına dair kararlar alınmaktadır. Bu kararlar, siyasi iradenin ortak terminolojiye sahip çıktığını göstermektedir. Unutulmamalıdır ki, bir dil politikası devletlerin desteği olmadan hayata geçemez.

Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde yürütülen “Ortak Alfabe” çalışmaları, Türk dünyasının kültürel ve dilsel bütünleşmesini hedefler. Amaç, farklı Türk lehçelerini kapsayan Latin temelli ortak bir alfabe oluşturmaktır. Bilindiği gibi, 1990’lardan itibaren Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan Latin alfabesine geçti; Kazakistan da geçiş sürecinde, Kırgızistan ise tartışmalara açık. TDT içinde kurulan ortak alfabe komisyonları kuruldu; kuralları ve imla birliği üzerine çalışılıyor. Bu adım, eğitim, bilim, medya ve dijitalleşmede iletişimi kolaylaştıracak, ortak ders kitapları ve projeleri güçlendirecek.

Kısaca, ortak alfabe çalışmaları Türk dünyasında daha güçlü bir iletişim ve entegrasyon altyapısı kurmayı amaçlıyor.

Bugün elimizde eksiksiz bir “Ortak Türk Terminolojisi” sözlüğü yok; ama elimizde çok daha önemli bir şey var: doğru yönde atılmış adımlar ve bu adımların arkasında duran kurumlar. Yesevî Üniversitesi’nin öncü girişimleri, TDK’nın sözlük çalışmaları, Türk Akademisi’nin koordinasyonu, Türk Devletleri Teşkilatı’nın siyasi desteği ve akademik dergilerin tartışma zemini birleştğinde ortaya güçlü bir altyapı çıkmaktadır.

Türk Devletleri
Teşkilatı çerçevesinde
yürütülen “Ortak
Alfabe” çalışmaları,
Türk dünyasının
kültürel ve dilsel
bütünleşmesini
hedefler. Amaç,
farklı Türk lehçelerini
kapsayan Latin
temelli ortak bir
alfabe oluşturmaktır.

Türk dünyası rüyası için aslında her şey hazır: ortak kökler, ortak kültür, ortak bilinç. Eksik olan tek şey zamandır. Çabamız, işte bu zamanı hızlandırmaktır. Çünkü zaman hızlandıkça ortak terimler kitaplarda, okullarda, medyada ve dijital dünyada kök salacak; dil birliğimiz yalnızca bir ideal değil, bir gerçeklik haline gelecektir.

ZORLUKLAR VE FIRSATLAR

Ortak terminoloji geliştirme süreci, her büyük kültürel proje gibi, yalnızca ideallerden ibaret değildir; önümüzde hem engeller hem de imkânlar vardır. Tarih boyunca Türk dünyasının parçalanma tecrübeleri, bugün de bazı alanlarda hâlâ karşımıza çıkmaktadır. Lehçeler arasındaki ses ve yapı farklılıkları, siyasi tercihlerden doğan ayrışmalar, farklı alfabelerin kullanımı ve yabancı dillerin baskısı, bu yolun başlıca zorluklarıdır.

Ama aynı zamanda, tarihin yeni bir dönemecindeyiz: Bağımsız Türk devletlerinin artan iş birliği, dijital dünyanın sınırları aşan imkânları ve genç kuşakların birbirine hızla yaklaşması, karşımızda güçlü fırsatlar olarak durmaktadır. Aslında manzara nettir: Zorluklar, geçmişten kalma zincirlerdir; fırsatlar ise geleceğin kapılarıdır. Bizim görevimiz, bu zincirleri hızla kırıp kapıları ardına kadar açmaktır.

Ortak terminoloji inşasında zorluklar ve fırsatlar yan yana durmaktadır. Zorluklar, daha çok tarihin yükü; fırsatlar ise geleceğin imkânlarıdır. Alfabelerdeki çeşitlilik, siyasi farklılıklar ve yabancı dillerin baskısı bugün elimizi zorlaştırsa da Latinleşme süreci, dijital çağın imkânları ve genç kuşakların doğal yaklaşması, ortak terminoloji için güçlü bir zemin hazırlamaktadır.

Aslında mesele, bir “imkânsızlık” değil, yalnızca bir zaman meselesidir. Büyük Türk dünyası rüyasının gerçekleşmesi için gereken tüm şartlar mevcuttur. Bizim çabamız, bu zamanı hızlandırmak; endişemiz,

Ortak terminoloji
geliştirme süreci,
her büyük kültürel
proje gibi, yalnızca
ideallerden ibaret
değildir; önümüzde
hem engeller hem
de imkânlar vardır.
Tarih boyunca
Türk dünyasının
parçalanma
tecrübeleri, bugün de
bazı alanlarda hâlâ
karşımıza çıkmaktadır.

bu fırsatları heba etmemektir. Eğer zamanı iyi kullanırsak, ortak terminoloji yalnızca sözlüklerde değil, zihinlerde ve hayatın bütün alanlarında karşılığını bulacaktır.

GELECEK PERSPEKTİFİ

Ortak terminoloji meselesi, Türk dünyasının yalnızca bugününün değil, geleceğinin de en stratejik konularından biridir. Çünkü terminoloji, bir dilin bilim, eğitim, diplomasi ve kültür dili olmasının ön şartıdır. Ortak terminoloji olmadan Türk dünyasının gelecekte ortak bir bilim dili kurması mümkün değildir. Bu sebeple gelecek perspektifi, yalnızca teknik öneriler değil, aynı zamanda büyük bir kültürel vizyon meselesidir.

Aslında manzara açıktır: Türk dünyası, yüzyıllar boyunca ortak bir kökten beslenen fakat tarihî sebeplerle farklı kollara ayrılmış bir dil ailesine sahiptir. Bugün bağımsız Türk devletleri, diasporalarıyla birlikte yeniden birbirine yaklaşmaktadır. Bu yakınlaşmanın kalıcı hale gelmesi, ortak terminoloji üzerinden mümkündür. Dolayısıyla mesele bir “imkân” değil, bir “zaman” meselesidir. Bizim görevimiz, zamanı hızlandırmaktır.

Ortak Dijital Terminoloji Veri Tabanı

21. yüzyıl, bilginin dijital çağda aktarıldığı bir dönemdir. Bugün artık kitaplar, ansiklopediler değil; dijital sözlükler ve veri tabanları dilin taşıyıcısıdır. Bu sebeple, Türk dünyasında bütün lehçelerdeki kavramların karşılıklarını toplayan, düzenleyen ve ortak terimleri belirleyen büyük bir dijital terminoloji veri tabanı kurulmalıdır.

Böyle bir merkez hem araştırmacılar hem öğrenciler hem de medya için başvuru kaynağı olacaktır. Terminoloji veri tabanı sayesinde, farklı ülkelerdeki bilimsel üretim ortak bir zeminde buluşacaktır. Ayrıca

Bugün bağımsız Türk devletleri, diasporalarıyla birlikte yeniden birbirine yaklaşmaktadır. Bu yakınlaşmanın kalıcı hale gelmesi, ortak terminoloji üzerinden mümkündür. Dolayısıyla mesele bir “imkân” değil, bir “zaman” meselesidir. Bizim görevimiz, zamanı hızlandırmaktır.

yapay zekâ ve çeviri yazılımları bu veritabanı sayesinde daha sağlıklı çalışacaktır.

Üniversitelerde okutulacak ders kitapları ve müfredatlar, ortak terminolojiyi hayata geçirmenin en etkin yollarındandır. Fizik, matematik, biyoloji, hukuk, tarih gibi alanlarda farklı terimler kullanıldığında ortak bir akademik zemin oluşamaz. Ortak müfredat çalışmaları, Türk Akademisi'nin koordinasyonunda yürütülmeli, her ülkeden akademisyenler katkıda bulunmalıdır.

Medya ve Yayıncılık Desteği

Ortak terimlerin gündelik hayata girmesi için en güçlü araç hiç tartışmasız medya ve yayıncılıktır. TRT Avaz gibi kanallar, Türk dünyasına hitap ederken ortak terminoloji kullanmalıdır. Aynı şekilde, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki televizyonlar da ortak terminolojiyi benimsemelidir.

Dizi, film, haber bülteni ve belgesellerde ortak terimler kullanılmaya başlandığında halk diline de hızla yerleşecektir. Gazeteler, dergiler, yayınevleri ve dijital medya platformları bu sürecin en önemli taşıyıcıları olacaktır.

Terminoloji yalnızca bilimsel alanlarla sınırlı değildir; edebiyat, sinema, tiyatro ve müzik gibi kültürel alanlarda da ortak terimlerin kullanılması gerekir. Çünkü kavramlar, yalnızca ders kitaplarında değil, halkın duygusal ve estetik dünyasında da kök saldığına kalıcı hale gelir.

Türk dünyası ortak film projelerinde, edebiyat festivallerinde, tiyatro oyunlarında ortak terminolojiyi kullanarak yeni bir kültürel birlik yaratabilir. Bu süreç, yalnızca dilsel değil, aynı zamanda kültürel bütünleşmeyi hızlandıracaktır.

Geleceğin en büyük gücü genç kuşaklardadır. Bugün Kazakistan'daki, Azerbaycan'daki, Kırgızistan'daki,

Türkiye’deki gençler sosyal medyada aynı içerikleri takip etmekte, ortak bir popüler kültür üretmektedir.

YouTube’da aynı şarkıyı dinleyen, TikTok’ta aynı videoyu paylaşan, Instagram’da aynı diziyi tartışan gençler, zaten ortak terminolojiye hızlıca alışmaktadır. Bu doğal süreç, bilinçli politikalarla desteklenirse, ortak terminoloji çok kısa sürede kökleşecektir.

SONUÇ

Ortak terminoloji geliştirmek, Türk dünyasında dil birliğinin en kritik ayağıdır. Ortak terminoloji olmadan ortak bilim dili, ortak kültür ve ortak bilinç kurulamaz. Tarihten bugüne süregelen ortaklık bilinci, bugün bilimsel projeler, dijital imkânlar ve genç kuşakların dinamizmiyle yeniden hayat bulmaktadır.

Avrupa’da Latince modern dillere geçişte ortak terminoloji nasıl temel rol oynamışsa, Türk dünyasında da geleceğin ortak dilini, ortak terminoloji belirleyecektir. Bu, yalnızca bir dil projesi değil, aynı zamanda bir medeniyet projesidir.

Bütün işaretler umut vericidir: Kurumlarımız doğru adımlar atıyor, genç kuşaklarımız hızla yaklaşıyor, dijital çağ fırsatları önümüze seriyor. Eksik olan tek şey zamandır. Bizim gayretimiz, bu zamanı hızlandırmaktır. Eğer zamanı hızlandırabilirsek, Türk dünyası ortak terminolojisini yalnızca sözlüklerde değil, üniversitelerde, gazetelerde, ekranlarda ve kalplerde kuracaktır.

Ortak terminoloji geliştirmek, Türk dünyasında dil birliğinin en kritik ayağıdır. Ortak terminoloji olmadan ortak bilim dili, ortak kültür ve ortak bilinç kurulamaz. Tarihten bugüne süregelen ortaklık bilinci, bugün bilimsel projeler, dijital imkânlar ve genç kuşakların dinamizmiyle yeniden hayat bulmaktadır.

Avrupa’da Latince modern dillere geçişte ortak terminoloji nasıl temel rol oynamışsa, Türk dünyasında da geleceğin ortak dilini, ortak terminoloji belirleyecektir. Bu, yalnızca bir dil projesi değil, aynı zamanda bir medeniyet projesidir.

Harita 15: *Altın Kanon*'un Yayılma Serüveni

KAYNAKÇA

“Türk Akademisi”. *Dil ve Terminoloji Daimî Komisyonu Raporları*. Astana, 2019-2023.

Abay Kunanbayev. *Şiirler ve Düşünceler*. Çev. Halit Yılmaz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.

Abdülkadir İnan. *Eski Türk Dini Tarihi ve Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.

Akalın, Şükrü Halûk. “Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili ve Tofik Hacıyev Düşünceleri”. *Türk Dili*, s. 334, 2015.

Akbaş Ercan, Ceren. “Türk Dünyası Atasözlerinde Mitolojik İzler”. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Akpınar, Yusuf. *Türk Diasporası: Kimlik, Siyaset ve Kültürel Hafıza*. Ankara: Türk Ocakları Yayınları, 2018.

Aliev, İlias. “Yusuf Has Hâcib’in *Kutadgu Bilig* Eserinde Sünnî İnanç Esasları”. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Anar, Turgay. *Edebiyat Kanonları Üzerine*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

Argunşah, Hülya. “Türk Edebiyatında Kanon Tartışmaları”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2010.

Argunşah, Mustafa. “Ortak Türkçe ve Ortak Terminoloji Üzerine”. *Bilig*, 2005.

- Assmann, Jan. *Kültürel Bellek*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Balcı, Serkan. “Türk Dünyası Masalları Tip Kataloğu”. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2019.
- Bayram, Duygu. “Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak: Dede Korkut Hikâyelerinin Felsefi Analizi”. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Bazin, Louis. *Türk Halklarının Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Belge, Murat. *Edebiyat Üstüne Yazılar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Bloom, Harold. *Batı Kanonu*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
- Clayer, Nathalie. *Arnavutluk’ta Bektaşilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Coşar, Mevhibe; Güneş, Bahadır. “Divânü Lugâtî’t-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Yazılan Makaleler”. *Türkiyat Mecmuası*, 2011.
- Dede Korkut Kitabı*. Haz. Muharrem Ergin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1958.
- Doğan, Murat. “Dede Korkut Hikâyelerindeki Söz Varlığının Oğuz Grubu Türk Lehçelerinin Söz Varlığıyla Karşılaştırılması”. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2023.
- Duman, Oğuz. *Türk Dünyası Destanlarında Hayvan Sembolizmi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2021.

- Eberhard, Wolfram. *Typen Türkischer Volksmärchen*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1953.
- Eker, Özge. “Kutadgu Bilig Metaforları”. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2021.
- Eliade, Mircea. *Mit ve Masal*. Çev. S. Rifat, İstanbul: Om Yayınevi, 1993.
- Emin, Fikret. *Dobruca ve Türkler*. Bükreş: Kriterion Yayınları, 1980.
- Ercilasun, Ahmet B. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Eren, Hasan. *Balkanlarda Türk Varlığı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985.
- Eren, İsmail. *Balkanlarda Türk Kültürü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Eren, Mehmet. “Türk Dünyası Romanlarının Türk Edebiyatı İçerisinde Kanonlaşması Meselesi (1956-2000)”. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2024.
- Ergun, Sadık. *Türk Tasavvuf Musikisi Tarihi*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1999.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Fisher, Alan W. *The Crimean Tatars*. Stanford: Hoover Institution Press, 1978.
- Golden, Peter B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1992.
- Grousset, René. *Bozkır İmparatorluğu*. Çev. M. Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Hacıyev, Tofik. *Türklər Üçün Ortaq Ünsiyyət Dili*. Bakı: Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya, 2013.

- İbrahimov, Elçin. “Türk Dünyasında Ortak Dil Sorunu”. *Türkologiya*, 2019.
- İbrahimov, Elçin. “Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili Olarak Türkiye Türkçesi”, Stepanakert: Karabağ Üniversitesi, 2023.
- İbrayev, Şakir. *Kazak Diasporası ve Kültürel Kimlik*. Almatı: Elikbası, 2005.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İnan, Abdülkadir. *Manas Destanı Üzerine İncelemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991.
- İsmail, Hüseyin. *Batı Trakya Türkleri*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992.
- Kalafat, Yaşar. *Türk Dünyası Mitolojisi ve Halk İnançları*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2000.
- Kara, Mustafa. *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Haz. Ahmet Bican Ercilasun. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.
- Kaşgarlı Mahmud. *Divânu Lugâti't-Türk*. Çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1940-1943.
- Kerimov, Bahtiyar; Mutalov, Şaahmet. “Ortak Türkçe”. *Bilig*, 1996.
- Koç, Yalçın. *Theologia'nın Esasları: Felsefe'nin ve Teoloji'nin Nazariyatı Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2008.
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Saz Şairleri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Kúnos, Ignác. *Türk Halk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.

- Kurat, Akdes Nimet. *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri (IV-XVIII. yy.)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- Lee, Joo-Yup. *Dünya Tarihinde Türk Halkları: Uygurlardan Osmanlılara*. İstanbul: Ketebe Yay., 2025.
- Mahtumkulu Firakî. *Divan*. Haz. Rahmankul Berdi-bay. Aşkabat, 1983.
- Mamanova, Gulnara. "Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Arasındaki İletişimin Önemi: TRT Avaz Kazakça Yayınlar Örneği". Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo, Televizyon ve Sinema Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Mermer, Ahmet. *Türkçenin Tarihî Gelişimi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Mermer, Ahmet. *Türkler ve Türkçe*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2009.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Bektaşilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Oğuz, Öcal. *Somut Olmayan Kültürel Miras ve Türkçe*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Orhun Abideleri*. Çev. Muharrem Ergin. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1985.
- Ortak Terimler Sözlüğü Projesi Çalışmaları*. Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 1995-2005.
- Osman, N. "Balkan Coğrafyasında Türk Kültürünün Devamlılığı: Yunanistan, Bulgaristan ve Kosova Örneği". Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Balkan Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2024.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971.
- Ölmez, Mehmet. "Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri". *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2004.

- Öner, Mustafa. “Türk Dünyasında Ana Dil Ortaklığı ve Ayrışma”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2020.
- Özmen, Necmettin. “Geçmişten Bugüne Bilim Dili Olarak Türkçe”. *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, 2024.
- Özmen, Necmettin. “Türkçenin Bilim Dili Olma İmkânları”. *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, 2024.
- Parla, Jale. “Edebiyat Kanonları”. *Defter* 2004/20, s. 51-60.
- Popovic, Alexandre. *Balkanlarda İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Qurbanov, Afat. *Türk Dillerinde Ortak Terminoloji Problemleri*. Bakü, 1998.
- Radloff, Wilhelm. *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme*. St. Petersburg, 1866-1907.
- Resulzade, Mehmet Emin. *Azerbaycan Cumhuriyeti: Milli Mücadele Hatıraları*. İstanbul: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1951.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin Tarihi: Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*. Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008.
- Sakaoğlu, Saim. *Atasözü ve Deyim Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Sakaoğlu, Saim. *Destan Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Sakaoğlu, Saim. *Masal Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yay., 2002.
- Sakaoğlu, Saim. *Türk Halk Edebiyatı Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Satinbekova, Meruyert. “Türk Dünyası Sözlü Şiir Geleneğinde Deyişme Sanatı Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme”. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları

- Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2023.
- Sönmez, Mustafa. *Avrupa Türkleri: Göç, Kimlik ve Entegrasyon*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Şahin Baran, Tuğba. “Değişen Jeopolitik Gelişmeler ve Bölgesel Çatışmaların Etkisinde Türk Dünyası: Fergana Havzası Örneği”. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2024.
- Şimşek, Esmâ. “Kosova ve Makedonya’da Tarikatlar ve Türkçenin Rolü”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, s. 61 (2012): 145-168.
- Şimşek, Fatih. “Türk Kültür ve Sanatında Çift Başlı Kartal”. *Akademik Tarih*, 10 Eylül 2019 (çevrimiçi).
- Taşagül, Ahmet. *Göktürkler*. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995-2004.
- Thompson, Stith. *Motif-Index of Folk Literature*. Bloomington: Indiana University Press, 1955-1958.
- Toktorbayeva, A. B.; A. Zh. Sharip. “Ornithomorphic Image of an Eagle in the Shamanic Tradition of the Peoples of Siberia (Sakha, Khakas, Tuva)”. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University-Political Science, Regional Studies, Oriental Studies, Turkology Series*, no. 2(151) (2025): 304-314.
- Tural, Sadık. *Türk Dünyasında Dil ve Terminoloji*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2001.
- Türk Dünyası Masal Araştırmaları*. Haz. Mehmet Naci Önal, Fatma Ahsen Turan. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2023.
- Türkyılmaz, Dilek. “Türk Dünyasında Bilmece”. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Uğurlu, Emine. “Türk Dünyasında Ninni”. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2012.

- Uyanık, Mevlüt. “Türkistan-Türkiye İrtibatının Kültürel Sürekliliğini Ahmed Yesevî Üzerinden Takip Etmek”. *Dinî Hayatımızın Temel Taşları: Hanefilik-Mâtürîdîlik-Yesevîlik* içinde, s. 265-302. İzmir: Türk Ocakları İzmir Şubesi Yayınları, 2021.
- Uyanık, Mustafa. “Hazar’dan Tuna’ya Türk Dünyasının Tarihî Coğrafyası”. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2024.
- Williams, Brian Glyn. *The Crimean Tatars: From Soviet Genocide to Putin’s Conquest*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Yalçinkaya, Alaattin. *Balkanlarda Türk Varlığı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2007.
- Yaman, Ertuğrul. *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Yorulmaz, Rabia Nur. “Dede Korkut Hikâyelerinin Tasavvufî Açısından Değerlendirilmesi”. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. Haz. Reşit Rahmeti Arat. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947.
- Zürcher, Erik Jan. *Turkey: A Modern History*. London: I. B. Tauris, 2004.

Türkçe, her şeyden önce bir düşüncedir. Farklı iklimler aşmış, farklı coğrafyalara yayılmış, farklı alfabeler denemiş uzun metrajlı bir düşüncedir.

Yakut steplerinden Rumeli'ye kadar tüm Türk yurdunun birlikte katılıp incelttiği ve oradan Adriyatik sınırlarına sunduğu, beraber çalışıp yükselttiği, merhametle örülmüş bir düşüncedir Türkçe.

Birbirinden uzaklaştırılmaya çalışılan Türk dünyası halkları, özellikle modern zamanlarda neredeyse Türk değil, Özbek; Türk değil, Azeri gibi kalıplarla birbirinden koparılmaya çalışılsa da sözlü gelenek anlatıları, Türkçe konuşan halklar üzerindeki siyasal ve sosyal mühendislik projelerini tek bir darbede yok etmektedir.

İşte tam da bu noktada “tarih” ile “geçmiş” arasındaki farkı anlamakla başlamak zorundayız. İradesi ve niyeti olan canlıların tarihi vardır. Nesnenin tarihi değil, geçmişi olur. Tarihi geçmişten ayıran en önemli fark, geçmişe değil; geleceğe yönelik olmasıdır. Dolayısıyla Türk tarihinden söz ederken geleceğe projeksiyonda bulunmayan her cümle, bir organizmanın yaşam döngüsüne yönelik birer analiz değil, belirli bir zaman diliminde donmuş birer vitrin sayılmalıdır. *Yakut Steplerinden Adriyatik'e Türkçenin Anlamı*, işte tam da bu sebeple geleceğe ilişkin bir irade beyanıdır.